

Załącznik
do Uchwały Rady Miejskiej w Pyrzycach
Nr.....
z dnia.....

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY PYRZYCE NA LATA 2022-2025

organ sporządzający:
Burmistrz Pyrzyc

wykonawca:
Geofabryka Sp. z o. o

kwiecień 2022 rok

WYKAZ SKRÓTÓW UŻYTYCH W OPRACOWANIU

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski
GEZ – Gminna Ewidencja Zabytków,
GUS – Główny Urząd Statystyczny,
Dz. U. – Dziennik Ustaw,
FE – Fundusze Europejskie,
FEPZ – Fundusze Europejskie Pomorza Zachodniego,
KGW – Koło Gospodyń Wiejskich,
KPZK – Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju,
KSRR – Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego,
MKIDN – Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa,
NMP – Najświętsza Maria Panna,
MPZP – Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego,
OKK – Obszar Kulturowo Krajobrazowy,
PGR – Państwowe Gospodarstwa Rolne,
PROW – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich,
PZPWZ – Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego,
RPO – Regionalny Program Operacyjny,
SWOT – ang. Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats (mocne, słabe strony, szanse i zagrożenia),
UM – Urząd Miejski,
WEZ – Wojewódzka Ewidencja Zabytków,
WIR – Wiejska Inicjatywa Rozwoju,
WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków,
WKZ – Wojewódzki Konserwator Zabytków.

SPIS TREŚCI

I. WSTĘP.....	6
1.1. Podstawowe zagadnienia.....	7
1.2. Metodologia opracowania.....	9
II. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	12
III. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.....	12
IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	14
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	14
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu 17	
V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	22
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.....	22
5.2. Charakterystyka gminy i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.....	28
5.2.1. Położenie gminy.....	28
5.2.2. Charakterystyka społeczno-gospodarcza.....	30
5.2.3. Charakterystyka przyrodnicza.....	32
5.2.4. Rys historyczny.....	33
5.2.5. Krajobraz kulturowy.....	53
5.2.6. Zabytki nieruchome.....	63
5.2.7. Zabytki ruchome.....	64
5.2.8. Zabytki archeologiczne.....	67
5.2.9. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.....	79
5.2.10. Dziedzictwo niematerialne.....	80
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.....	93
5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	101
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.....	122
VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY – ANALIZA SWOT.	136
VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE.....	137
7.1. Priorytety gminnego programu opieki nad zabytkami.....	138
7.2. Kierunki działań gminnego programu opieki nad zabytkami.....	138
7.3. Zadania gminnego programu opieki nad zabytkami.....	139
VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	143
IX. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	143

X. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	
145	
XI. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU	
OCHRONY ZABYTKÓW.....	150
XII. BIBLIOGRAFIA.....	153
XIII. SPISY.....	154
13.1. Spis tabel.....	154
13.2. Spis rycin.....	154
13.3. Spis wykresów.....	155
13.4. Spis fotografii.....	155
XIV ANEKSY.....	157

I. WSTĘP

Przedmiotem opracowania jest przedstawienie dziedzictwa kulturowego w granicach administracyjnych Gminy Pырzyce. Opisano je w niniejszym dokumencie, pn. Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pырzyce na lata 2022-2025 (zwany dalej Programem). Jest to pierwszy tego typu dokument sporządzony na potrzeby jednostki samorządowej oraz jej mieszkańców. Co prawda w 2007 r. Rada Miejska przyjęła uchwałą Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2007-2010, jednak opierał się on tylko i wyłącznie na określeniu 13 zadań przewidzianych do realizacji w ww. okresie.

Program jest podstawowym dokumentem dotyczącym zarządzania dziedzictwem kulturowym Gminy Pырzyce, a także elementem polityki samorządowej w części dotyczącej zabytków na terenie gminy. Odnosi się do zasobów własnych gminy, jak i tych, które stanowią własność innych podmiotów. Program ma charakter strategiczny, jego celem jest ochrona i opieka nad zabytkami, wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako szansy na rozwój gminy oraz pobudzenie świadomości mieszkańców na temat dziedzictwa kulturowego.

Składa się z 3 głównych faz:

- poznawczej;
- analiz i wniosków;
- programowania.

W rozdziale 4 i 5 opisano fazę pierwszą. Jest ona punktem wyjścia, rozpoznania oraz zgeneralizowania szeregu wiadomości na temat dziedzictwa kulturowego na szczeblu gminy oraz na szczeblach wyższych w nawiązaniu do ogólnych zasad programowania związanych z dziedzictwem kulturowym. Faza poznawcza jest najbardziej obszerna. Opisano w niej i przeanalizowano dokumenty o charakterze strategicznym oraz planistycznym, z podziałem na uwarunkowania zewnętrzne (poziom kraju, województwa i powiatu) oraz wewnętrzne (poziom gminy), które stanowiły podstawę do opracowania kolejnych dwóch faz. Ponadto pogłębionej analizie poddano dziedzictwo kulturowe gminy z rozróżnieniem na dziedzictwo materialne oraz niematerialne. Opisano historię gminy oraz ważniejszych miejscowości, krajobraz kulturowy w nawiązaniu do układów przestrzennych wsi oraz układu urbanistycznego miasta Pырzyce, zabytki ruchome oraz zabytki nieruchome. Te ostatnie podzielono na nieruchome zabytki archeologiczne oraz nieruchome zabytki architektury i budownictwa.

Zaszeregowaniu poddano także zabytki nieruchome ze względu na swoją przynależność do rejestru zabytków oraz gminnej ewidencji zabytków, która jest stanem wyjściowym do rozpoznania dziedzictwa kulturowego gminy, a zarazem opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami. W sposób szczególny analizie poddano obiekty zabytkowe znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Ocenie poddano z osobna każdą z charakterystycznych grup obiektów, np. cmentarze, parki, kościoły. Najważniejsze zabytki opisano szczegółowo w osobnym podrozdziale. Osobnej analizie poddano układ urbanistyczny miasta oraz mury, baszty i bramy.

W rozdziale 6 opisano fazę analiz i wniosków. Poprzez analizę SWOT wskazano mocne strony, słabe strony, szanse oraz zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza podparta została własnymi spostrzeżeniami, jak i adnotacjami z innych dokumentów programowych.

Rozdział 7, 8 i 9 poświęcono programowaniu, w którym to znalazły się priorytety, kierunki działań i zadania wraz z instrumentarium oraz kryteriami oceny realizacji gminnego programu.

W fazie programowania określono zasadnicze kierunki działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. W fazie tej wskazano również na możliwość finansowania części wyznaczonych zadań w programie ze źródeł zewnętrznych, jak i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.

Przedstawiono również podstawowe zagadnienia związane z ochroną i opieką nad zabytkami, ramy prawne, a także załączono aneksy w postaci wykazu nieruchomości zabytków architektury i budownictwa oraz nieruchomości zabytków archeologicznych.

Program wzbogacono o liczne ryciny, tabele, wykresy, mapy oraz zdjęcia ukazujące stan zabytków na 2021 rok, jak i też historyczne, przedwojenne fotografie.

W Programie zaplanowano zarządzanie dziedzictwem w sposób zrównoważony, mając na uwadze fakt, że jest to zasób nieodnawialny. Zachowując dziedzictwo i jego wartości we właściwym stanie przyszłe pokolenia będą mogły czerpać z niego wymierne i długotrwałe korzyści.

1.1. Podstawowe zagadnienia

W Programie znajdują się podstawowe zagadnienia związane z szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym. Hasła podane poniżej niejednokrotnie pojawiają się w dokumencie, dlatego też należało je usystematyzować i wyjaśnić. Pojęcia wraz z ich definicjami przedłożono na podstawie Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a także wybranych pojęć zamieszczonych na portalu <http://samorzad.nid.pl/>.

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski. Program badawczy rozpoczęty w 1978 roku, polegający na metodycznym ewidencjonowaniu stanowisk archeologicznych na terenie Polski metodą badań powierzchniowych. Obszar kraju został podzielony na obszary w kształcie prostokąta, o powierzchni 37,5 km² każdy. Obszary zostały ponumerowane i po kolei poddano je metodycznej prospekcji powierzchniowej. Wynikiem prospekcji obszaru jest zaewidencjonowanie w postaci kart zabytków (KEZA – kart ewidencji zabytku archeologicznego) wszystkich stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w terenie. Wyniki badań AZP przekształcone zostały w wojewódzką i krajową ewidencję zabytków archeologicznych. Współcześnie prowadzone badania AZP służą prowadzeniu i aktualizacji krajowej i wojewódzkiej ewidencji zabytków w zakresie archeologii.

Badania archeologiczne – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego.

Badania architektoniczne – działania ingerujące w substancje zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń.

Funkcja stanowiska archeologicznego – sposób użytkowania stanowiska w przeszłości, np. cmentarzysko, osada, miejsce wymiany handlowej, miejsce kultu.

Historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg.

Historyczny zespół budowlany – powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi.

Konserwacja zabytków (prace konserwatorskie) – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tego procesu. Podstawowym celem prowadzenia prac konserwatorskich jest ocalenie materii i formy obiektu zabytkowego dla przyszłych pokoleń (...).

Krajobraz kulturowy – przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

Otoczenie – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań.

Prace modernizacyjne (modernizacja zabytku) – unowocześnienie, uwspółcześnienie obiektu. W przypadku budynków i budowli zabytkowych, wbrew pozorom, ten typ prac jest prowadzony bardzo często w związku z adaptacją do nowych funkcji lub utrzymaniem w obiekcie pierwotnego sposobu użytkowania, a także przystosowaniem go do obecnej roli.

Renowacja zabytków – przywrócenie oraz utrzymanie estetycznego wyglądu obiektu zabytkowego. Każdorazowo renowacja powinna być prowadzona z uwzględnieniem aktualnej wiedzy o historycznym wyglądzie i formie obiektu. Typowymi pracami renowacyjnymi są odmalowanie elewacji albo wnętrza budynku zabytkowego, uzupełnienie zieleni niskiej w zabytkowym zespole zieleni (np. trawników, łąk kwietnych). Renowacja zabytku nie powinna prowadzić do naruszenia substancji zabytkowej lub doprowadzenia obiektu do wyglądu ahistorycznego.

Remont zabytku (prace remontowe przy zabytku) – rodzaj robót budowlanych przy zabytku nieruchomym, których celem jest odtworzenie stanu pierwotnego. Możliwe jest używanie materiałów innych niż te, które zostały zastosowane pierwotnie. Remont polega na wymianie elementów zużytych, zniszczonych lub uszkodzonych. W przypadku budynków i budowli zabytkowych obejmuje zazwyczaj prace polegające na naprawach lub wymianie elementów wtórnych albo intensywnie użytkowanych, których wartość zabytkowa jest niewielka bądź jej nie mają, a w obecnym stanie technicznym negatywnie wpływają na estetykę i funkcjonalność obiektów. Najczęściej spotykane remonty w obiektach zabytkowych obejmują elementy dachów i więźby dachowe, wnętrza mieszkań pozbawionych detalu architektonicznego, klatki schodowe nie wymagające prac konserwatorskich, instalacje, izolacje przeciwwilgociowe fundamentów.

Restauracja zabytków (prace restauratorskie) – dziedzina szeroko pojętej konserwacji zabytków, pojęcie odnosi się do prac mających na celu przywrócenie dawnej, pierwotnej formy obiektowi zabytkowemu. Każdorazowo musi być poprzedzona badaniami architektonicznymi, konserwatorskimi oraz kwerendą archiwalną, która jest koniecznym elementem dla rozpoznania wartości zabytku i zrozumienia jego historii. Prowadzi do zniszczenia późniejszych nawarstwień, dlatego może być prowadzona jedynie w przypadku wyraźnie niższej wartości obecnej formy zabytku od kształtu obiektu, do którego planujemy wrócić. Powinna być prowadzona z użyciem zachowanych oryginalnych elementów.

Rewaloryzacja zabytków – przywrócenie wartości zabytku, w szczególności walorów użytkowych oraz wyeksponowanie wartości obiektu. Pojęcie używane głównie w odniesieniu do zabytków architektury i budownictwa oraz urbanistyki. Rewaloryzacja łączy w sobie działania konserwatorskie adaptacyjne w celu ocalenia, a nawet przywrócenia wartości obiektu zabytkowego i przystosowania go do pełnienia nowej funkcji bądź utrzymania pierwotnego sposobu użytkowania, przy spełnieniu potrzeb współczesnych użytkowników, w sposób nie naruszający najważniejszych wartości zabytku.

Roboty budowlane przy zabytku lub w jego otoczeniu – pojęcie zdefiniowane w prawie budowlanym, polegające na budowie, rozbiorce, modernizacji, montażu, rozbudowie, nadbudowie i przebudowie obiektu budowlanego objętego ochroną konserwatorską. W przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków remont wymaga uzyskania pozwolenia odpowiedniego konserwatora zabytków w oparciu o projekt budowlany albo wyciąg z tego projektu przygotowany w celu oceny wpływu inwestycji na zabytek.

Stanowisko archeologiczne – miejsce, gdzie w ziemi, na jej powierzchni lub pod wodą znajdują się ślady obecności człowieka w przeszłości, które mają charakter zabytkowy. W przepisach prawa stanowisko archeologiczne nazwane jest nieruchomością zabytkiem archeologicznym.

Strefa ochrony konserwatorskiej – wyznaczony granicami obszar, na którym obowiązują określone ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków. Strefy ochrony konserwatorskiej definiowane są przez swoje cechy (zawartość i wyróżniki) oraz cele, dla których zostały wyznaczone.

Termomodernizacja – modernizacja mająca na celu poprawę warunków termicznych budynku, zmniejszenie zapotrzebowania i zużycia energii. W obiektach zabytkowych zazwyczaj możliwa w ograniczonym stopniu ze względu na wartości zabytkowe obiektu. Na ogół dopuszczalny zakres prac termomodernizacyjnych obejmuje docieplenie dachu, stropu najwyższej kondygnacji, poprawę izolacyjności albo wymianę stolarki i ślusarki, docieplenie fundamentów (...).

Warstwa kulturowa – nawarstwienie ziemne powstałe na skutek działalności człowieka w przeszłości.

Zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości o cechach j.w.

Zabytek ruchomy – rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych o cechach j.w.

1.2. Metodologia opracowania

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025 opracowano m.in. na podstawie gminnej ewidencji zabytków, która jest podstawowym źródłem wiedzy na temat zabytków z terenu gminy. Prace terenowe przeprowadzono od 1 do 6 czerwca 2021 r. Mieszkańcy gminy zostali poinformowani o prowadzonych pracach poprzez zamieszczenie ogłoszenia na stronie internetowej gminy oraz na facebooku gminy. Ponadto w tych miejscowościach, w których przeprowadzono inwentaryzację, rozwieszono na tablicach ogłoszeń plakaty informacyjne.

Gminna ewidencja zabytków z terenu gminy Pyrzyce opracowana została po przeprowadzeniu badań terenowych oraz kwerendy konserwatorskiej celem uzyskania odpowiednich materiałów do jej sporządzenia. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie udostępnił Wykonawcy niezbędne opracowania, tj. fiszki, karty parków, karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, karty cmentarzy, karty ewidencyjne zabytków nieruchomości niewpisanych do rejestru zabytków oraz karty układów ruralistycznych. Karty adresowe GEZ sporządzono w sierpniu 2021 r.

Po otrzymaniu pozytywnej opinii gminnej ewidencji zabytków Gminy Pyrzyce (luty 2021 r.) przystąpiono do opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami. W tym celu Pyrzycka Biblioteka Publiczna oraz Urząd Miejski w Pyrzycach udostępniły literaturę związaną z historią oraz dziedzictwem kulturowym Gminy Pyrzyce. Odwiedzono również Muzeum Ziemi Pyrzyckiej w Pyrzycach celem sfotografowania lokalnych zbiorów, wystaw i historycznych pamiątek, które się w niej znajdują. Pozyskano dane z banku danych lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego oraz niezbędne informacje ze stron internetowych, które wykorzystano w niniejszym opracowaniu.

Część programową opracowano na podstawie aktualnych dokumentów strategicznych i planistycznych i obserwacjach własnych.

Po uzyskaniu pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025 zostanie uchwalony przez Radę Miejską w Pyrzycach oraz zostanie ogłoszony w Dzienniku Urzędowym Województwa Zachodniopomorskiego. W dalszym etapie zostanie rozpowszechniony wśród mieszkańców gminy, np. poprzez zamieszczenie go na stronie internetowej gminy.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025 został opracowany zgodnie z poradnikiem pt. „Gminnym Programem Opieki nad Zabytkami – poradnik metodyczny”, a także uwzględnia założenia przyjęte w opracowaniu „Dziedzictwo obok Mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach”.

Gmina Pyrzyce
Plac Ratuszowy 1
74-200 Pyrzyce

GMINA PYRZYCE

przeprowadza inwentaryzację zabytków

w dniach 01 - 06.06.2021 r.

celem sporządzenia gminnej ewidencji zabytków .

Na terenie Gminy będą prowadzone prace terenowe związane z dokumentacją fotograficzną obiektów zabytkowych!

Mieszkańców prosimy o wyrozumiałość oraz o pomoc w przypadku trudności lokalizacyjnych zabytków. Właściciele zabytków proszeni są o udostępnienie posesji celem wykonania zdjęć.

Inwentaryzator posiadał będzie opieczetowaną plakietkę potwierdzającą zlecenie prac. Udokumentowane zostaną wszystkie budynki i obiekty, które znajdują się w rejestrze zabytków oraz wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Ryc. 1. Plakat informacyjny

Źródło: opracowanie własne

II. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Obowiązek wykonania programu opieki nad zabytkami, określony został w art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W ust. 1 zapisano: Zarząd województwa, powiatu lub wójt (**burmistrz**, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub **gminny** program opieki nad zabytkami.

W ust. 2 wskazano również cele jakie powinny znaleźć się w gminnym programie opieki nad zabytkami, tj.:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Z kolei ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r. narzuca na organ gminy realizację zadań własnych. W art. 7 ust. 1 pkt. 9 wskazano, że „Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.”

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025 dotyczy całego zasobu gminy i nie ma statusu aktu prawa miejscowego.

III. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela (art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 Konstytucji RP). Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządów. Obowiązujące uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, uwzględniono poniżej:

- 1) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 1997 Nr 78 poz. 483 ze zm., z dnia 2 kwietnia 1997 r.).
- 2) ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 roku poz. 840).
- 3) ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2022 roku poz. 559 ze zm.).

Inne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w wielu obowiązujących ustawach:

- 1) ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2022 roku, poz. 503).
- 2) ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2021 roku, poz. 2351 ze zm.).

- 3) ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2021 roku, poz. 1973 ze zm.).
- 4) ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 roku, poz. 916).
- 5) ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2021 roku., poz. 1899).
- 6) ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2020, poz. 194).
- 7) ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2020, poz. 1057 ze zm.).
- 8) ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz. U. z 2021 roku, poz. 485).
- 9) ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2020 roku, poz. 1947).
- 10) ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. z 2018, poz. 2337).
- 11) ustawa z dnia 19 grudnia 2009 r. o partnerstwie publiczno – prywatnym (Dz. U. 2022 roku, poz. 407).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zostały określone w:

- 1) ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 roku, poz. 385),
- 2) ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2019, poz. 1479).

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2020, poz. 164 ze zm.).

Uregulowania prawne dotyczące zabytków i dziedzictwa kulturowego znajdują się również w poniższych rozporządzeniach:

- 1) rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia zakresu celów Funduszu Kościelnego (Dz. U. z 1990 Nr 61, poz. 354).
- 2) rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 roku, poz. 56).
- 3) rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2021 roku, poz. 81).
- 4) rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2021 roku, poz. 731).

IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

W podrozdziale 4.1. oraz 4.2. przedstawiono te dokumenty strategiczne, które obowiązują w ramach czasowych odpowiadających Gminnemu Programowi Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata **2022-2025**.

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Podrozdział zawiera informacje o strategicznych celach polityki państwa i uwarunkowaniach formalnoprawnych w sferze ochrony zabytków. Analizie poddano relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami sporządzanymi na poziomie krajowym, ze szczególnym uwzględnieniem krajowego programu opieki nad zabytkami.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022

Uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. przyjęto Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022. Program 2019–2022 jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów. W dokumencie opisano ewaluację Programu 2014-2017, przedstawiono założenia Programu 2019-2022, opracowano plan finansowy Programu 2019-2021 oraz wskazano na zarządzanie, harmonogram i ewaluację Programu 2019-2021. Sformułowano cel główny: „*Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami*”, który realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania. Te, realizowane będą przez odpowiednie zadania. Wyznaczono 3 cele szczegółowe:

1. Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego.
2. Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
3. Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

Do każdego celu podano po 2 kierunki działań:

- 1.1 Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym.
- 1.2 Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym.
- 2.1 Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.
- 2.2 Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.
- 3.1 Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości.
- 3.2 Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Realizacja Programu 2019–2022 będzie prowadzona w ramach środków finansowych pochodzących z budżetu państwa. Na lata 2019-2022 przewidziano finansowanie w kwocie 25 617 089,00 zł, w tym 8 363 300,00 zł w 2021 r. oraz 7 703 175,00 zł w 2022 r.

Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju – Polska 2030

Uchwałą nr 16 Rady Ministrów z dnia 5 lutego 2013 r. przyjęto Długookresową Strategię Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia Fala Nowoczesności. Strategia określa główne trendy, wyzwania i scenariusze rozwoju społeczno-gospodarczego kraju oraz kierunki przestrzennego zagospodarowania kraju, z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju, obejmującym okres co najmniej 15 lat. Dokument składa się z 7 rozdziałów: Charakterystyka modelu rozwoju Polski do 2030 r., Cel główny i obszary strategiczne, Warunki realizacji Strategii – ramy makroekonomiczne i harmonogram, Cele strategiczne i kierunki interwencji w obszarze konkurencyjności i innowacyjności gospodarki, Cele strategiczne i kierunki interwencji w obszarze równoważenia potencjałów rozwojowych regionów, Cele strategiczne i kierunki interwencji w obszarze efektywności i sprawności państwa, Monitorowanie realizacji Strategii. Sformułowano następujący cel główny: „*Poprawa jakości życia Polaków mierzona zarówno wskaźnikami jakościowymi, jak i wartością oraz tempem wzrostu PKB w Polsce*”. Wyodrębniono 3 obszary strategiczne, które zostały podzielone na osiem części (zgodnych ze strategicznymi celami rozwojowymi).

Są to:

W obszarze konkurencyjności i innowacyjności gospodarki:

- 1) Innowacyjność gospodarki i kreatywność indywidualna;
- 2) Polska Cyfrowa;
- 3) Kapitał ludzki;
- 4) Bezpieczeństwo energetyczne i środowisko.

W obszarze równoważenia potencjału rozwojowego regionów Polski:

- 1) Rozwój regionalny;
- 2) Transport.

W obszarze efektywności i sprawności państwa:

- 1) Kapitał społeczny;
- 2) Sprawne państwo.

W nawiązaniu do szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego w Strategii wskazano na wspieranie procesów digitalizacji i upowszechniania zasobów kultury i dziedzictwa kulturowego.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

Uchwałą nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. przyjęto Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (KPZK 2030) jest najważniejszym krajowym dokumentem strategicznym dotyczącym zagospodarowania przestrzennego kraju. Została opracowana zgodnie z zapisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27 marca 2003 roku. Dokument składa się z 8 rozdziałów: Zagospodarowanie Przestrzenne Kraju, Uwarunkowania polityki przestrzennego zagospodarowania kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat, Wizja przestrzennego zagospodarowania Polski 2030, Zasady i cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju, Cele polityki przestrzennego zagospodarowania kraju, Typologia obszarów funkcjonalnych, System realizacji Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, Stan przestrzennego zagospodarowania kraju 2011 – mapy diagnostyczne. W dokumencie przedstawiono wizję zagospodarowania przestrzennego kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat, określono cele i kierunki polityki zagospodarowania kraju służące jej urzeczywistnieniu oraz wskazano zasady oraz mechanizmy koordynacji i wdrażania publicznych polityk rozwojowych mających istotny wpływ terytorialny. Przedstawiono cel strategiczny: *„Efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej terytorialnie zróżnicowanych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia ogólnych celów rozwojowych –konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia, sprawności funkcjonowania państwa oraz spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i terytorialnym w długim okresie.”* Ponadto wyodrębniono następujące cele:

Cel 1. Podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności.

Cel 2. Poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów.

Cel 3. Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej.

Cel 4. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski.

Cel 5. Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa

Cel 6. Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego

W ramach kierunku działania 1.1. Wspieranie rozwoju funkcji metropolitalnych największych polskich miast wskazano na potrzebę rewitalizacji historycznych i zabytkowych obiektów na cele kulturowe. Z kolei w kierunku 2.2.4. Wspomaganie rozwoju specjalizacji terytorialnej nawiązano do ochrony i rewaloryzacji zachowanych obiektów zabytkowych i zespołów ruralistycznych. W kierunku działania 4.3. Wprowadzenie gospodarowania krajobrazem zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej podano, że uspołecznienie procesów planistycznych będzie wspomagać integrację zarządzania krajobrazem kulturowym odziedziczonym i związanym ze współczesnymi stosunkami społeczno - gospodarczymi, z zarządzaniem obiektami ochrony obszarowej, ochroną wartości symbolicznych mogących być podstawą potencjału rozwoju regionów, takich jak sylweta miasta i obiektu zabytkowego, obiektów istotnych dla dziedzictwa kulturowego społeczności lokalnych. Procedury te będą obejmowały także programy rewitalizacji obszarów przemysłowych i kryzysowych. Działania będą dotyczyć także koordynowania przedsięwzięć związanych z rozwojem regionów i obszarów turystycznych oraz systemów rekreacyjnych w obszarach cennych przyrodniczo i atrakcyjnych turystycznie, takich jak: parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, parki kulturowe, ewidencjonowane zabytkowe założenia ruralistyczne i rezydencjonalne, rezerwy archeologiczne. Wyszczególniono także kierunek działania 6.4.2. Obszary ochrony krajobrazów kulturowych – „W celu stworzenia systemu zmierzającego do zahamowania postępującej degradacji środowiska kulturowego, nieodwracalnej utraty krajobrazów historycznych i tworzących tożsamość miejsca, w tym rozwiązania konfliktów społecznych związanych z degradacją przestrzeni przyrodniczej, zabytkowych zespołów urbanistycznych i ruralistycznych, zabytków architektonicznych, konieczne jest wprowadzenie do dokumentów planistycznych wszystkich szczebli zintegrowanej ochrony środowiska kulturowego, umożliwiającej gospodarowanie krajobrazem w celu podniesienia konkurencyjności regionów.” W nawiązaniu do szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego w KPZK 2030 wskazano również, że w perspektywie najbliższych dwudziestu lat rola dziedzictwa kulturowego w procesach rozwoju przestrzennego będzie rosła – zwiększanie się zamożności społeczeństwa oraz przekształcenia o charakterze kulturowym będą powodowały wzrost znaczenia rozwojowego zarówno materialnych jak i niematerialnych składników dziedzictwa kulturowego. Ich lokalizacja i umiejętność wykorzystania w procesach rozwoju będzie wpływała pozytywnie na tok koncentracji gospodarczej, ludnościowej i rangę kultury i turystyki. Ponadto na mapie diagnostycznej 18 przedstawiono przestrzenne rozmieszczenie zabytków w kraju. Najbardziej powszechną formą ochrony zabytków jest Rejestr zabytków, który jest stale uaktualniany przez służby konserwatorskie. Największa liczba zabytków nieruchomych znajduje się w Krakowie, Warszawie, Wrocławiu, Poznaniu, Gdańsku i Łodzi, natomiast największe nasycenie gmin zabytkami nieruchomymi umieszczonymi w rejestrach dotyczy województwa opolskiego, dolnośląskiego i wielkopolskiego oraz na obszarze między Warszawą i Łodzią.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030

Uchwałą nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. przyjęto Krajową Strategię Rozwoju Regionalnego 2030. KSRR jest podstawowym dokumentem strategicznym polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 r. Składa się z następujących merytorycznie rozdziałów: Wyzwania rozwojowe kraju w ujęciu regionalnym do 2030 roku w świetle analiz terytorialnych, Polityka regionalna 2030, Cel główny i cele szczegółowe polityki regionalnej do 2030 roku, System realizacji KSRR, Ramy finansowe krajowej strategii rozwoju regionalnego, Monitorowanie i ewaluacja. Celem głównym KSRR jest *efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.*

Wyznaczono 3 cele szczegółowe:

Cel 1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel 2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych.

Cel 3. Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach Celu 1 poprzez kierunek inwestycji nr 5. Rozwój infrastruktury wspierającej dostarczanie usług publicznych i podnoszącej atrakcyjność inwestycyjną obszarów wskazano, że infrastruktura społeczna będzie bardziej dostępna, obejmie nie tylko infrastrukturę w ramach służby zdrowia oraz edukacji, ale również obiekty turystyczne, sportowe, tereny rekreacyjne oraz zabytki i miejsca kultury. Szczególnie istotne będzie realizowanie działań w tym zakresie na obszarach małych miast i na wsi, gdzie poziom dostępności przestrzennej jest zdecydowanie niższy niż w pozostałej części kraju. Ponadto wspierane będą różnego rodzaju działania w ramach celu nr 2, np. promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich, zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

W podrozdziale dokonano analizy opracowań strategicznych i planistycznych sporządzonych dla obszaru województwa zachodniopomorskiego i powiatu pyrzyckiego pod kątem znaczenia ich zapisów i działań dotyczących dziedzictwa kulturowego Gminy Pyrzyce.

Strategia rozwoju województwa zachodniopomorskiego do 2030 roku

Uchwałą nr VIII/100/19 z dnia 28 czerwca 2019 r. Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego przyjął Strategię rozwoju województwa zachodniopomorskiego do 2030 roku. Strategia rozwoju jest wykładnią programową polityki regionalnej, aktem wyboru, dokumentem programującym rozwój w odniesieniu do obszaru wykraczającego poza sferę bezpośrednich kompetencji samorządu województwa, opracowaniem wyznaczającym kierunki, ale też kreślącym przestrzeń do działania o charakterze adaptacyjnym, pozwalający na płynne dostosowanie się do zmiennych warunków. Strategia rozwoju województwa składa się z 10 rozdziałów, w tym najważniejsze rozdziały :

3. Społeczne, ekonomiczne i przestrzenne uwarunkowania rozwoju województwa zachodniopomorskiego;
7. Cele rozwojowe.

Określono również misję dla województwa: „*Pomorze Zachodnie – lider niebieskiego i zielonego wzrostu zapewniającego wysoką jakość życia mieszkańców*”. Z kolei wizja rozwoju to: „*Województwo zachodniopomorskie w 203 roku to region o nowoczesnej i różnicowanej gospodarce wykorzystującej swe walory geograficzne i środowiskowe, oferujący doskonałe warunki do życia dla obecnych i przyszłych mieszkańców. Jest regionem konkurencyjnym, stwarzającym możliwości rozwoju zarówno mieszkańcom, jak i podmiotom gospodarczym*”.

Cele i kierunki rozwoju województwa zostały sformułowane na trzech poziomach:

- Cele strategiczne;
- Cele rozwojowe;
- Cele kierunkowe.

Cele strategiczne zostały sformułowane następująco:

1. Otwarta społeczność - Świadomi mieszkańcy i zaangażowane społeczności - otwarte i przygotowane na wyzwania przyszłości;

2. Dynamiczna gospodarka - Kształtowanie wysokiej jakości życia mieszkańców oraz wzmacnianie konkurencyjności regionu;
3. Sprawny samorząd - Skuteczny samorząd – zintegrowany region. Równość terytorialna w dostępie do wysokiej jakości usług publicznych;
4. Partnerski region - Silna pozycja i aktywna rola w relacjach międzyregionalnych i trans granicznych.

W dokumencie wskazano, że ze względu na swoje położenie dziedzictwo kulturowe Pomorza Zachodniego, uwarunkowane wielorakimi i wielowiekowymi czynnikami historycznymi i demograficznymi, różni się znacząco od pozostałych województw.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego

Uchwałą nr XVII/214/20 Sejmik Województwa zachodniopomorskiego z dnia 24 czerwca 2020 r. przyjął Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa jest podstawowym dokumentem planistycznym wyznaczającym cele strategiczne województwa w układzie przestrzennym. Dokument ten formułuje uwarunkowania zewnętrzne i wewnętrzne rozwoju województwa zachodniopomorskiego oraz zasady i kierunki kształtowania struktury przestrzennej województwa. PZPWZ jest też podstawą do formułowania wniosków do studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i ich oceny, pod kątem realizacji celów regionalnych. Samorządom lokalnym i inwestorom Plan dostarcza ponadto informacji, jakie dobre praktyki powinny stosować w gospodarowaniu przestrzenią.

Cele i kierunki wskazane w PZPWZ podzielono na 3 części: odnoszące się do całego obszaru województwa (ujęte cele od I do X), do obszarów funkcjonalnych (cele od XI do XIV) oraz Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego jako Plan zagospodarowania przestrzennego miejskiego obszaru funkcjonalnego ośrodka wojewódzkiego (cele od XV do XXI).

W tomie I – uwarunkowania kształtowania polityki przestrzennej województwa wyodrębniono podrozdział 3.4. Zabytki i krajobraz kulturowy, w tym elementy dziedzictwa kulturowego decydujące o cechach krajobrazu, krajobraz kulturowy województwa, dobra kultury współczesnej. O odrębności i specyfice regionu stanowią między innymi takie elementy jak: układy staromiejskie z gotyckimi kościołami farnymi, otoczone pierścieniem murów obronnych, liczne wsie o zachowanym średniowiecznym układzie, XIII-wieczne kościoły granitowe, XVII- i XVIII-wieczne kościoły w konstrukcji szkieletowej, a także zabudowania poklasztorne. Spośród wszystkich rejestrowych zabytków romańskich na terenie kraju, 12% znajduje się na terenie województwa zachodniopomorskiego. Zachodniopomorskie posiada największą liczbę zabytkowych obiektów o konstrukcji drewnianej – szkieletowej (257 z 990 obiektów w Polsce, co stanowi 26%) oraz murowanych – kamiennych (21,2%). Szczegółowej analizie w Planie poddano architekturę sakralną, architekturę obronną i rezydencjonalną, zielen zabytkową, układy urbanistyczne, nowożytnie założenia urbanistyczne, obiekty użyteczności publicznej, zabudowę mieszkalną w miastach, układy ruralistyczne, wiejskie budynki użyteczności publicznej, zabudowę mieszkalną na wsiach, zabytki techniki, relikty osadnictwa pradziejowego, zabytki ruchome, wyposażenia i wystrój obiektów świeckich, obiekty małej architektury oraz zabytki podwodne. Opisano obszary kulturowo-krajobrazowe, w tym OKK11 Dolina Płoni przebiegający częściowo przez teren gminy Pyrzyce, na którego krajobraz kulturowy istotny wpływ mieli cystersi po sprowadzeniu się do Kołbacza w 1173 r. Najcenniejszym zabytkiem jest zespół pocysterski w Kołbaczu rozporządzeniem Prezydenta RP uznany za Pomnik Historii. Wyszczególniono także zagrożenia występujące w obszarach kulturowo-krajobrazowych oraz wymieniono parki kulturowe i pomniki historii. Wskazano również na potrzebę utworzenia listy dóbr kultury współczesnej.

W nawiązaniu do dziedzictwa kulturowego z terenu gminy Pyrzyce, na rycinach zaznaczono 11 obiektów sakralnych z metryką do XV w. oraz 1 kościół po XVIII w., a także 2 pałace, 2 dwory i obiekt obronny. Ponadto podano również, że w brzeskim kościele znajdują się zabytki ruchome o znacznej wartości artystycznej i historycznej, zaś wśród zabytków architektury przemysłowej warta odnotowania jest wieża ciśnień w Pyrzycach. W samym mieście Pyrzyce wśród zabytków użyteczności publicznej wartościowy jest budynek poczty wzniesiony w formach historyzujących z zastosowaniem bogatego detalu architektonicznego i starannie opracowanych elementów stolarki okiennej i drzwiowej. Zwrócono również uwagę, iż do jednych z najcenniejszych świątyń miejskich województwa należy średniowieczna fara w Pyrzycach. Wspomniano także, że współcześnie zachowały się jedynie fragmenty klasztorów poaugustiańskich, w tym w Pyrzycach. W analizowanym dokumencie nie zapomniano również wyróżnić Pyrzyc, jako miasta o czytelnym, średniowiecznym rozplanowaniu i zachowanymi zespołami historycznej zabudowy oraz miejscu, w którym zachowały się umocowania w postaci fos/wałów ziemnych, elementy obwarowań w postaci bram, baszt, czatowni o wybitnych walorach zabytkowych, a także średniowieczne mury obronne (jedno z sześciu miast województwa o najpełniej zachowanych murach). Zabudowę mieszkalną na wsiach reprezentują rzadko spotykane tzw. domy pyrzyckie z pocz. XIX w. (np. w Nieborowie, Brzesku czy Obrominie).

W tomie II – cele i kierunki kształtowania polityki przestrzennej województwa wyodrębniono podrozdział 2.5. Ochrona dziedzictwa i krajobrazu kulturowego. Wskazano w nim dwa zasadnicze kierunki:

1. Zahamowanie degradacji obiektów zabytkowych i dóbr kultury współczesnej, poprawa ich stanu i sposobu wykorzystania.
2. Obszarowa ochrona obiektów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego.

W ramach kierunku nr 2 zalecane jest utworzenie Parku Kulturowego „Nieborowo”. Ponadto wymieniono szereg ustaleń dla poszczególnych gmin, w tym dla gminy Pyrzyce:

- Ochrona walorów wskazanych obszarów kulturowo-krajobrazowych, w tym zachowanie ich charakterystycznych cech kulturowych i krajobrazowych w drodze łącznego stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków, krajobrazu i środowiska przyrodniczego oraz poprzez:
  - ochronę historycznego układu siatki ulic, przestrzeni publicznych, linii zabudowy, gabarytów i formy obiektów budowlanych;
  - odpowiednie utrzymanie, zagospodarowanie, oznakowanie i wyeksponowanie obiektów historycznych;
  - ochrona otoczenia zabytków w celu właściwego wyeksponowania obiektu;
  - uszanowanie lokalnych tradycji budowlanych, w zakresie używanych materiałów, technik i tradycji budowlanych, podczas remontów; renowacji, adaptacji, rozbudowy itp.;
  - kształtowanie nowej zabudowy w nawiązaniu do lokalnej tradycji budowlanej;
  - poprzedzanie lokalizacji obiektów wielkokubaturowych i dominant wysokościowych analizami wpływu tych inwestycji na krajobraz, w celu minimalizacji negatywnego oddziaływania;
  - ujednoczenie i dostosowanie elementów małej architektury, płotów, ogrodzeń, nawierzchni ciągów pieszych do lokalnej tradycji budowlanej;
  - porządkowanie, utrzymywanie i uzupełnianie zespołów zieleni; ochrona obsadzeń alejowych wzdłuż ciągów komunikacyjnych oraz uzupełnianie ich brakujących fragmentów;
  - zastosowanie zieleni izolacyjnej wzdłuż ciągów komunikacyjnych – zwłaszcza głównych wjazdów do miejscowości, w przypadku lokalizacji obiektów związanych z funkcją produkcyjną, magazynową itp.;
  - ochronę sylwet miejscowości;
  - odpowiednie ogrodzenie, uporządkowanie i oznakowanie cmentarzy;
  - w obrębie obszarów występowania relikwów osadnictwa pradziejowego zachowanie układu topograficznego, ograniczenie niekontrolowanego rozprzestrzeniania się dzikiej zieleni, odpowiednie oznakowanie, okresowe monitorowanie stanu;

- ograniczenie zabudowy brzegów jezior i zbiorników wodnych poza miejscowościami oraz zapewnienie publicznego dostępu do ich brzegów;
- przywrócenie miejscowościom związków z wodą: rewitalizacja nabrzeży oraz kształtowanie nowej zabudowy nadwodnej;
- ochronę i utrzymanie historycznych elementów technicznej infrastruktury wodnej.
- Ochrona krajobrazu krawędzi dolin, punktów widokowych i innych elementów krajobrazu rzeczno-jeziornego; ochrona i rewitalizacja rzecznych budowli hydrotechnicznych wraz z dopuszczeniem w nich nowych funkcji; tworzenie nowych szlaków turystyczno-historycznych obejmujących zasób budowli hydrotechnicznych.

W załączniku nr 3 – załącznik mapowy, przedstawiono m.in. formy ochrony zabytków. Z terenu gminy Pyrzyce zaznaczono istniejący historyczny układ urbanistyczny Pyrzyca oraz proponowany park kulturowy w Nieborowie.

Fundusze Europejskie dla Pomorza Zachodniego 2021-2027 – założenia

W dniach od 25 stycznia 2022 r. do 28 lutego 2022 r. przeprowadzono konsultacje społeczne Programu Regionalnego. Projekt uwzględnia przebieg i wyniki konsultacji społecznych projektu FEPZ wraz z analizą zgłoszonych uwag, opinii i postulatów, które posłużyły do uzupełnienia i modyfikacji projektu FEPZ.

W dokumencie sformułowano następujące priorytety:

1. Fundusze Europejskie na rzecz przedsiębiorczego Pomorza Zachodniego.
2. Fundusze Europejskie na rzecz zielonego Pomorza Zachodniego.
3. Fundusze Europejskie na rzecz mobilnego Pomorza Zachodniego.
4. Fundusze Europejskie na rzecz połączonego Pomorza Zachodniego.
5. Fundusze Europejskie na rzecz przyjaznego mieszkankom i mieszkańcom Pomorza Zachodniego.
6. Fundusze Europejskie na rzecz aktywnego Pomorza Zachodniego.
7. Fundusze Europejskie na rzecz partnerskiego Pomorza Zachodniego.
8. Pomoc techniczna (EFRR).
9. Pomoc techniczna (EFS+).

Ponadto dla każdego priorytetu wskazano cele szczegółowe. Jednym z nich jest cel szczegółowy (vi) – wzmocnienie roli kultury i turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych. W jego strukturze ogłaszane będą nabory na:

- prace restauratorskie i konserwatorskie obiektów zabytkowych i o znaczeniu historycznym;
- adaptację budynków, budowli i innych obiektów o znaczeniu historycznym wraz z otoczeniem w celu nadania lub rozwinięcia ich funkcji kulturalnych lub turystycznych;
- konserwację muzealiów, starodruków, archiwaliów, księgozbiorów oraz innych zabytków ruchomych wraz z dostosowaniem pomieszczeń do właściwego przechowywania zbiorów i ich zabezpieczenia oraz zakupem wyposażenia;
- cyfryzację zasobów kulturowych, udostępnianie zasobów kultury z wykorzystaniem technologii informacyjno - komunikacyjnych oraz tworzenie nowych treści cyfrowych.

Priorytetami rozwojowymi sformułowanymi przez Samorząd Województwa w obszarze rozwoju i podnoszenia jakości kluczowych produktów turystycznych regionu są:

1. Program rozwoju szlaków kulturowych.
2. Program rozwoju szlaku turystycznego „Parki i ogrody”.
3. Koncepcja budowy i rozwoju szlaku kulinarnego „Smaki regionu”.
4. Koncepcja budowy i rozwoju turystyki wodnej „Małe szlaki wodne”.
5. Koncepcja sieci tras rowerowych Pomorza Zachodniego.
6. Program „Zachodniopomorski Szlak Żeglugi”.

7. Wzmocnienie potencjału turystycznego gmin uzdrowiskowych Pomorza Zachodniego.

Z kolei w ramach priorytetu 7., cel szczegółowy (i) – wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa obszarów wiejskich, wspierane będą kompleksowe zagospodarowanie przestrzeni publicznych wraz z małą architekturą i infrastrukturą towarzyszącą w ramach układów urbanistycznych wpisanych do ewidencji lub rejestru zabytków.

Wskazano również, że w priorytecie 2., cel szczegółowy (i) – wspieranie efektywności energetycznej i redukcji emisji gazów cieplarnianych, zróżnicowanego podejścia, czyli oddzielnego wsparcia lub premiowania, wymagać będzie m.in. strefa występowania obiektów zabytkowych.

V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

W podrozdziale 5.1. przedstawiono te dokumenty strategiczne, które obowiązują w ramach czasowych odpowiadających Gminnemu Programowi Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata **2022-2025**.

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce

Uchwałą nr XXX/211/20 z dnia 4 grudnia 2020 roku Rada Miejska w Pyrzycach po raz ostatni przyjęła zmianę Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego składa się z:

- 1) tekstu studium, który dzieli się na dwie części:
  - a) pierwsza: wprowadzenie,
  - b) druga: uwarunkowania i kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy,
- 2) rysunku studium w skali 1:10 000, stanowiącego załącznik do uchwały.

W części pierwszej wyodrębniono rozdział 5 pn. „środowisko kulturowe – zasoby i formy ochrony” oraz dwa podrozdziały: 5.1. zabytki budownictwa, architektury i komponowanej zieleni, 5.2. warunki ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych.

Już na samym wstępie dokumentu odnotowano, że na terenie miasta i gminy występują liczne zabytki architektury. W podrozdziale 5.1. wskazano, że na terenie miasta występują zabytkowe obiekty:

- obiekty sakralne;
- obiekty publiczne;
- architektura militarna;
- zieleń komponowana.

Obiekty zabytkowe na terenach wiejskich to:

- zabytkowa architektura sakralna, reprezentowana przez 16 kościołów;
- architektura rezydencjonalna, reprezentowana przez 6 obiektów;
- zespoły zabudowań folwarcznych dworskich wsi;
- budynki mieszkalne i cmentarze.

Zaproponowano wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej:

- strefa „A” ścisłej ochrony konserwatorskiej;

- strefa „B” ochrony konserwatorskiej - obszary układów przestrzennych lub ich fragmentów, w obrębie których zachowało się w dużym stopniu rozplanowanie i zabudowa o lokalnych wartościach kulturowych;
- strefa „K” ochrony krajobrazu - obszary krajobrazu związanego z zespołem zabytkowym lub obszary ukształtowane w wyniku działalności człowieka (parki, cmentarze, aleje);
- strefa „E” ochrony ekspozycji - ekspozycja zabytkowego układu przestrzennego, lub jego elementy.

Wskazano również obiekty wpisane do rejestru zabytków, obiekty będące w ewidencji konserwatorskiej oraz obiekty proponowane do wpisu do rejestru zabytków.

W Studium wskazano warunki i elementy ochrony zabytków. Odnotowano, że w gminnej ewidencji zabytków sporządzonej w 2010 r. znalazło się 460 kart zabytków, zaś w przypadkach zabytków archeologicznych zaewidencjonowano ogółem 662 stanowiska archeologiczne. Wszystkie 662 zaewidencjonowane stanowiska zostały ujęte w zestawieniu tabelarycznym w rozbiciu na stanowiska objęte strefami : Strefą „W.I.” – pełnej ochrony archeologiczno – konserwatorskiej, Strefą „W.II.” – częściowej ochrony konserwatorskiej i Strefą „W.III.” – ograniczonej ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych.

Strategia Rozwoju Gminy Pyrzyce na lata 2015-2025

Uchwałą nr XXXVII/274/21 z dnia 27 maja 2021 roku Rada Miejska w Pyrzycach po raz ostatni przyjęła zmianę Strategii Rozwoju Gminy Pyrzyce na lata 2015-2025.

Strategia składa się z 3 części oraz 2 załączników:

1. Uwarunkowania, kontekst i kluczowe ustalenia diagnostyczne.
2. Założenia planistyczne.
3. Wdrażanie

Załącznik nr 1. Diagnoza sytuacji społecznej, gospodarczej i przestrzennej.

Załącznik nr 2. Ustalenia i rekomendacje w zakresie kształtowania i prowadzenia polityki przestrzennej w gminie.

W dokumencie wypracowano następującą wizję *„W 2025 roku Gmina Pyrzyce to obszar ekologiczny, wyróżniający się stopniem uzupełnienia niedoborów inwestycji. Jakość dróg i skomunikowanie cechują się dobrym standardem, a budynki użyteczności publicznej spełniają standardy dostępności. Gmina Pyrzyce odpowiada na aspiracje i potrzeby mieszkańców poprzez istotny rozwój oferty kulturalno-rozrywkowej oraz poprawę dostępnej bazy i infrastruktury sportowo-rekreacyjnej. Mury miejskie jako wizytówka gminy i jej unikalny zasób dziedzictwa materialnego są magnesem dla wzrastającej liczby turystów odwiedzających gminę”,* z kolei misja brzmi następująco: *„Efektywne zaspokajanie zbiorowych potrzeb mieszkańców Gminy Pyrzyce zapewniające godne warunki bytowe, rozwój społeczności lokalnej oraz zapewnienie rozwoju wspólnoty w przyszłości”.*

W analizie SWOT wskazano w mocnych stronach występowanie dziedzictwa zabytków kultury materialnej, zaś w słabych – degradację przestrzeni publicznych, szczególnie zabytkowego obszaru Starego Miasta. Z kolei w szansach rozwojowych podano wdrożenie procesu rewitalizacji oraz działań na rzecz przywrócenia ładu architektonicznego, urbanistycznego i estetycznego. Zabytki stanowią dla mieszkańców gminy jeden z największych pozytywów występujących na terenie gminy, co potwierdziło badanie ankietowe na potrzeby sporządzenia Strategii.

Określone zostały 3 cele strategiczne realizowane poprzez kierunki działań:

1. Poprawa jakości życia mieszkańców Gminy Pyrzyce.
2. Kreowanie atrakcyjnego rynku pracy w Gminie Pyrzyce.

3. Zwiększenie dostępności gminy w wymiarze komunikacyjnym, usługowym oraz architektonicznym. W nawiązaniu do obiektów zabytkowych w ramach kierunku działania 1. Ochrona środowiska naturalnego na rzecz wszystkich mieszkańców przewidziano następujące zadania:

- termomodernizacja Pyrzyckiej Szkoły Muzycznej I stopnia;
- termomodernizacja budynku Szkoły Podstawowej im. Władysława Broniewskiego w Mielęcinie.

W nawiązaniu do kultury i dziedzictwa kulturowego w ramach kierunku działania 2. Wzmacnianie jakości usług publicznych świadczonych przez samorząd lokalny przewidziano następujące zadania:

- stworzenie przestrzeni i różnicowanej oferty dla działalności artystycznej i kulturalnej;
- wspieranie działań na rzecz dziedzictwa kulturowego i uczestnictwa w kulturze.

W nawiązaniu do turystyki zabytkoznawczej w ramach kierunku działania 5. Aktywny marketing i stymulowanie turystyki przewidziano następujące zadania:

- realizacja imprez budujących markę Gminy Pyrzyce;
- rozbudowa i modernizacja infrastruktury turystycznej, tworzenie produktów turystycznych na bazie lokalnego dziedzictwa;
- działania na rzecz wykorzystania potencjału miejskich murów obronnych w Pyrzycach;
- rozwijanie turystyki religijnej / sakralnej;

W nawiązaniu do organizacji pozarządowych krzewiących dziedzictwo niematerialne w ramach kierunku działania 7. Otwarta Gmina Pyrzyce przewidziano następujące zadania:

- wspieranie działalności kulturalnej organizacji pozarządowych na terenie gminy takich jak OSP czy KGW.

W nawiązaniu do rewitalizacji obiektów zabytkowych w ramach kierunku działania 8. Kompleksowa rewitalizacja przewidziano następujące zadania:

- realizacja zadań wynikających z Lokalnego Programu Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce;
- rewitalizacja zabytków, terenu przy murach (remont i odbudowa obwarowań miejskich, utworzenie uliczek przymurnych, udostępnienie baszt, bram dla celów turystycznych).

Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce

Uchwałą nr XLVI/411/18 z dnia 22 lutego 2018 roku Rada Miejska w Pyrzycach po raz ostatni przyjęła zmianę Aktualizacji Lokalnego Programu Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce. Program znalazł się na wykazie programów rewitalizacji województwa zachodniopomorskiego - Załącznik do uchwały nr 338/19 Zarządu Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 26 lutego 2019 roku.

W Programie scharakteryzowano Gminę Pyrzyce w wielu aspektach, m. in. położenie, sytuacja demograficzna, pomoc społeczna, bezrobocie, lokale socjalne, bezpieczeństwo i porządek publiczny, edukacja, uczestnictwo w życiu publicznym i kulturalnym, poziom obciążenia gminy problemem wsi popegeerowskich. Wyznaczono obszar zdegradowany gminy, a następnie obszar rewitalizacji, którym zostały 4 jednostki bilansowe w mieście Pyrzyce, w tym ścisłe centrum miasta w granicach zabytkowego układu urbanistycznego.

W dokumencie wypracowano następującą wizję obszaru rewitalizacji po realizacji działań rewitalizacyjnych: *„Obszar rewitalizacji Gminy Pyrzyce objęty działaniami rewitalizacyjnymi po ich finalizacji został trwale odnowiony. Stanowi miejsce atrakcyjne, funkcjonalne, bezpieczne, przyjazne osobom w każdym wieku oraz osobom niepełnosprawnym, w którym można w sposób aktywny spędzić czas wolny oraz rozwijać się zawodowo i kulturalnie. Dziedzictwo kulturowe Gminy Pyrzyce jest chronione i promowane. Mieszkańcy chętnie korzystają z odnowionej i dostosowanej do ich potrzeb przestrzeni publicznej.*

Zmodernizowane oraz dostosowane do potrzeb mieszkańców budynki i zabytki „cieszą oko” i gromadzą mieszkańców wokół wspólnych spraw. Ponadto dzięki przeprowadzonemu doposażeniu w infrastrukturę bytową znacznie wzrósł poziom życia mieszkańców, zaś rozbudowany i zmodernizowany układ komunikacyjny gminy przyczynił się do wzrostu bezpieczeństwa drogowego. Wszystko to w znacznym stopniu przyczyniło się do zmniejszenia wykluczenia społecznego mieszkańców obszarów rewitalizacji. Mieszkańcy zaczęli utożsamiać się z miejscem zamieszkania, poznali historię swojej gminy, zintegrowali się i coraz częściej podejmują wspólne inicjatywy na rzecz odnowy pozostałych fragmentów przestrzeni gminy”.

W sferze przestrzenno-funkcjonalnej opisano zabytki. Opisano następujące obiekty zabytkowe: obwarowania miejskie w Pyrzycach, wzgórze przy ul. Staromiejskiej w Pyrzycach, kościół przy ul. Staromiejskiej w Pyrzycach, miejsce pierwszego chrztu Pyrzyczan, kościół przy ul. 1 Maja w Pyrzycach, kościół i wieża kościoła w Brzesku, dwór w Krzemlinie.

Analizie poddano także potencjał rozwojowy w zakresie przestrzeni publicznej oraz potencjał w zakresie dziedzictwa kulturowego. W tej części dokumentu wskazano, że na terenie Gminy Pyrzyce występują liczne zabytki, które niestety ze względu na swój wiek zamiast „cieszyć oko” stają się zagrożeniem dla bezpieczeństwa oraz estetyki przestrzeni publicznej. Gmina Pyrzyce posiada duży potencjał rozwojowy w zakresie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego), związanego z historią miasta, przyrodą je otaczającą, tradycjami olimpijskimi oraz heraldyką i tradycjami muzycznymi. Podano także, że pyrzyckie fortyfikacje są jednym z najcenniejszych zabytków średniowiecznej architektury obronnej w Polsce, tradycje kultywują liczne zespoły folklorystyczne i śpiewacze, zachowany został haft pyrzycki i strój regionalny.

W programie wypracowano projekt D pn. „Modernizacja obiektów zabytkowych w obszarze rewitalizacji (mury obronne, obwarowania). W ramach działania prowadzone będą prace konserwatorsko-restauratorskie murów obronnych wraz z basztami i czatowniami. Przewidziana kwota realizacji zadania to 14 000 000,00 zł.

W programie wypracowano projekt E pn. „Poprawa dostępności, bezpieczeństwa i estetyki przestrzeni publicznej w obszarze rewitalizacji. W ramach działania planowane jest uporządkowanie i odnowa parków na terenie obszaru rewitalizacji wraz z wyposażeniem ich w elementy tzw. małej architektury. Ponadto w ramach działania przewidziane jest rozmieszczenie tablic informacyjnych przy miejscach zabytkowych, cennych pod względem dziedzictwa kulturowego.

Przewidziana kwota realizacji zadania to 4 000 000,00 zł.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Na terenie gminy Pyrzyce obowiązuje 19 miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego uchwalonych od 2000 r. Powierzchnia MPZP wynosi 5,01 km², tj. pokrycie powierzchni gminy wynosi 2,45%. W planach znalazły się zapisy dotyczące ochrony dóbr kultury. Szczegółowe zapisy odnoszące się do ustaleń ochrony konserwatorskiej znajdują się w niżej wymienionych planach, które przedstawiono poniżej w formie tabelarycznej.

Tabela 1. Wykaz MPZP z terenu gminy Pyrzyce

Lp.	Tytuł	Obręb/ nr działka	Nr Uchwały Rady Miejskiej z dnia Dziennik Urzędowy Województwa Zachodniopomorskiego Nr z dnia
1	Zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego miasta i Gminy Pyrzyce dla terenów zlokalizowanych w mieście Pyrzyce i miejscowościach Krzemlin i Brzezin	Obręb 6,7, 8,9,10,11 m Pyrzyce, Krzemlin, Brzezin (kompleks działek)	XXV/293/2000r. z dnia 30 listopada 2000r.
2	Zmiany w Planie Ogólnym Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Pyrzyce -wsie	Obręb Giżyn, Nieborowo, Ryszewko, Turze, Okunica, Żabów, Brzezin, Stróżewo, Mechowo, Brzesko, Mielęcín, Letnin (kompleks działek)	XXX/336/01 z dnia 29 marca 2001r
3	Zmiany w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce	Obręb 5 Pyrzyce Działka nr 94, Obręb 9 Pyrzyce, działka 204/1,204/4	XXXII/363/01 z dnia 31 maja 2001r
4	Zmiany w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce	Obręb 2 Pyrzyce Obręb 8 Pyrzyce, Obręb 10 Pyrzyce (kompleks działek)	XXXVI/421/01 z dnia 25 października 2001r
5	Zmiany w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce- okolice Geotermii	Obręb 2 Pyrzyce Działka nr 76/1, 76/2, 77,78.79,80,81 Obręb 3 Pyrzyce Działka nr 74/1,74/3,74/4,130/29,93/1, 93/2,94/1, 94/3,94/4,95	XLIV/480/02 z dnia 23 maja 2002r
6	Zmiany w planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce-obręb geodezyjny Giżyn	Obręb Giżyn Działka nr 95/2	XIII/92/03 z dnia 29 września 2003r
7	Zmiana w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce	Obręb 7 miasta Pyrzyce Działka nr 45,47,101,91/1	XIII/93/03 z dnia 29 września 2003r
8	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Pyrzyce, obręb geodezyjny nr 7 m. Pyrzyce, działki nr 64 i 65	Obręb 7 m. Pyrzyce Działka nr 64, 65	XXVII/197/04 z dnia 30 września 2004r
9	Miejscowy plan zagospodarowania	Obręb Ryszewko Obręb Nieborowo	XLII/346/05 z dnia 27 października 2005r

	przestrzennego dla terenów w obrębie Ryszewko i Nieborowo w gminie Pyrzyce		
10	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Pyrzyce	Obręb 10 m. Pyrzyce część działki nr 492/1 Obręb 12 m. Pyrzyce Działka nr 28/2	XXXVI/280/05 z dnia 28 kwietnia 2005r
11	Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Pyrzyce- w obrębie geodezyjnym nr 8	Obręb 8 m Pyrzyce Działka nr 74/2, nr 14	VIII/43/07 z dnia 29 marca 2007r
12	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Pyrzyce- w obrębie ewidencyjnym nr 4,7,12 m. Pyrzyce	Obręb 4 m. Pyrzyce Działka nr 165,166,167,169, część działek nr 146/2,147 Obręb 7 m Pyrzyce Działka nr 14,49,66-77,106-187,191/1-191/21,192-207,213-214,217-237,246-249,250-271,284-288,291-302,305-310, część działek nr 41/1,48/3,78,102,105 Obręb 12 m. Pyrzyce Działka nr 3, 4, 5, 6, 15, 21, 22,23,24,25,26 część działki nr 1,2,12	XXXIX/334/09 z dnia 26 lutego 2009r zmieniona XXIII/245/12 z dnia 26 kwietnia 2012r
13	Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obrębu 9 w Pyrzycach	Obręb 9 m. Pyrzyce działka nr 336/4	LXI/503/10 z dnia 25 marca 2010r
14	Zmiana w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dla części obrębu geodezyjnego 9 miasta Pyrzyce	Obręb 9 m. Pyrzyce działka nr 344/2	LIII/496/14 z dnia 20 lutego 2014r.
15	Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obrębu geodezyjnego 3 miasta Pyrzyce	Obręb 3 m. Pyrzyce działka nr 94/4; nr 94/5; 94/6	VII/57/15 z dnia 30 kwietnia 2015r.
16	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działek położonych w obrębie 13 m. Pyrzyce	Obręb 13 m. Pyrzyce działka nr 3/10; 28; 5/3;5/2; 7/6;4;6	VII/59/15 z dnia 30 kwietnia 2015r.
17	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działek położonych w rejonie ulicy Stargardzkiej w Pyrzycach	Obręb 9 m. Pyrzyce [teren w rejonie ulic: Stargardzkiej, Ogrodowej, Wojska Polskiego i Jana Pawła II]	LIV/466/18 z dnia 27 września 2018r.
18	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenów obejmujących działkę 93/2 obrębu geodezyjnego 3 miasta Pyrzyce	Obręb 3 m. Pyrzyce działka nr 93/2	XXXVII/273/21 z dnia 27 maja 2021 r.
19	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w rejonie ulic 1 Maja, Jana Kilińskiego,	Obręb 8 m. Pyrzyce [teren w rejonie ulic: 1 Maja, Jana Kilińskiego, Bankowej, Jana Henryka Dąbrowskiego, Księcia	XXXVIII/283/21 z dnia 24 czerwca 2021 r.

	Bankowej, Jana Henryka Dąbrowskiego, Księcia Barnima I, krótkiej, Zabytkowej, Młyńskiej w Pyrzycach.	Barnima I, krótkiej, Zabytkowej, Młyńskiej	
--	--	--	--

Źródło: dane własne UM w Pyrzycach

5.2. Charakterystyka gminy i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Położenie gminy

Gmina Pyrzyce położona jest w północno-zachodniej części kraju. Znajduje się w południowo-zachodniej części województwa zachodniopomorskiego, w centralnej części powiatu pyrzyckiego. Znajduje się w historycznych granicach ziemi pyrzyckiej. Zajmuje obszar 20 422 ha, co stanowi ok. 28,13% powierzchni powiatu (GUS, 2021).

Ryc. 1. Gmina Pyrzyce na tle powiatów oraz gmin województwa zachodniopomorskiego

Źródło: www.eregion.wzp.pl

Jednostka graniczy:

- na północy – z Gminą Stare Czarnowo (powiat gryfiński),
- na północnym-wschodzie – ze Stargardem (powiat stargardzki) i Gminą Warnice (powiat pyrzycki),
- na wschodzie – z Gminą Przelewice (powiat pyrzycki),
- na południowym-wschodzie – z Gminą Lipiany (powiat pyrzycki),
- na południu – z Gminą Myślibórz (powiat myśliborski),
- na zachodzie – z Gminą Kozielice (powiat pyrzycki),
- za północnym-zachodzie – z Gminą Bielice (powiat pyrzycki).

Ryc. 2. Gmina Pyrzyce na tle gmin powiatu pyrzyckiego

Źródło: www.gminy.pl

Miasto Pyrzyce o współrzędnych geograficznych: 53.1457 (szerokość geograficzna), 14.892767 (długość geograficzna) stanowi centralne miejsce gminy, będąc jednocześnie największą miejscowością i zarazem siedzibą samorządu (www.wspolzedne-gps.pl). Pyrzyce położone są w odległości ok. 40 km na południowy-wschód od Szczecina oraz w odległości ok. 50 km na północny-zachód od Gorzowa Wielkopolskiego.

Według podziału fizyczno-geograficznego opracowanego przez Jerzego Kondrackiego Gmina Pyrzyce znajduje się w prowincji Niżu Środkowopolskiego, podprowincji Pojezierz Południowobałtyckich oraz Pobrzeż Południowobałtyckich, makroregionu Pobrzeża Szczecińskiego i Pojezierza Zachodniopomorskiego oraz w końcowej klasyfikacji do mezoregionów: Równina Pyrzycko-Stargardzka, Równina Wełtyńska i Pojezierze Myśliborskie.

Strukturę osadniczą Gminy Pyrzyce stanowi miasto Pyrzyce oraz 20 miejscowości wiejskich: Brzezin, Czernice, Giżyn, Krzemlin, Letnin, Mechowo, Mielęcín, Młyny, Nieborowo, Nowielin, Obromino, Okunica, Pstrowice, Ryszewko, Ryszewo, Rzepnowo, Stróżewo, Turze, Żabów. W każdej z ww. miejscowości znajdują się obiekty zabytkowe.

Ryc. 3. Przestrzenne rozmieszczenie miejscowości w Gminie Pyrzyce

Źródło: Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce

5.2.2. Charakterystyka społeczno-gospodarcza

Gmina Pyrzyce zamieszkiwana jest przez 19 140 osób, co stanowi 49,1% mieszkańców powiatu pyrzyckiego (miejsce zamieszkania) wg danych GUS na 30.06.2021 r. Wg bazy danych ewidencyjnych Urzędu Miejskiego w Pyrzycach liczba ludności Gminy Pyrzyce wyniosła na koniec października 2021 r. 17 892 osób. Największymi miejscowościami pod względem liczby ludności są: Pyrzyce – 11 456 os., Żabów – 1 200 os., a także Krzemlin- 724 os. i Brzesko – 700 os. W poniższej tabeli przedstawiono liczbę osób (stali mieszkańcy) z terenu analizowanej gminy z podziałem na miejscowości (stan na 29.10.2021 r.).

Tabela 2. Liczba mieszkańców Gminy Pyrzyce z podziałem na miejscowości

Lp.	Miejscowość	Liczba mieszkańców
1	Brzesko	700
2	Brzezin	165
3	Czernice	40
4	Giżyn	188
5	Krzemlin	724
6	Letnin	300
7	Mechowo	157
8	Mielecin	449
9	Młyny	102
10	Nieborowo	229
11	Nowielin	431
12	Obromino	148
13	Okunica	264
14	Pstrowice	146
15	Pyrzyce	11 456

Lp.	Miejscowość	Liczba mieszkańców
16	Ryszewko	213
17	Ryszewo	212
18	Rzepnowo	162
19	Stróżewo	302
20	Turze	304
21	Żabów	1 200
Razem		17 892

Zródło: dane własne UM w Pyrzycach

Wskaźnik gęstości zaludnienia analizowanej jednostki wynosi 94 osoby/km² i jest większy niż w powiecie pyrzyckim (54 osoby/km²), oraz w województwie zachodniopomorskim (74 osób/km²), ale mniejszy w porównaniu do średniej krajowej - 122 osoby/km². Oznacza to, że gęstość zaludnienia w Gminie Pyrzyce jest średnia, na co wpływ ma z jednej strony duża powierzchnia gminy i liczne miejscowości wiejskie, z drugiej zaś strony występowanie jednostki miejskiej o randze powiatowej ze średnią gęstością zaludnienia 322 osoby/km².

W ciągu ostatnich dziesięciu lat odnotowuje się ogólny trend spadku liczby ludności. W porównaniu do 2011 r. liczba mieszkańców Gminy Pyrzyce zmniejszyła się o 726 osoby (wg danych GUS). Oznacza to, że nastąpił spadek liczby mieszkańców o około 3,6%. Na taki stan rzeczy wpływa m.in. ujemny przyrost naturalny na 1000 os. oraz ujemne saldo migracji. W 2021 r. przyrost naturalny wyniósł -8,24, zaś saldo migracji w 2020 znalazło się na poziomie -0,8 na 1000 os. (GUS). W ostatnim dziesięcioleciu najwięcej osób odnotowano w 2011 r. – 19 866, zaś najmniej w 2021 r. – 19 140, co świadczy o stopniowym zmniejszaniu się liczby ludności w gminie.

Strukturę demograficzną Gminy Pyrzyce tworzą osoby w wieku przedprodukcyjnym (14,19%), produkcyjnym (62,26%) oraz poprodukcyjnym (23,55%), (GUS, 2020). Od 2011 r. obserwuje się ciągły i sukcesywny wzrost osób w wieku poprodukcyjnym (o 7,3%) przy jednoczesnym procentowym spadku osób w wieku przedprodukcyjnym (o 0,95%) oraz produkcyjnym (o 6,35%). Zjawisko to związane jest z małą liczbą urodzeń w ostatnich latach, a także procesem starzenia się społeczeństwa.

Na terenie gminy udział osób bezrobotnych wyniósł z końcem 2020 r. 4,6% (GUS). Pozytywnym, jest fakt, że bezrobocie na terenie gminy spada, np. w 2011 r. wynosiło ono 12,0% (GUS). W analizowanym okresie odsetek osób bezrobotnych najniższy był w 2019 r. i wyniósł 4,2%.

Na terenie Gminy Pyrzyce z końcem 2021 r. wg danych GUS odnotowano 2 293 podmioty gospodarcze, w tym 2 202 które należą do sektora prywatnego oraz 77 do sektora publicznego. Struktura sektora prywatnego składa się na osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą - 1786, spółki handlowe – 68, spółki handlowe z udziałem kapitału zagranicznego – 13, stowarzyszenia i organizacje społeczne - 84 oraz spółdzielnie – 11 i fundacje - 7. Wg sekcji i działów PKD 2007 najwięcej podmiotów odnotowano w sektorze F – 518 oraz G – 423. Sekcja G to handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, sekcja F to budownictwo. Znaczna liczba podmiotów występuje też w sektorze C – 231 – przetwórstwo przemysłowe. Dodatkowo należy zaznaczyć, że w latach 2017-2021 liczba podmiotów gospodarczych stale rosła (od 2 044 do 2 293 podmiotów).

Pod względem klas wielkości przedsiębiorstw na terenie gminy występuje: 1 przedsiębiorstwo zatrudniające powyżej 249 osób, 14 przedsiębiorstw zatrudniających od 50 do 249 osób oraz 57 mniejszych przedsiębiorstw zatrudniających od 10 -49 osób. Przeważają małe działalności, w których pracuje nie więcej jak 9 osób – 2 221.

Gmina Pyrzyce jest typową gminą rolniczą, co związane jest z występowaniem na jej terenie bardzo żyznych gleb o 2 klasie bonitacyjnej, tzw. pyrzyckie czarne ziemie. Gmina jest spichlerzem regionu, a produkcja nasienna, surowce dla przemysłu cukierniczego, olejarskiego i mięsnego ogrywa kluczową rolę.

Zgodnie z danymi GUS na rok 2021, na terenie gminy odnotowano 1 turystyczny obiekt noclegowy, z 26 miejscami noclegowymi.

Przez teren Gminy Pyrzyce przebiega nieużytkowana obecnie na terenie gminy trasa kolejowa nr 411, zaś w południowo-zachodniej części gminy, na jej niewielkim fragmencie przebiega drogowa ekspresowa S3.

5.2.3. Charakterystyka przyrodnicza

Potencjał środowiska przyrodniczego wyrazić można m.in. poprzez obszary prawnie chronione, których powierzchnia na terenie Gminy Pyrzyce z końcem 2020 r. wyniosła jedynie 5,8 ha. Zgodnie z Centralnym Rejestrem Form Ochrony Przyrody na terenie gminy występują:

- rezerwat przyrody „Brodogóry”;
- użytek ekologiczny „Piaskowe Góry”;
- pomnik przyrody w centrum Pyrzyce;
- obszar Natura 2000 „Dolina Płoni i Jezioro Miedwie” (kod:PLH320006), dyrektywa siedliskowa;
- obszar Natura 2000 „Jezioro Miedwie i okolice” (PLB320005), dyrektywa ptasia.

Lesistość gminy wynosi zaledwie 1,2% powierzchni gminy i jest to ogółem 244,67 ha. Grunty leśne publiczne to 195,67 ha, zaś grunty leśne prywatne to 49,00 ha. Niewielkie skupiska zadrzewień znajdują się pomiędzy miejscowością Młyny i Turze, pomiędzy Obrominem i Mechowem oraz w południowo-wschodniej części gminy, tzw. Leśne Góry.

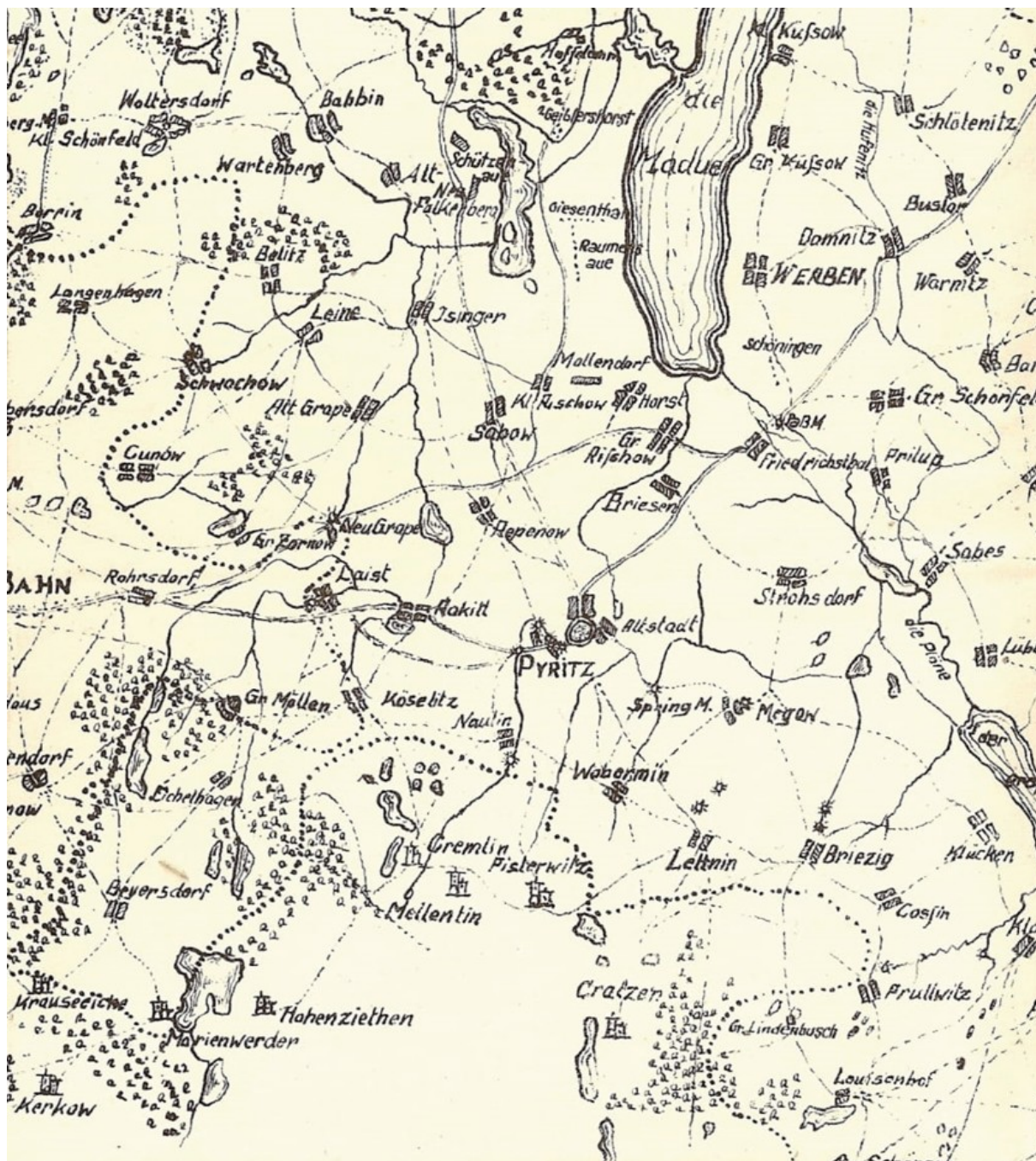
Gmina Pyrzyce charakteryzuje się różnorodną budową geologiczną i rzeźbą powierzchni. Charakterystyczne są wzniesienia morenowe stanowiące nierzadko punkty widokowe. Do ciekawych form geologicznych zaliczają się liczne wzniesienia, takie jak: Brzeska Góra (88 m n.p.m.), Lipia Góra (83 m n.p.m.), Brodogóry (48 m n.p.m.), czy Brzezinka (43 m n.p.m.). Najwyższe wzniesienia występują w północno-wschodniej części gminy, tzw. Leśne Góry sięgające 113 m n.p.m. Najniżej położone tereny znajdują się w północnej części gminy w okolicach jeziora Miedwie i Będgoszcz – ok. 15 m n.p.m.

Sieć hydrograficzną gminy tworzą zbiorniki wodne oraz cieki przepływające przez teren gminy, która jest bogata w sieć hydrograficzną, stopień jeziorności jest zaś niewielki. Główną rzeką znajdującą się na obszarze gminy jest Płonia – Kanał Płoński przepływająca przez północno-wschodnią jej część. Rzeka ta jednocześnie wyznacza granicę gminy na odcinku ok. 6,5 km.

Inne ciekі występujące na terenie gminy to: Ostrowica łącząca jezioro Miedwie i Będgoszcz, Kanał Nieborowski przepływający przez północno-zachodnią część gminy, Kanał Młyński przepływający przez obszar całej gminy, w tym Pyrzyce na linii północ-południe, a także Stróżewski Rów, Sicina, Strumień Nieborowski, Kanał Ryszewo.

Głównymi, powierzchniowymi zbiornikami wodnymi, są 2 jeziora w północnej części, które tylko częściowo znajdują się na terenie gminy: Miedwie o powierzchni całkowitej 34,82 km² i Będgoszcz o powierzchni całkowitej 2,64 km². Inne znacznie mniejsze jeziora to: Czyste, Duże, Pstrowskie, Zalew Tama, Koryto, Małe oraz dwa jeziora bez nazwy.

5.2.4. Rys historyczny

Ryc. 4. Okolice Pyrzyce na mapie Montaruesa z 1720 r.
źródło: „Pyrzyce i okolice poprzez wieki”, 2009, str. 129

Ryc. 5. Panorama Pyrzyc z końca XIX w.

źródło: www.otton.parafiapyrzyce.pl

Poniżej krótkiej charakterystyce poddano najważniejsze miejscowości, które odznaczają się zachowanym dziedzictwem materialnym. Przedstawiono historię poszczególnych miejscowości oraz dołączono ryciny, które je przedstawiają, z lat 1925 – 1936.

Pyrzyce

Pyrzyce chlubią się metryką historyczną jedną z najstarszych w Polsce. W XIX wieku nie brakowało badaczy, którzy identyfikowali je nawet z Viritium (zamiast Piritium?) na mapie Germanii Ptolomeusza z Aleksandrii z II wieku położone na południowy - wschód od ujścia Odry. Gdyby nawet pominąć to skojarzenie, to i tak Pyrzyce wyprzedzają Kraków, Poznań czy Gniezno, bo powstały w początkach IX wieku zabytek piśmienniczy zwany Geografem Bawarskim wymienia plemię Pyrzyczan (Prissani).

Grodzisko we wschodniej części obecnego miasta jest do dziś materialną pamiątką głównego ośrodka plemienia o rolniczym charakterze. Rdzeń pir w nazwie wyraźnie wskazuje na starostówiańskie określenie pszenicy.

Pyrzyczanie dzielili losy pogańskich Pomorzan. Znów w końcu pierwszej ćwierci XII wieku dokonał się nowy podbój Pomorza przez Polskę. Dla chrystianizacji Pomorzan Bolesław Krzywousty skierował misjonarzy na czele z biskupem bawarskim Ottonem. Pierwszym grodem pomorskim odwiedzionym przez misjonarzy w czerwcu 1124 r. były Pyrzyce. Do dziś pamiątką po masowym chrzcie jest Święta Studnia, w 1824 r. obudowana granitowymi blokami według projektu architekta Fryderyka Schinkla.

W ramach księstwa pomorskiego gród a następnie zamek książęcy był w XII - XIII w. ośrodkiem kasztelani, potem wójtostwa krajowego. W latach 1230-40 w pobliżu grodu i podgrodzia powstało miasto nowego typu na wzorach zachodnioeuropejskich, w kształcie owalnym, z systemem dwóch ulic głównych, z obszernym placem targowym w centrum, z czasem ograniczonym przez wybudowanie kościoła św. Maurycego (dziś pw. Wniebowzięcia NMP) i ratusz.

Miasto zasiedlone przez grupę kolonistów niemieckich, wzmiankowane w 1240 r., otrzymało w 1263 r. od księcia Barnima I prawa cechowe wzorowane na miejskim prawie szczecińskim (odmiana magdeburbskiego).

W XIII w. wzniesiono zachowane w znacznej części umocnienia w postaci wału, fosy (obecnie ogrody działkowe) i kamiennego muru, podwyższonego w XIV w. cegłą do wysokości 7-0 m. Do miasta prowadziły dwie bramy potrójnie wieżami i gardzielami z muru strzeżonymi, od północy Szczecińską, od południa Bańską. Niektóre z 46 czatownic w XIV-XV w. rozbudowano i nadbudowano w baszty, z których do dziś zachowały się: w zachodnim ciągu muru Lodowa (dawniej Holsztyńska, Wysoka) i Prochowa, na północy Więzienna od XIX w. Sowią zwana, we wschodnim ciągu Więzienną, dziś Pijacką zwana i Śpiącej Królowy (Bluszczowa).

Do 1945 r. była też Mnisza w południowo - wschodnim narożniku, strzeżona do czasów reformacji w XVI w. przez franciszkanów, mających w pobliżu klasztor i kościół. O umacnianie miasta położonego od XIII do XVII w. tuż przy granicy z agresywną Marchią Brandenburską dbali też książęta szczecińscy. Miasto nie było zdobyte w toku licznych wojen. Największe oblężenie miało miejsce w 1478 r. gdy książę Bogusław X bronił się przeciwko 10 tys. wojska elektora brandenburskiego Albrechta.

Opodal Bramy Bańskiej stanął w XIII w. szpital i kaplica św. Ducha. Z tego kompleksu zachowała się kaplica, w której od 1969 r. mieści się biblioteka miejska, gromadząca z pietyzmem pamiątki z przeszłości miasta (Dział Tradycji i Promocji Regionu).

Wśród rzemieślników przodowali w Pyrzycach tkacze i sukiennicy. Znaczenie tych rzemiosł pozostaje w związku z rolniczym charakterem okolicy, hodowlą owiec i wykształceniem się bogatego stroju pyrzyckiego, jednego z elementów folkloru i sztuki ludowej, do XX w. z licznymi relikami pomorskimi (słowińskimi).

Po powstaniu miasta dawne podgrodzie od 1250 r. przechodzi sukcesywnie w posiadanie sprowadzonego tam klasztoru augustianek. Zbudowały klasztor i zachowany do dziś ceglany kościół. Po reformacji w XVI w. zorganizowano tam księżęcą domenę. Klasztor z czasem rozebrano, kościół był parafialnym wsi Pyrzyce, od XIV w. zwanej Starym Miastem, w 1938 r. dołączonym do miasta.

Miasto powiatowe od XVI w. Rozkwit miasta w XVI w. przerwały zniszczenia okresu wojny trzydziestoletniej (1618 -1648) spowodowane przez wojska cesarskie (austriackie) i szwedzkie. Największy pożar spowodowali Szwedzi w 1634 r. Po likwidacji księstwa pomorskiego (1637) i okresie szwedzkim, od 1653 miasto i okolice należą do państwa brandenburskiego (potem pruskiego), następnie niemieckiego.

Od drugiej połowy XVIII w. miasto rozwija przemysł, zabudowę poza gorsetem fortyfikacji obronnych, które stają się zabytkiem. Powstaje przedmieście południowe. Po włączeniu Pyrzyc w 1882 r do sieci połączeń kolejowych powstaje przedmieście północne. W połowie XIX w. rozebrano przedbramy w związku z rozwojem ruchu kołowego. Centralnym miejscem zgromadzeń staje się Plac Zwycięstwa z pomnikiem (dziś Plac Wolności) przed Bramą Szczecińską.

W 1882 r. wzniesiono seminarium nauczycielskie, obecny szpital powiatowy. Od 1921 r. budowano nowe osiedle (ob. ul. Ogrodowa, Wojska Polskiego, Jana Pawła II, Niepodległości). W związku z napływem rzeszy polskich robotników sezonowych do pyrzyckich majątków rolnych, w 1909 r. powstaje kaplica i parafia katolicka. Powstaje sieć kanalizacyjna, wodociągowa, gazowa. Liczba mieszkańców z około 2-2500 w wiekach średnich wzrasta do ponad 13 tys. w 1939 r.

Przez ponad miesiąc w 1945 r. trwały walki o miasto zamienione przez Niemców w twierdzę broniącą dostępu na przedpola Szczecina. Centrum zamienione zostało w sterty gruzów. Zgruchotano m.in. wieżę Bramy Szczecińskiej. Miasto zdobyły 2 marca oddziały 47 Armii Radzieckiej gen. Pierchorowicza. Z powodu zniszczeń siedzibę powiatu już latem 1945 przeniesiono do Lipian. Powróciła od 1950 r. po odgruzowaniu i pierwszej fazie odbudowy. Właściwa rozbudowa trwała od 1956 r., od 1960 r. wznoszono bloki mieszkalne na terenie dawnej starówki. Tam odbudowano kościół główny, kaplicę św. Ducha (na bibliotekę) i ratusz, do którego przenieśli się władze powiatu istniejącego do 1975 r.

Intensywną odbudowę miasta zakończono w l. 80-tych. Przy ulicy Słonecznej we wschodniej części miasta powstało osiedle mieszkaniowe Kombinat Państwowych Gospodarstw Rolnych.

W następnych dziesięcioleciach powstają osiedla domów jednorodzinnych poza centrum (jak przy ul. Mickiewicza, Pod Lipami, Dworcowa -Rejtana). Wydzielono tereny pod dalszą rozbudowę. Odbudowano północne odcinki murów obronnych. Powstały kolejne elementy infrastruktury komunalnej jak oczyszczalnia ścieków (1989), ciepłownia geotermalna (1996).¹

Ryc. 6. Pyrzyce w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

¹Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: https://www.pyrzyce.um.gov.pl/strona/menu/8_historia

Brzesko

Brzesko jest jedną z największych wsi owalnicowych na Pomorzu Zachodnim. Pierwsza historyczna wzmianka o wsi pochodzi z 1186 r., kiedy to należała ona w połowie do kapituły kamieńskiej. W 1227 r. Barnim I nadał część wsi cysterkom Trzebiatowskim.

W 1331 r. Brzesko było własnością rodziny Schöning, później rodzin von Raven i fundacji kościoła św. Ottona w Szczecinie. Po reformacji część kapitulna przeszła na własność państwa. Większość wsi pozostawała w dyspozycji fundacji Mariackiej w Szczecinie. W poł. XIX w. było tu 818 mieszkańców (41 gospodarstw dużych i średnich, 10 małych; łącznie 84 domy, 2 młyny, wiatrak, kuźnia i szkoła). W sensie ruralistycznym Brzesko jest owalnicą o orientacji N – S; rozległe, trójdzielne nawsie jest zabudowane niewielkimi gospodarstwami. W końcu XIX i początkach XX w. wieś rozwinęła się liniowo w kierunku północnym, ku linii kolejowej. Po stronie wschodniej i zachodniej układ ruralistyczny ograniczony drogami zagumiennymi.²

Inne nazwy miejscowości: *Brezko (1186), Breszko (1227, 1343), Brezych (1322), Brecik (1323), potem Brietzig*. We wsi znajduje się 35 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, dzwonnica, plebania, dawny budynek poczty, dawny budynek mleczarni, świetlica wiejska, 3 cmentarze oraz 97 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 7. Brzesko w 1935 r.

źródło: Messtischblatt, godło 2856

²Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

Brzezin

Pierwsza wzmianka źródłowa o wsi Brzezin pochodzi z 1255 r., kiedy to została przekazana przez księcia Barnima I jako uposażenie klasztoru w Pyrzycach. W okresie reformacji po sekularyzacji dóbr zakonnych w obrębie domeny książęcej, później państwowej. Q latach 1842-1845 przeprowadzono separację gruntów. W połowie XIX w. źródła wymieniają gospodarstwo parafialne i zagrodę kowalową. We wsi funkcjonowała szkoła i młyn. Brzezin charakteryzuje się czytelnym układem przestrzennym, rozplanowanym na osi N – S, z wydłużonym, wrzecionowatym nawsiem, na którym posadowiony jest kościół (pierwotnie z cmentarzem przykościelnym) i przedszkole. Pierzeje o zwartej zabudowie, z domami (kalenicowo) na froncie działek, przestłonięte szpalerami drzew.³

Inne nazwy miejscowości: *Brysin (1255), Bresen (1307) zapewne od brzozy, potem Briesen do 1945, Brzozowica, Brzeżno zwyczajowo 1945-1946*. We wsi znajduje się 12 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, dawna szkoła, 2 cmentarze oraz 20 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 8. Brzezin w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

Giżyn

³Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

Wieś powstała w 1777 r. z inicjatywy Giese (urzędnika dworu Fryderyka Wielkiego) na gruntach zmeliorowanych bagien, tuż przy podobnie założonej kolonii Ostrowica. W XIII w. teren ten, w rejonie rzeki Ostrowicy łączącej jezioro Miedwie z jez. Będgoszcz i dalej w kierunku płd. po Ryszewko i Turze, posiadli cystersi z Kołbacza. Teren ten leśny i łąkowy nosił słowiańską nazwę Madanzig, którą jako Motaniec możemy rozwiązać. Na skutek spiętrzenia w średniowieczu wód w rzece Płonii i jeziorach przez cystersów (budowa młynów, zastawek) Motaniec został podmoczony i w znacznej części wodą zalany. Stan ten trwał do XVIII wieku” (Edward Rymar „Encyklopedia Pyrzycka” GZP wrzesień 1999r.) Król pruski Fryderyk II podjął akcję osuszania terenu wokół jeziora Miedwie, likwidację starych młynów rzecznych, jazów, kopanie nowych kanałów. Między jeziorami przekopano kanał o nazwie Katten-graben na cześć porucznika v. Katte, przyjaciela króla w młodości (dziś kanał Ostrowica). Wieś w formie łańcuchówki, z ulicą na osi WS-NE, z zabudową tylko po południowej stronie z domami wąskofałdowymi o konstrukcji ryglowej stawianymi szczytowo do ulicy. Było tu początkowo 10 dużych i 4 małe gospodarstwa. Był tu wiatrak oraz karczma (dziś nie istnieją). Rusch w 1835r. na zachodnim krańcu wsi założył przemysłową kolonię z drugą ulicą na osi SE-NW wzdłuż kanału. Powstała tam olejarnia do przerobu rzepaku, fabryczka przetwórstwa ziemniaków (płatkarnia, produkcja syropu) i gorzelnia. W latach 60 XX wieku, budynki bardzo przebudowane, zaadoptowane na mieszalnię pasz, (dziś zakład nie czynny, pozostałość po dawnym PGR Żabów). Dawniej był tu kościół (data budowy nieznana) był posadowiony na granicy dwóch wsi Giżyn i Ostrowica (dziś odnaleźć można tylko ślady fundamentów). Do dziś pozostał budynek pastorówki (nr.14), mieściła się tu szkoła przykościelna, oraz wspólny cmentarz. Od 1946 roku urzędowa nazwa wsi GIŻYN – została przystosowana od niemieckiej nazwy GIESENTHAL, choć pierwsze urzędy powiatowe zwały wieś Spłynowem (1945r), a pierwsi mieszkańcy po wyzwoleniu na początku marca 1945r. nazywali wieś Maciejowicami na cześć pierwszego osadnika Antoniego Maciejka. ⁴.

Inne nazwy miejscowości: *Madanzig (XIII w. – jako teren, a nie miejscowość), Giesenthal (1777), Spłynów – nazwa formalna oraz Maciejowice – nazwa potoczna (1945-1946)*. We wsi znajduje się 6 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: 2 kamienne mosty, dawna pastorówka, 2 cmentarze, aleja dębowa oraz 3 stanowiska archeologiczne.

Ryc. 9. Giżyn w 1925 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2755

Krzemlin

⁴Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: <http://gizyn24.pl/historia/>

Układ przestrzenny wsi, obejmujący najlepiej zachowane historyczne elementy struktury przestrzennej i architektonicznej: zespół dworsko-parkowy (wpisany do rejestru zabytków), XIX-wieczny kościół z przyległym cmentarzem oraz dziedziniec folwarczny z oryginalnymi i wielkokubaturowymi obiektami gospodarczymi.⁵

Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1352 r. W 1486 r. elektor Joachim nadał wieś Klasuowi v. Kuhmeisen. Po nim, Krzemlin przejęła w posiadanie rodzina v. Belling. W jej posiadaniu pozostawała do 1800 r. W XVII w. wieś została dwukrotnie dotknięta przez szalejącą w tym okresie dżumę (1610 r., 1636 r.). Z początkiem XIX w. wieś przeszła we własność rodu von Heyden. W 1850 r. Antonina von Heyden, po śmierci swojego ojca Friederika wyszła za mąż za Wilhelma Karola von Sydow, absolwenta uniwersytetów w Bonn i Berlinie. Pochodził on z bardzo zamożnego rodu. Do tego czasu we wsi nie było folwarku, oprócz wybudowanego z końcem XVIII w. dworu. Wilhelm był dużej klasy znawcą rolnictwa, znany jest m.in. z budowy trzypoziomowej obory. Oprócz niej za jego czasów wybudowano także kuźnię i gorzelnię, które przetrwały do dnia dzisiejszego.⁶

Inne nazwy miejscowości: *Kromelin, Crumelen, Cremlin, Krumlin, Kremlin (XV w.), Orłowo (ok. 1945 r.)* We wsi znajduje się 17 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, cmentarz, dwór, park, zespół folwarczny z budynkami folwarcznymi i gorzelnią, dawna szkoła, aleja kasztanowa oraz 13 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 10. Krzemlin w 1935 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2955

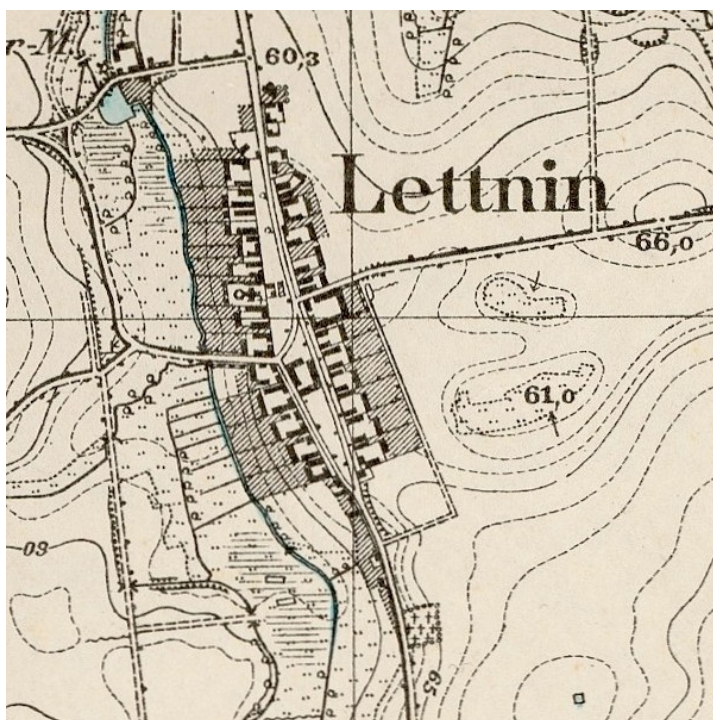
⁵Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

⁶Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa znajdującej się w archiwum WUOZ w Szczecinie

Letnin

Pierwsza historyczna wzmianka o Letninie pochodzi z 1276 r.; wieś była wówczas własnością kościelną (w gestii biskupa kamieńskiego). W XV w. udziały własnościowe miała tu również rodzina von Schöning; w Letninie było wówczas 20 pełnych gospodarstw chłopskich, 4 „połówkowe” i 5 zagrodniczych, a także 2 młyny, kuźnia i karczma. Po uwłaszczeniu w latach 1829-30 we wsi pozostała jedynie własność chłopska i sołtysia. W latach 60-tych XIX w. we wsi był kościół, szkoła i karczma, 60 budynków mieszkalnych i 409 mieszkańców. W sensie ruralistycznym Letnin jest regularną owalnicą o orientacji NNW – SSE. Wrzecionowate nawsie – podzielone na trzy części – jest zabudowane w części południowej (tu rowie zlokalizowany jest kościół). Po stronie wschodniej układ ruralistyczny ogranicza droga zagumienna.⁷

Inne nazwy miejscowości: *de Letenin (1260)*, *Latanin (1945)*, *Letninek (1946)*. We wsi znajdują się 34 zabytki architektury i budownictwa ujęte w GEZ, w tym: kościół, liczne budynki mieszkalne z bogatym detalem architektonicznym, dawna szkoła, zespoły młyna górnego i dolnego, 2 cmentarze oraz 61 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 11. Letnin w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

⁷Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

Mechowo

Układ przestrzenny obejmujący północną część wsi, gdzie pozostał czytelny fragment historycznej (średniowiecznej) wsi placowej z zespołem tradycyjnej zabudowy chłopskiej z okresu poł. XIX – 1 ćw. XX w.⁸

Pierwsza wzmianka o Mechowie pochodzi z roku 1227 i wiąże się z nadaniem jej przez księcia Barnima I Trzebiatowskim Norbertankom. Wkrótce książę odkupił od klasztoru 6 łanów ziemi. W XIV wieku dobra Mechowskie przeszły w ręce dwu znacznych rodów pomorskich: von Schonning i von Kussow. Ci ostatni pozostają tu do końca XVIII wieku, wznosząc w XVI stuleciu obronny dwór otoczony fosą. Następnie posiadłość zostaje sprzedana Augustowi Ernestowi. Ten z kolei przekazuje Augustowi Piotrowi, który buduje na miejscu dawnego dworu pałac i zakłada wokół niego rozległy park. Ostatnią notowaną właścicielką była Klara von Heydel-Linden. W centrum wsi, na nawisu znajduje się wczesnogotycki kościół, pod wezwaniem św. Michała Archanioła (wówczas p.w. św. Izydora), wzniesiony z cegły w czystym wątku wendyjskim w drugiej połowie XIII wieku, jako prostokątne założenie salowe bez wyodrębnionego prezbiterium i wieży. Do lat 80-tych ubiegłego stulecia w północno zachodniej części wsi wznosił się neobarokowy pałac. Zbudowano go na – obszernym majdanie otoczonym fosą, pozostałościach obronnego dworu Kustoszów, który spłonął. Przy pałacu wystawiono dwukondygnacyjną oficynę. Wokół pałacu na powierzchni ponad 5 ha, założono rozległy park krajobrazowy, w stylu angielskim z licznymi polanami ze skupiskami drzew. W pobliżu stawów umiejscowiony jest młyn wodny napędzany wodą przepływającą do stawów. W 1858 roku na jego terenie wzniesiono mauzoleum Augusta von Schonning. Pałac szczęśliwie przetrwał okres wojny i walk w 1945 roku. W okresie powojennym w roku 1982 uległ spaleni, po czym został rozebrany.⁹

Inne nazwy miejscowości: *Meghow (1227), Meghowe (1278), Megowe (1311), potem Meghow – zapewne pochodzi od mchu, Mchowo, Negow (po 1945)*. We wsi znajduje się 12 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, pozostałości założenia folwarcznego wraz z parkiem, 3 cmentarze, aleja lipowa i dębowa oraz 19 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 12. Mechowo w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

⁸Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

⁹Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Plan Odnowy Miejscowości Mechowo na lata 2009-2013”

Miełcin

Układ przestrzenny obejmujący północną część wsi, gdzie pozostał czytelny fragment historycznej (średniowiecznej) wsi placowej z zespołem tradycyjnej zabudowy chłopskiej z okresu poł. XIX – 1 ćw. XX w.¹⁰

Wieś o metryce średniowiecznej. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1250 r. – wójt pyrzycki Hemmann de Mellenthin. Wieś miała w 1337 r. 58 łanów ziemi, w tym 3 kościelne. Przez wieki była lennem rodziny Heldt. W XVIII w. Miełcin przeszedł na własność rodziny von Flatow, a ok. 1800 r. należał do rodziny Schätzel – wieś liczyła wtedy 296 mieszkańców. W 1842 r. właścicielem dóbr był Heinrich Ludwig Ramm, który był fundatorem nowego majątku. W 1904 r. pożar zniszczył zabudowę wsi, a ówczesny właściciel (Otto Ramm) sprzedał dobra (1020 ha) towarzystwu osiedleńczemu, które na rozparcelowanych gruntach osadziło 42 rodziny, łącznie powstało 90 gospodarstw, w tym robotników folwarcznych. W 1939 r. wieś liczyła 820 osób.¹¹

Inne nazwy miejscowości: *Mellen (1337), do 1945 r. Mellentin*. We wsi znajduje się 25 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, cmentarz, spichlerz komorowy, pofolwarczne budownictwo – głównie mieszkalne, pałac, park, dawny dworzec kolejowy oraz 31 stanowisk archeologicznych. Warto również dodać, iż wieś od 1948 r. była siedzibą gminną. W tym samym roku powstał Urząd Pocztowy i Biblioteka Gminna.

Ryc. 13. Miełcin w 1935 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2955

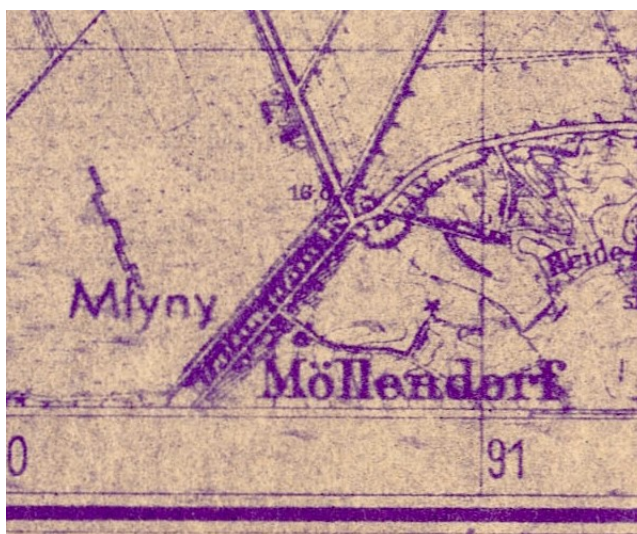
Młyny

¹⁰Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

¹¹Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa znajdującej się w archiwum WUOZ w Szczecinie

Młyny to wieś kolonizacyjna o metryce XVIII-wiecznej, założona w 1776 r. Początkowo mieszkało tu 20 pełnorolnych gospodarzy (każdy otrzymał po 5 mórg ziemi uprawnej i 21 mórg terenu do zmeliorowania) oraz 11 chałupników (dysponowali jedynie budynkiem mieszkalnym być może z częścią gospodarczą i ogrodem). Nazwa wsi pochodzi od królewskiego generała Mollendorfa. W pol. XIX w. we wsi było 31 budynków mieszkalnych (przez 100 lat liczba nie zmieniła się) i 45 gospodarczych. Wieś zachowała swoje historyczne rozplanowanie liniowe. Zabudowa osady rozmieszczona w dwu zwartych ciągach zagród, po bokach drogi wiejskiej stanowiącej główną oś kompozycji.¹²

Inne nazwy miejscowości: *Möllen*. We wsi znajduje się 10 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: cmentarz oraz budynki mieszkalne w zwartej zabudowie, niemalże ściśle do siebie przylegającej oraz 5 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 14. Młyny w 1925 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2755

Nieborowo

Nieborowo jest wsią o metryce średniowiecznej, przypuszczalnie XIII/XIV wieczną. Za takim datowaniem przemawia charakterystyczny dla tego okresu układ przestrzenny w formie regularnej owalnicy, rozplanowane na os N – S. Wrzecionowate nawsie kilkudzielne, kościół zlokalizowany w centralnej części nawsia. Pierzeje łukowato wygięte, działki siedliskowe przestronne, w części wschodniej czytelny układ dróg zagumiennych.¹³

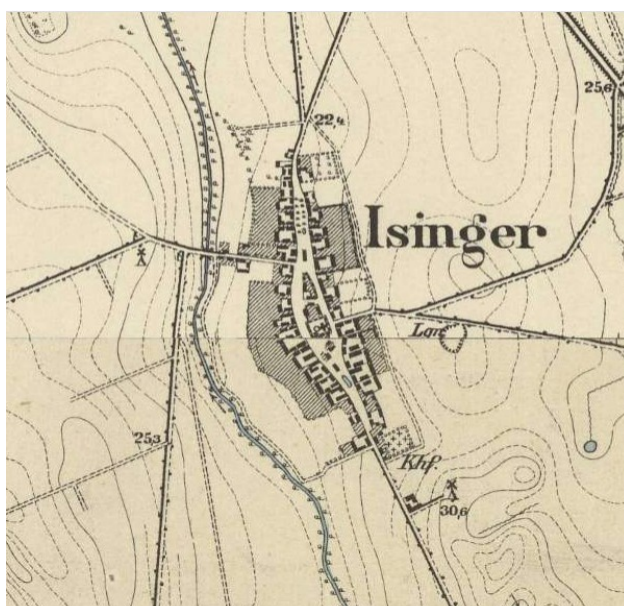
W 1301 r. przy czynności księcia Ottona I szczecińskiego, wystąpił rycerz Wawrzyniec de Insigner, czyli najprawdopodobniej z Nieborowa. Ok 1435 r. część wsi należała do Pyrzyc, a dochody z niej szły na potrzeby szpitala św. Ducha. W XIX w. to ponad 15 łanów posiadanych przez 5 chłopów i 3 zagrodników. Inna część wsi należała w 1477 r. do lenna Schöningów z Lubiatowa. W 1504 r. wieś pod panowaniem Küssów i Schöningów. W 1543 r. bracia von Küssow wyzbyli się części gospodarstw na rzecz Ravenów. Ta sprzedała później inną część wsi Bertramowi von Plötz z Żabowa. W późniejszych latach część wsi była powtórnie sprzedawana. I tak właścicielami części ziem byli: Wawrzyniec Scheibe ze Szczecina, Pedagogium Szczecińskie (1585), Ludetke, Blatzer i Wulf Schöningowie, ród von Schack. W 1633 r. wieś spustoszona przez wojska szwedzkie, od 1650 r. prawie cała wieś należała do kolegiaty NMP w Szczecinie. 3 lata później Nieborów przejął elektor brandenburski nakazując chłopom pańszczyznę. W latach 1659-64

¹²Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

¹³Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

pastorem w kościele był Jan Culmanus przybyły z Węgier, zaś w 1672 r. funkcjonowała szkołka parafialna. W 1810 r. wieś liczyła 492, zaś w 1840 r. – 578. W latach 1822-27 uwłaszczono chłopów. W lipcu 1828 r. odnotowano duży pożar. W latach 1832–42 odbudowano wieś, wieżę kościoła w 1834 r., w 1859 r. wybudowano szkołę. W 1868 r. we wsi mieszkało już 700 osób, a w 1900 r. – 630 na skutek emigracji amerykańskiej. W 1930 r. zlikwidowano parafię, a w 1939 r. liczba mieszkańców spadła do 525. Po 1945 r. siedziba gminy Turze.¹⁴

Inne nazwy miejscowości: *Isinger* (wzmianka już w 1226). We wsi znajduje się 25 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, 2 cmentarze, rejestrowe chaty pyrzyckie oraz 26 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 15. Nieborowo w 1925 r.

źródło: Messtischblatt, godło 2854, 2754

Nowielin

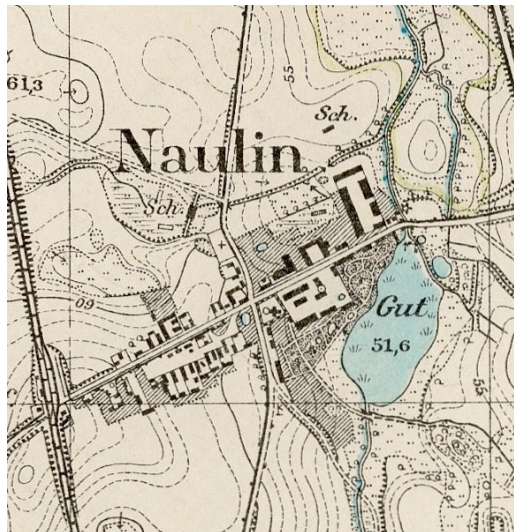
Wieś o metryce wczesnośredniowiecznej, wzmiankowana w źródłach po raz pierwszy w 1240 r., kiedy to książę Barnim I otrzymał od biskupa kamieńskiego dziesięcinę z Nowielina. W 1253 r. książę Barnim I przekazał część ziem zakonowi augustianek z Pyrzyce. Od 1315 r. pozostała część wsi została przejęta przez rodzinę von Hagen, którzy związani byli z Nowielinem aż do połowy XVIII w. Pierwszym właścicielem rodu tej rodziny był Henningus II de Hagen. Majątek w Nowielinie był podzielony na 3 części. Po śmierci Dubislava Filipa von Hagena pierwsza została odziedziczona przez jego syna Filipa Zygmunta, który w 1770 r. odsprzedał ją baronowi von Schulzowi, a ten z kolei pięciu braciom von Hagen w 1773 r. Pozostałe dwie części będące w posiadaniu joannitów, w 1779 r. Leopold Krzysztof von Hagen odsprzedał Samuelowi Fryderykowi von Schätzelowi, który scalił dobra w Nowielinie. To właśnie on przystąpił do budowy dworu, który obecnie już nie istnieje. Ród von Schätzel gospodarował majątkiem w Nowielinie do 1837 r., kiedy to został odsprzedany Edwardowi Fryderykowi Wondorffowi. W tym czasie wieś liczyła 212 osób. Wondorffowie panowali w Nowielinie do 1945 r.¹⁵

Inne nazwy miejscowości: *Neulin* (1240), *Nowelyn* (1300, 1326, 1333, 1350, 1499), *Noulin* (1307, 1343), *Neulin* (1337), *Neylyn* (1312), *Naulin* (do 1945). We wsi znajduje się 18 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, dawna pastorówka, świetlica wiejska, 2 cmentarze,

¹⁴Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Pyrzyce o okolice poprzez wieki”, 2009, str. 372-376

¹⁵Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa znajdującej się w archiwum WUOZ w Szczecinie

pozostałość założenia folwarcznego, pozostałości zabudowy kolejowej, park oraz 50 stanowisk archeologicznych.

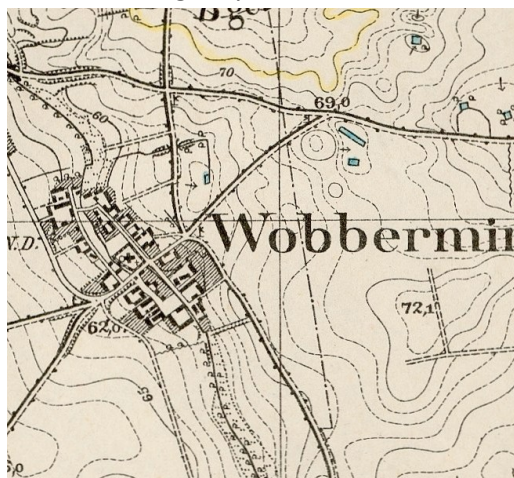

Ryc. 16. Nowielin w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

Obromino

Pierwsza historyczna wzmianka o wsi pochodzi z 1250 r. – wówczas książę Barnim I przekazał ponad 1 łan ziemi w Obrominie augustianom z Pyrzyc. Po sekularyzacji majątek zakonny włączono do dóbr książęcych a następnie domenalnych. W latach 60-tych XIX w. we wsi było 14 pełnych gospodarstw, 5 zagrodniczych, 4 chałupnicze, kuźnia i karczma. Wieś miała 43 budynki mieszkalne z 295 mieszkańcami. W sensie ruralistycznym Obromino jest regularną owalnicą o orientacji NW – SE. Wrzecionowate, dwudzielne nawsie jest zabudowane. Po stronie południowo-zachodniej układ ruralistyczny ogranicza droga zagumienna. Po stronie północno-zachodniej niewielkie, współczesne wybudowanie.¹⁶

Inne nazwy miejscowości: *Wobermin* (1944). We wsi znajduje się 21 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, cmentarz, dawna szkoła, kuźnia, zabudowa gospodarcza z domem nr 3 – jedno z większych historycznych gospodarstw w gminie, dawna pastorówka, ryglowy dom wpisany do rejestru zabytków oraz 28 stanowisk archeologicznych.

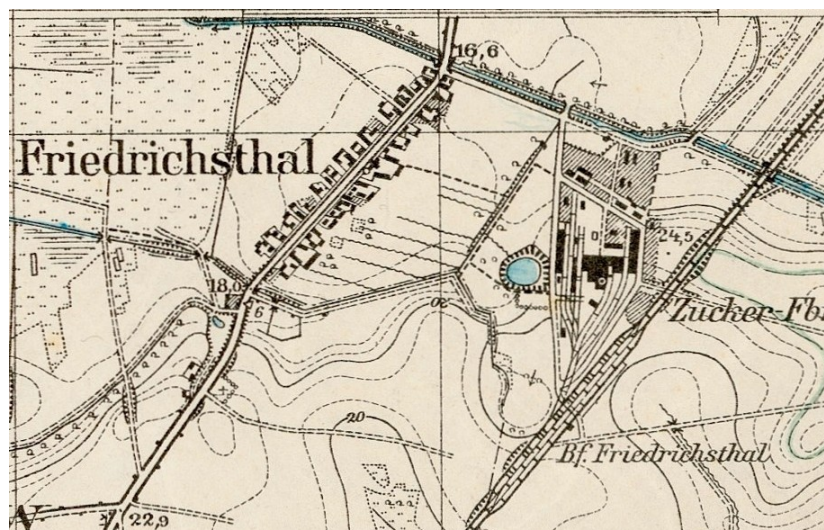
Ryc. 17. Obromino w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

Okunica

¹⁶Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

Okunica założona została na terenach osuszonych bagien należących do wsi Ryszewo w 1770 r. nad rzeką Płonią. Wieś zasiedlona została w 1776 r. i jej nazwa pochodzi od jej właściciela – Friedrichstahl. Pierwotnie osiedliło się tu 23 kolonistów. Z pocz. XX w. mieściły się tu 3 duże i 20 małych gospodarstw chłopskich, szkoła, kuźnia, dwie karczmy, łącznie 32 posiadaczy gruntu, 1215 mórg 36 domów, 42 budynki gospodarcze i 4 przemysłowe. W tym okresie wieś znana była z upraw chmielu i eksploatacji torfu, a w 2 poł. XIX w. z uprawy buraków cukrowych. W 1854 r. w północnej części wsi wytoczono Kanał Płoński. Rok później wieś liczyła 293 mieszkańców i 35 domów. W 1882 r. we wschodniej części wsi wybudowano linię kolejową oraz przystanek, przy którym zlokalizowano w 1897 r. cukrownię. W latach 1929-1932 był to jeden z największych zakładów rolno-spożywczych w regionie. W 1925 r. wieś liczyła 329 mieszkańców, a w 1939 r. – 314. W latach 1914-1916 we wsi wybudowano kościół, jako filia parafii ewangelickiej w Ryszewie przy znacznym wsparciu finansowym cukrowni w Okunicy.¹⁷

Inne nazwy miejscowości: *Friedrichstahl*. We wsi znajduje się 11 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, kaplica cmentarna, cmentarz, zespół dawnej cukrowni, wielorodzinne budynki mieszkalne dawnych pracowników cukrowni, zespół stacji kolejowej oraz 13 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 18. Okunica w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

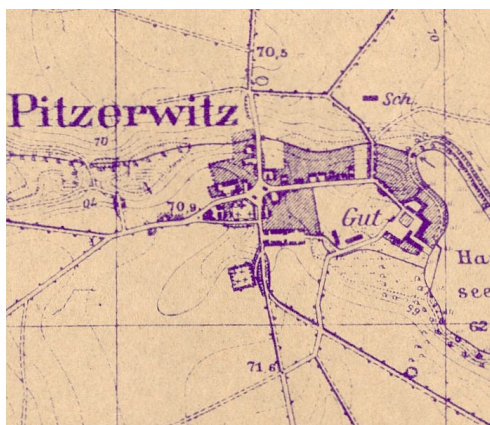
Pstrowice

Wieś o matryce średniowiecznej, która wymieniana jest w źródłach pisemnych w 1311 i 1337 r. – Landbuch Nowomarchijski. Była to duża wieś licząca 70 łanów (w tym 4 kościelne). Od XIV w. do poł. XV w. pod zwierzchnictwem margrabiów z linii Anshein. W 1400 r. wybudowany został kościół, od poł. XVI w. – ewangelicki. W następnych latach wieś oddana w lenno rodom rycerskim: 1456 i 1488 – von Grapow, w poł. XVI w. von Liebenthal i von Dossow. W 1724 r. wieś posiadała 4 właścicieli: von Hagen, Fincken, Plato i Scheelem. W 2 poł. XVIII w. majątek połączono w dwie grupy: von Flatow i von Schätzel, a od pocz. XIX w. należał w całości do von Flatow. W 1834 r. Pstrowice przejął urzędnik państwowy Stobbe, a od 1841 r. urzędnik Krüger. 4 lata później kolejnym właścicielem został Wilhelm Heldt.

¹⁷Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa znajdującej się w archiwum WUOZ w Szczecinie

Ród ten był w posiadaniu Pstrowic do 1945 r. Ok. poł. XIX w. majątek obejmował 4850 mórg ziemi, a nowi właściciele wybudowali nowe liczne obiekty folwarczne. Pałac w Pstrowicach powstał z końcem XIX w., o czym świadczy większość cech formalnych obiektu.¹⁸

Inne nazwy miejscowości: *Pitzerwitz (1311)*, *Pisservitz (1337)*, *Pitzstervitze (1456)*, *później Pitzerwitz*. We wsi znajduje się 14 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, dawna remiza, pozostałości zespołu folwarcznego, pałac, spichlerz, park, 2 cmentarze oraz 31 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 19. Pstrowice w 1935 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2955

Ryszewko

Ryszewko jest wsią o metryce średniowiecznej – pierwsza wzmianka pochodzi z XIII w., w 1305 r. wspomina się o proboszczu. W 1316 r. została sprzedana przez Ottona I cystersom z Kołbacza, którzy w 1323 r. posiadali tu grangię (gospodarstwo). W 1535 r. nastąpiła sekularyzacja majątków klasztornych. W sensie formalnym Ryszewko jest wsią placową w typie wsi zaułkowej, co potwierdza jej średniowieczną metrykę, rozplanowaną na osi N-S, z kościołem posadowionym w centrum wsi (stanowi on dominantę architektoniczną i wysokościową). Układ ten mimo późniejszych przekształceń pozostaje w dalszym ciągu czytelny.¹⁹

Inne nazwy miejscowości: *Klein Rischow (1944)*. We wsi znajduje się 17 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, podwórze folwarczne z budynkami gospodarczymi i dworem, park, 2 cmentarze, aleja kasztanowa oraz 14 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 20. Ryszewko w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

¹⁸Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa znajdującej się w archiwum WUOZ w Szczecinie

¹⁹Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

Ryszewo

Ryszewo to wieś typu sakowego (placowego), rozplanowana na osi SW-NE, z prostymi pierzejami oraz poprzecznym układem komunikacyjnym. Obecnie pierwotny układ przestrzenny czytelny, z historycznie wykształcona struktura zabudowy. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1186 r. Historia kościoła sięga zapewne pocz. XIV w., kiedy to wieś została przejęta przez cystersów z Kołbacza (1313 r.). Miejskowy kościół miał status parafii z dwu-łanowym uposażeniem plebana. Była to jedna z największych wsi Ziemi Pyrzyckiej; w 1345 r. książę Barnim III potwierdził własność cysterską, która w 1384 r. liczyła 42 łany. W okresie reformacji dobra klasztorne weszły w skład domeny książęcej. W 1786 r. w Ryszewie były: gospodarstwo sołtysa, 18 gospodarstw chłopskich, 6 zagrodników, karczmarz, kowal (łącznie 61 domów). Pod koniec XVIII w. wieś została zniszczona przez pożar. W 1856 r. struktura własności była analogiczna jak w 1786 r., żyło tu 429 osób. W 1915 r. we wsi mieszkało 306, a w 1939 r. - 298 osób.²⁰

Inne nazwy miejscowości: Ryssov (1186), de Rissow, Rissio, *campo Rissowe* (1242), *de Ryssow* (1249), *Magna Richowe* (przed 1278), *campo Rescow* (1295), *campo Rischow* (1300), *Rischowe* (1305), *Magna Rischowe* (1312), *Magna Riscow* (1313), *Ryscow* (1317), *groten Ryscow* (1400), *potem Gross Rischow*. We wsi znajduje się 11 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: ruiny kościoła, 2 cmentarze, XIX-wieczne chałupy oraz 29 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 21. Ryszewo w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

²⁰Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty adresowej gminnej ewidencji zabytków

Rzepnowo

Wieś o metryce średniowiecznej, wzmiankowana w 1322 r., w owym czasie stanowiła lenno rodziny v. Wacholz. W 1346 r. książę Barnim I przekazał wieś fundacji kościoła mariackiego w Szczecinie. Na przełomie XV i XVI w. wzniesiono kościół bez wyraźnych cech stylowych, który niegdyś posiadał drewnianą wieżę od strony zachodniej. Po sekularyzacji dóbr kościelnych Rzepnowo przekazano miastu Pyrzyce. W latach 1835-1844 przeprowadzono uwłaszczenie i regulację gruntów. W poł. XIX w. we wsi odnotowano: majątek sołtysa, 10 dużych gospodarstw chłopskich oraz 31 domów i 198 mieszkańców.²¹

Inne nazwy miejscowości: *Rippenowe (1312)*, *Repenow (1319)*, *Repenowe (1332)*, *Repenow (1944)*, *od rzepy*, *Repanow*, *Równie 1945*. We wsi znajdują się 4 zabytki architektury i budownictwa ujęte w GEZ, w tym: kościół, cmentarz, dawna szkoła oraz 22 stanowiska archeologiczne.

Ryc. 22. Rzepnowo w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

Stróżewo

Wieś o genezie średniowiecznej. W XIII w. był tu folwark, duże gospodarstwo własne zakonników. Przed 1278 r. wieś otrzymały pyrzyckie augustianki. W 1318 r. całą wieś książę Otto I nadał zakonnikom. Od 1535 r. po kasacie pyrzyckiego klasztoru w domenie państwowej. W 1628 r. były tu 92 łany chłopskie, 12 ubogich gospodarstw chłopskich, karczma, kuźnia. W 1620 r. wybudowano kościół, zaś w 1704 r. groził on zawaleniem. Ówczesny pastor ze Starego Miasta postanowił wybudować w 1715 r. nową świątynię szachulcową, plebanię oraz pozostałe budynki gospodarcze. Stosunki własnościowe uregulowane zostały w latach 1832-1833. W 1845 r. powstała tu parafia, zbudowano nową plebanię. Parafię zlikwidowano w XIX w. i od tej pory kościół należał znów pod parafię w Starym Mieście. W 1856 r. wieś liczyła 96 dużych łanów i 22 chłopów, była tu wtedy parafia, szkoła, kuźnia, cegielnia, gminny dom pastucha, karczma. Do parafii należało 480 osób. W 1915 r. liczba ludności wsi wynosi 453, w 1919 r. – 475, w 1934 r. – 478, w 1942 r. – 436. W 1917 r. odnotowuje się wielki pożar, kościół spłonął doszczętnie w 1945 r.²²

²¹Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opisu karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa znajdującej się w archiwum WUOZ w Szczecinie

²²Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Pyrzyce o okolice poprzez wieki”, 2009, str. 395-397”

Inne nazwy miejscowości: *Stross* (1227), *Strossow* (1269), *Strostrop* (1312), *Strohsdorf*. We wsi znajduje się 10 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: dawna szkoła, kapliczka, 2 cmentarze, dom podcieniowy oraz 45 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 23. Stróżewo w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

Turze

Wieś nosiła niemiecką nazwę Horst, co oznacza zagajnik, kępę drzew, wzgórze porośnięte chaszczami, albo miejsce gnieźdzenia się drapieżnych ptaków. Według dawnych mieszkańców nazwa wsi pochodziła od orlich gniazd na skale. W 1248 r. odnotowuje się rycerza Wilhelma de Horst. W 1261 r. występuje pod nazwą Willekinus z bratem Bertoldem „z Horst”, który w 1260 r. pojawia się na dokumencie pyrzyckiego wójta krajowego. Od 1316 r. wieś jest we własności cystersów z Kołbaczowa. W tym samym roku wzmiankowany jest warowny dwór książęcy i zamek rycerski. Mnisi zostali wypędzeni ze wsi przez księcia Ottona I i od tego czasu Turze złożone było z dwóch członów: folwarcznego, które posiadali Trampowie oraz wsi zamieszkałej przez chłopów. W 1342 r. mnisi powrócili do wsi. Już w 1345 r. zarysował się widoczny podział na tzw. Wielką i Małą Wieś, które ma odzwierciedlenie do dnia dzisiejszego.

Po kasacji klasztoru wieś była we własności książęcej. Podczas wojny 30-letniej wieś została spustoszona. W 1670 r. wybudowano kościół.

W połowie XIX w. w Turzu było nadal 10 gospodarstw chłopskich, 8 zagrodniczych, pola kościelne, plebańskie, szkolne oraz karczma, kuźnia, dwie cegielnie, wiatrak, kopalnia wapna. W 1919 r. wieś liczyła 384 osób, w 1920 – 324, w 1925 – 379, w 1933 – 415, po wojnie Turze było siedzibą gminną.

Inne nazwy miejscowości: *Horst*, *Ostrówek* (od 1945). We wsi znajduje się 11 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, 2 cmentarze, aleja kasztanowa oraz 18 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 24. Turze w 1925 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2755

Żabów

Pierwszą wzmiankę o wsi datuje się na lata 1220-1221. Była to wieś książęca. Wzmiankowana w związku z przekazaniem przez księcia Kazimierza II dotacji na uposażenie kościoła mariackiego w Kołobrzegu. Majątek powstał z nadania księcia Otto. W 1334 r. Książę Otto przekazał część wsi w lenno rycerskiemu rodowi Koldenbeck. W 1652 r. lenno przeszło w posiadanie rodziny Duringshofen, a od 1752 r. stało się własnością dziedziczną tej rodziny. W 1853 r. majątek przejęty został przez rodzinę Tummley. Majątek w latach 60. XIX w. miał łączny areał 1910 mórg (wraz z parkiem i ogrodami), a gospodarstwa chłopskie – 431 morgi. We wsi było 6 pełnych gospodarstw chłopskich i 2 chatupników. Do majątku należało 10 budynków mieszkalnych, a do chłopów 18. We wsi łącznie mieszkało 310 osób, w tym związanych z majątkiem. W końcu XIX w. powstały nowe zabudowania folwarku. W 1892 r. właściciel dóbr Friedrich Tummley posiadał 602 ha. Należały też do niego gorzelnia i cegielnia. Od ok. 1914 r. kolejnymi właścicielami są Messnerowie posiadający okazały pałac, który nie przetrwał do dni dzisiejszych.²³

Inne nazwy miejscowości: *Sabow (do 1945), Zabow*. We wsi znajduje się 16 zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ, w tym: kościół, 2 cmentarze, pozostałości kostnicy, budynki mieszkalne i gospodarcze z zespołu folwarcznego, park oraz 12 stanowisk archeologicznych.

Ryc. 25. Żabów w 1936 r.
źródło: Messtischblatt, godło 2855

²³Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Plan Odnowy Miejscowości Żabów na lata 2015-2022”

5.2.5. Krajobraz kulturowy

Zgodnie z definicją NID krajobraz kulturowy to krajobraz, w którym ogół cech naturalnych (przyrodniczych) został zdominowany przez dzieła rąk ludzkich. Wartościami krajobrazu kulturowego są jego cechy fizjonomiczne (wygląd, obraz obszaru) będące wynikiem wykorzystania warunków naturalnych do stworzenia wartości kulturowych oraz niematerialna wiedza o społeczeństwie, które ten krajobraz stworzyło. Zagrożeniami dla wartości krajobrazu kulturowego są wszelkie przekształcenia, zmieniające jego wygląd przez likwidowanie lub zniekształcenie cech stanowiących o jego wartościach. Gminy mogą go chronić poprzez utworzenie parku kulturowego lub ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Gmina Pyrzyce posiada miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, w których znajdują się zapisy odwołujące się do dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego, które przedstawiono w podrozdziale 5.1. Na terenie Gminy Pyrzyce nie odnotowuje się parku kulturowego.

Osadnictwo i układy przestrzenne

Gmina Pyrzyce wg. podziału na typy sieci osadnictwa wiejskiego wg M. Kietczewskiej-Zalewskiej należy do następujących typów sieci osadnictwa wiejskiego w Polsce:

- sieć osadnictwa skupionego - sieć wsi średniej wielkości (20-100 domów mieszkalnych), o śródpolnym położeniu zabudowań i węzłowym układzie dróg. Przeważnie feudalnego pochodzenia.

Na terenie Gminy Pyrzyce występują zróżnicowane typy układów przestrzennych, które na przestrzeni lat uległy modyfikacjom w różnym zakresie. Część wsi zachowała swoje pierwotne rozplanowanie. Na podstawie obecnych kształtów wsi można rozróżnić ich pierwotne założenia. Poniżej przedstawiono wsie Gminy Pyrzyce, do których dopasowano podstawowe typy układów przestrzennych:

Brzesko – owalnica, z szerokim i długim nawsiem podzielonym na 2 części o dł. 750 m w kierunku N-S, nowa zabudowa w części północnej wzdłuż drogi głównej;

Brzezin – owalnica, z krótkim nawsiem o dł. 150 m w kierunku N-S;

Czernice – niewielka wieś pofolwarczna ze zwartą zabudową wzdłuż jednej ulicy;

Giżyn – wieś T – kształtna w formie łańcuchówki;

Krzemlin – ulicówka z zabudową folwarczną, dworem i parkiem, nowa zabudowa w części wschodniej i w części południowej (zabudowa wielorodzinną), obecnie wieś o nieregularnym układzie;

Letnin – owalnica, z nawsiem podzielonym na 3 części o dł. łącznej 500 m w kierunku N-S;

Mechowo – wieś pofolwarczna z zachowanym częściowo parkiem, obecnie o nieregularnym układzie;

Mielęcín – wieś placowa w części północnej z zabudową folwarczną, dworem i parkiem w części południowej oraz dworcem kolejowym;

Młyny – ulicówka z bardzo zwartą zabudową;

Nieborowo – owalnica, z nawsiem podzielonym na 5 części o dł. łącznej 400 m w kierunku N-S;

Nowielin – wieś o częściowo zatartym układzie owalnicy z nawsiem o dł. ok. 200 m na linii SW-NE z zabudową pofolwarczną i parkiem w części wschodniej oraz zabudową pokolejową w części zachodniej;

Obojno – wieś pofolwarczna i popgrowska o zwartej zabudowie z przewagą budynków wielorodzinnych;

Obromino – owalnica, z szerokim nawsiem podzielonym na 2 części o dł. łącznej ok. 350 m w kierunku NW-SE, nowa zabudowa w części północnej i przy drodze prowadzącej do Letnina;

Okunica – wieś podwójna, w części wschodniej ulicówka, w części zachodniej zabudowania cukrowni i dworca kolejowego;

Ostrowica – łańcuchówka;

Pstrowice – wieś krzyżówkowa z zabudową pofolwarczną oraz dworem i parkiem w części wschodniej;

Ryszewko – ulicówka w typie wsi zaułkowej;

Ryszewo – wieś placowa (sakowa);

Rzepnowo – wieś placowa o kierunku NW-SE, obecnie z częściowo rozproszoną nową zabudową;

Stróżewo – wieś placowa, w kształcie litery „Y”;

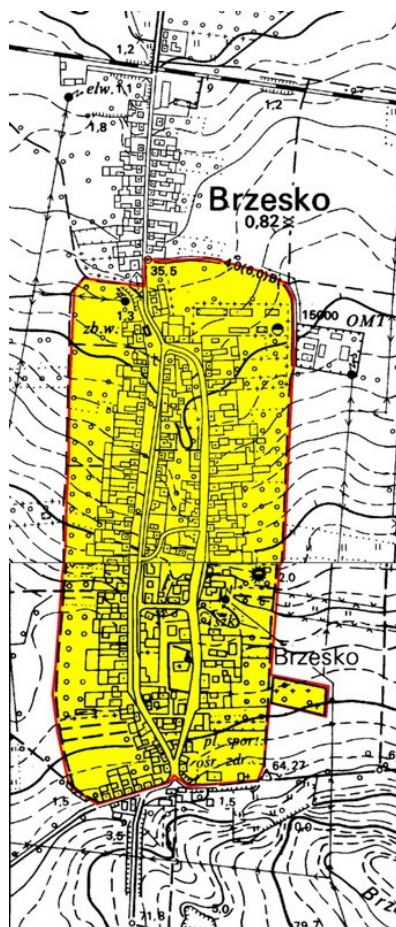
Turze – wieś podwójna, w części wschodniej zabudowania zlokalizowane wzdłuż drogi głównej, w części zachodniej wieś placowa (sakowa) z zabudowaniami tworzącymi układ w kształcie litery „L”;

Żabów - ulicówka z zabudową folwarczną i parkiem, nowa zabudowa w części południowo-zachodniej.

Układy ruralistyczne

W wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gminnej ewidencji zabytków znajdują się układy ruralistyczne następujących miejscowości:

- Brzesko – wieś o metryce XII-wiecznej;
- Brzezin – wieś o metryce XIII-wiecznej;
- Krzemlin – wieś o metryce XIV-wiecznej;
- Letnin - wieś o metryce XIII-wiecznej;
- Mielęcín – wieś o metryce XIII-wiecznej;
- Młyny - wieś o metryce XVIII-wiecznej;
- Nieborowo - wieś o metryce XIII-wiecznej;
- Obromino - wieś o metryce XIII-wiecznej;
- Ryszewko - wieś o metryce XIII-wiecznej;
- Ryszewo - wieś o metryce XII-wiecznej.

Ryc. 26. Ruralistyczny układ Brzeska – przykład owalnicy

Źródło: karta GEZ

Układ urbanistyczny miasta Pyrzyce

Historyczny układ urbanistyczny Pyrzyca z czasów lokacji miasta z 1263 r. (na prawie magdeburskim nadanym przez Barnima I) oparty jest na planie nieregularnego owalu (trójkąta o zaokrąglonych narożnikach) i zawiera się w pierścieniu murów obronnych (długości ca 1500 m) z dwoma bramami (Bańską i Szczecińską), przepartymi po stronie południowej i północnej; w 1727 r. przebita została dodatkowa Brama Wałowa (w osi obecnej ul. Górnej).

W centrum miasta, po północnej stronie kościoła wytyczony rynek (ob. Pl. Ratuszowy), ograniczony od wschodu i zachodu ulicami 1-Maja i Kilińskiego. Siatka ulic nieregularna; od strony wewnętrznej obwarowań ulice: Dąbrowskiego, Zabytkowa i Szkolna. Miasto oprócz murów bronione było systemem fos i wałów (dziś słabo zachowanych).

W czasie II wojny światowej zabudowa w historycznym układzie miasta została niemalże w całości zniszczona, zniszczenia szacowane są na ok. 90% całej zabudowy, obszar ten utracił w znaczący sposób swoje pierwotne walory historyczne. Na zgruzowanych terenach wybudowane zostały głównie wielorodzinne bloki mieszkalne. Przestrzenne założenie miasta posiada zachowany układ historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic, sieci dróg. Wśród zabytków, które przetrwały, bądź też je odbudowano należy zaliczyć następujące obiekty, które znalazły się w GEZ:

- obwarowania miejskie (pozostałości murów obronnych);
- obwałowania miejskie i fosy;
- brama bańska;
- brama szczecińska;
- baszta obronna „sowia”;
- baszta obronna 'lodowa”;
- baszta obronna 'prochowa”;
- baszta „mnisza” (klasztorna);
- baszta obronna „pijak” (więzienna);
- młyn parowy - ul. 1 maja, ul. Młyńska;
- budynek administracyjny – ul. Kilińskiego 8;
- kościół parafialny pw. św. Maurycego , ob. p.w. Wniebowzięcia NMP – Plac Ratuszowy;
- ratusz - Plac Ratuszowy 1;
- budynek gospodarczy – garaż - Plac Ratuszowy 1;
- dawny przytułek – ul. Szkolna 11;
- kamienica – ul. szkolna 32;
- kamienica – ul. szkolna 38;
- kaplica szpitalna pw. św. Ducha ob. biblioteka i muzeum – ul. Zabytkowa 34;
- relikty średniowiecznych nowożytnych piwnic budynków, ob. zieleniec przy kościele par. – Plac Ratuszowy.

Ryc. 27. Urbanistyczny układ Pyrzyc
Źródło: karta GEZ

Fot. 1. Pyrzyce przed wojną – widok na bramę bańską i centrum miasta od strony południowej
Źródło: www.museumeta.com

Fot. 2. Rynek z końcem XIX w.
Źródło: „Pyrzyce i okolice poprzez wieki”, 2009, str. 306

W historycznym układzie urbanistycznym miasta, otoczonym murami obronnymi znajdują się następujące ulice:

- 1 Maja;
- 2 Marca;
- Bankowa;
- Dąbrowskiego J.H.,
- Kilińskiego J.;
- Krótka
- Księcia Barnima I;
- Plac Ratuszowy;
- Szkolna;
- Zabytkowa.

Zespół średniowiecznych murów obronnych w Pyrzycach stanowi jedno z ciekawszych i stosunkowo dobrze zachowanych fortyfikacji miejskich na terenie Pomorza Zachodniego, o wybitnych wartościach naukowych i historycznych. Zachowany został zasadniczy pierścień murów, bramy, baszty, czatownie, furty oraz elementy obwałowań - wały i fosy (planty i ogrody).

Pyrzyckie mury obronne powstawały w czterech etapach, od lokacji miasta w 1263 r. - do 2 poł. XVI w. Etap I - do 1301 r.: wzniesiono zasadniczy pierścień murów wraz z czatowniami i furtami. Etap II - poł. XIV w.: na miejscu dwóch furt powstały dolne kondygnacje dwóch bram, a trzy czatownie przebudowano na baszty obronne. Etap III - XV w.: budowa trzech baszt, przebudowa bram i nadbudowa murów. Etap IV - poł. XVI w.: rozbudowa systemu obronnego, związana z upowszechnieniem artylerii. Wzniesiono basteje, bastiony, szańce oraz nadbudowano bramy i baszty. W owym czasie system obronny Pyrzyc został ostatecznie ukończony, w efekcie czego powstały: mury obronne o dł. ok. 2000 m i wys. 7-9 m, z dwiema bramami i przedbramiem, 44 czatowniami, 8 czatowniami nadwieszonymi, 6 basztami (w tym dwiema cylindrycznymi). Miasto otoczone było podwójnym pierścieniem wałów i fos - dł. ok. 2250 m. Nawadnianie fos odbywało się po otwarciu śluz z czterech, sztucznie utworzonych stawów, zasilanych wodą z Siciny (dopływu Płoni. Do 1574 r. żadne najazdy wojsk brandenburskich, polskich i husyckich nie przełamały murów przyrzyckich. Po 1750 r. część wałów została splantowana, a w latach 1830-45 zamieniona na promenadę. Fosa zasypano ok. 1860 r., w ich miejscu założono ogrody. W kon. XVIII w. rozebrano przedbramie Bramy Bańskiej, a po 1854 r. przedbramie Bramy Szczecińskiej. W XIX w. baszty pełniły funkcje gospodarcze (lodownia, warsztat). Dawne czatownie zaadaptowano na domy mieszkalne dla biedoty. W latach 1835-1843 remontowano zniszczone fragmenty murów, w 1879 r. wyburzono fragment muru w osi ulicy Szerokiej, a także przebito liczne furty dla ruchu pieszego. W czasie działań II wojny światowej zniszczona została Brama Szczecińska i Baszta Mnisza, oraz zrujnowane górne kondygnacje baszt i Bramy Bańskiej. Po 1945 r. obwarowania miejskie są systematycznie remontowane i konserwowane. Pyrzyckie mury zachowane są w ok. 80-90%.²⁴

²⁴Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/pyrzyce-mury-obronne-z-brama-i-basztami>

- historyczne formy zabudowy i gabaryty wysokościowe;
- układ obwarowań: pierścień murów obronnych, formy fos i wałów oraz utrwalony tradycją sposób ich użytkowania jako plant;
- obiekty wpisane do rejestru zabytków oraz ujęte w ewidencji konserwatorskiej.

W strefie „A” znajdują się również obszary w następujących wsiach:

- Mechowo, strefa obejmująca teren działki kościelnej z zabytkowym kościołem;
- Mielęcín, strefa obejmująca: zespół pałacowo - parkowy (w historycznych granicach) oraz kościół z otoczeniem;
- Nowielin, strefa obejmująca: założenie dworsko – parkowe oraz kościół wraz z terenem historycznej działki kościelnej – w granicach kamiennego muru ogrodzeniowego;
- Pstrowice, strefa obejmująca teren zespołu pałacowo – parkowego oraz obszar działki kościelnej w centrum wsi, z kościołem i murem kościelnym.

Elementy ochrony:

- rozplanowanie ulic i placów oraz ich zachowanie oryginalne nawierzchnie;
- historyczne linie zabudowy;
- historyczne granice działek i szerokość frontów zabudowy;
- istniejąca zabudowa o walorach zabytkowych (wpisana do rejestru lub zakwalifikowana do rejestru);
- historyczne formy zabudowy;
- zieleń komponowana, jej układ i skład gatunkowy;
- mała architektura (ogrodzenia, bramki, pomniki);

Warunki ochrony:

- obowiązuje trwałe zachowanie historycznego układu przestrzennego we wszystkich jego elementach;
- usunięcie lub przebudowa obiektów dysharmonizujących;
- wszelka działalność budowlana wymaga zezwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, w trybie określonym przez przepisy odrębne;
- obowiązuje uzyskanie zgody Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na zmiany własności, funkcji lub użytkowania obiektów zabytkowych zgodnie z przepisami odrębnymi.
- Strefa „B”, ochrony konserwatorskiej układów przestrzennych występuje we wsiach:
- Brzesko – układ owalnicy (bez rozbudowy na pld. I pfn. z pocz. XX w.) wraz z cmentarzami, rozplanowaniem zagród, tradycyjną zabudową i nasadzeniami przy ulicach;
- Brzezin – kompozycja przestrzenna całej wsi wraz z cmentarzem, rozplanowaniem tradycyjnej zabudowy i nasadzeniami przy ulicach oraz cmentarzem;
- Krzemlin – zachowane elementy historycznego układu przestrzennego wsi: zespół dworsko – parkowy, kościół z przylegającym terenem oraz najstarsza część dziedzica folwarcznego;
- Letnin – kompozycja przestrzenna całej wsi owalnicowej wraz z kościołem, rozplanowaniem zagród, tradycyjnej zabudowy i nasadzeniami przy ulicach oraz młynami dolnym i górnym, rozplanowanie i zabudowa Młyna Górnego oraz Dolnego;
- Mechowo – obszar założenia pałacowo – parkowego oraz teren i otoczenie cmentarza położonego poza wschodnią granicą zabudowań wsi;
- Mielęcín – północna część wsi z zespołem tradycyjnej zabudowy;
- Młyny – cała wieś z rozplanowaniem, kompozycją zwartych pierzei oraz formami zabudowy mieszkalnej i gospodarczej;

- Nieborowo – kompozycja przestrzenna wsi owalnicowej, ze wszystkimi zachowanymi elementami rozplanowania i kompozycji przestrzennej: kościołem, rozplanowaniem zagród, formami tradycyjnej zabudowy, nasadzeniami przy ulicach,;
- Obromino – kompozycja przestrzenna całej wsi wraz z kościołem, rozplanowaniem zagród, zabudową i nasadzeniami przy ulicach;
- Ryszewko – kompozycja przestrzenna całej wsi wraz z kościołem, założeniem dworsko –parkowym, rozplanowaniem zagród, tradycyjnej zabudowy, nasadzeniami przy ulicach oraz cmentarzem;
- Ryszewo – teren wsi sakowej;
- Żabów – kompozycja przestrzenna działki kościelnej oraz dziedzina folwarcznego.

Elementy ochrony:

- rozplanowanie ulic i placów (z uwzględnieniem możliwości ochrony zachowań nawierzchni);
- historyczne ukształtowanie szerokości frontów parceli i działek siedliskowych,;
- rozplanowanie zabudowy działek siedliskowych i charakterystycznego usytuowania budynku mieszkalnego;
- forma architektoniczna zabudowy (istniejącej i uzupełniającej): gabaryty wysokościowe;
- formy dachów, zasadnicza kompozycja elewacji;
- zieleń komponowana (obsadzenia ulic, starodrzew w obrębie siedlisk): jej układ i skład gatunkowy.

Warunki ochrony:

- obowiązuje utrzymanie zasadniczych elementów układu przestrzennego;
- obiekty dysharmonijne powinny być docelowo usunięte lub przebudowane;
- nowe obiekty należy dostosować do historycznej kompozycji przestrzennej oraz architektonicznych form zabudowy, występujących w obrębie miejscowości;
- przy budowie nowych obiektów lub remontach zabudowy dawnej, wskazane jest stosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych, przede wszystkim w pokryciach dachów;
- obowiązuje uzgodnienie dokumentacji projektowej z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Dziedzictwo utracone

Na terenie Gminy Pyrzyce jeszcze przed II wojną światową. znajdowały się obiekty, które stanowiły dominanty swoich miejscowości. Niestety nie funkcjonują już w krajobrazie gminy, głównie ze względu na skalę zniszczeń wojennych. Poniżej wymieniono tylko przykładowe miejsca ważne kulturowo, których już nie ma, ale o których należy pamiętać:

- Brody – cała osada wraz z dworem. W 1868 r. we wsi były 4 domy mieszkalne, w tym karczma i 12 budynków gospodarczych. Liczba mieszkańców wynosiła 67 osób. W 1925 r. odnotowano podobną liczbę mieszkańców. Osada zniszczona w całości w 1945 r. Majątek, który liczył w 1948 r. 171 ha, przeznaczono do parcelacji pomiędzy osadników;
- Brzesko – młyn na wzgórzu widoczny na starej pocztówce Brzeska;
- Giżyn – szkoła ewangelicka oraz kościół ewangelicki. Był to kościół filialny podlegający pod zbór w Ryszewku. Wbudowany na przełomie XIX i XX w. Zburzony w ramach planowanej akcji, z polecenia urzędnika powiatowego od wyznań. Ściany zostały rozbite, a cegła posłużyć miała pod budowę nieznanego bliżej domu w Pyrzycach. Dzwon z napisem „Pastor Wetzel – Kirchen Aelteste) przeniesiony został do dzwonnicy kościoła farnego w Pyrzycach;
- Mechowo – pałac. Wybudowany w 1849 r. na miejscu spalonego. Piętrowy, o narożnikach opiętych skarpami, nakryty dwoma dwuspadowymi dachami. W trakcie wojny pałac został zdewastowany, nie remontowany, 04.04.1982 r. spalony;

- Mechowo – mauzoleum. Znajdujące się na skarpie w parku mauzoleum, w którym pochowany został August von Schöning – Megow splądrowane zostało w 1945 r. w toku długich walk o Pyrzyce. Ostatecznie zawaliło się w 1983 r.;
- Nowielin – dwór. Wybudowany ok. 1790 r. jako siedziba rodu Schaetzelów. Po 1945 r. zaadaptowany na mieszkania, nie remontowany. Od lat 70. XX w. ulegał systematycznej destrukcji. W roku 2006 nieliczne fragmenty ścian, w roku 2021 obiekt już nie istniał;
- Ryszewo – wiatrak. Należał do rodziny Rösler, wcześniej jako młyn. Został spalony jeszcze przed 1945 r.;
- Stróżewo – kościół. Świątynia z 1715 r. z drewnianą wieżą dobudowaną w 1771 r. Kościół spłonął w 1945 r. po uderzeniu pocisku w drewnianą wieżę;
- Żabów – pałac. Własność rodu Messnerów. Uległ zniszczeniu w trakcie działań wojennych. Wyburzony po roku 1945. Na jego miejscu w latach 70. XX w. wybudowano budynek administracyjny, magazyn zbożowy, garaże;
- Pyrzyce – prawie cała zabudowa znajdująca się w historycznych granicach układu urbanistycznego, w tym m.in.: ciąg kamienic znajdujący się pomiędzy kościołem farnym, a ratuszem, np. tym hotel Deutches Hause. Dalej: barbakan bramy szczecińskiej, wieża szczecińska, budynek szpitala przy obecnej ul. Zabytkowej, budynek klasztoru franciszkanów, który istniał jeszcze w pocz. XX w., neogotycki budynek szkoły dla chłopców, tzw. Fundacji Ottońskiej (Ottostift) znajdujący się w parku przy tzw. miejscu chrztu Pyrzyczan – rozebrany w 1978/1979 r., 6-kondygnacyjny spichlerz zbożowy przy obecnej ul. Szczecińskiej, przy torach kolejowych, Pomnik Zwycięstwa na Placu Zwycięstwa, budynki na ul. Szkolnej – landratura, czy budynek fundacji Golbecków, liczne budynki szkół żeńskich i męskich (przetrwiał budynek seminarium nauczycielskiego – ob. szpital), dom modlitwy darbystów z 1907 r. – w miejscu obecnego domu kultury, synagoga przy dawnej ul. Mała Tkacka 28, monumentalny dom towarowy rodziny Gaedke przy Placu Zwycięstwa, kaplica katolicka i plebania przy dawnej ul. Myśluborskiej, itp.

Fot. 4. Dwór w Brodach w latach 30. XX w.

Źródło: „Pyrzyce i okolice poprzez wieki”, 2009, str. 306

Fot. 5. Plebania i kościół katolicki w Pyrzycach przed 1939 r.

Źródło: „Pyrzyce i okolice poprzez wieki”, 2009, str. 229

5.2.6. Zabytki nieruchome

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w myśl art. 6 ust. 1 pkt. 1, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Na terenie Gminy Pyrzyce znajdują się następujące zabytki nieruchome, które znalazły się w gminnej ewidencji zabytków, będące:

- a) układami ruralistycznymi oraz układ urbanistyczny,
- b) zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki,
- f) cmentarzami,
- g) parkami.

Odnotowano 10 układów ruralistycznych ze strefą B ochrony konserwatorskiej oraz układ urbanistyczny miasta Pyrzyce ze strefą A ochrony konserwatorskiej, ujęte w GEZ. Wśród zespołów budowlanych zaewidencjonowano zespoły folwarczne oraz zespół stacji kolejowej. Obiekty architektury i budownictwa są najliczniej reprezentowane. Zaliczyć można do nich dwory, kościoły, budynki mieszkalne, budynki gospodarcze. Mury miejskie, baszty i bramy w Pyrzycach zaliczyć należy do dzieł budownictwa obronnego. Obiekty techniki na terenie gminy utożsamiać można z budynkami kolejowymi. W gminnej ewidencji zabytków znajdują się również cmentarze, reprezentowane przez liczne cmentarze ewangelickie, rzymsko-

katolickie, przykościelne oraz cmentarz żydowski. Zabytkowe parki znajdują się w założeniach dworsko-parkowych i stanowią przykład zaprojektowanej formy zieleni. W samych Pyrzycach występuje park miejski oraz park przy studni św. Ottona.

5.2.7. Zabytki ruchome

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w myśl art. 6 ust. 1 pkt. 2, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania, zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

W poniższej tabeli podano zabytki ruchome z terenu gminy, które wpisane zostały do rejestru zabytków. Ponieważ poniższe informacje są danymi, wrażliwymi charakterystyka zabytków ruchomych została przedstawiona bez podawania ich nazw własnych.

Tabela 3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Pyrzyce

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Ilość zabytków	Styl i ilość	Czas powstania (wiek)	Nr rejestru, data, sygn. akt
1	Brzesko	kościół Narodzenia NMP	64	gotyk – 6 późny gotyk – 12 późny gotyk/manieryzm - 1 manieryzm - 18 manieryzm/klasycyzm – 1 renesans – 3 barok – 22 neogoty – 1	XV, XVI, XVII, XIX	B-264, 30.07.1955r. B-265, 30.07.1955r. A-423, 18.06.1954r.
2	Letnin	kościół MB Różańcowej	21	renesans – 15 barok/późny renesans – 2 barok - 4	XVI-XVII, XVII, XVIII,	B-226, 28.10.1960r. B-556, 31.10.2014r.
3	Mechowo	kościół św. Michała Archanioła	2	romański – 1 późny barok - 1	XIII, XVIII	B-171, 26.09.1987r. A-1655, 16.12.1963r.

4	Obromino	kościół Niepokalanego Poczęcia NMP	1	barok - 1	XVIII	B-567, 24.11.1955r.
5	Pyrzyce	Miejska Biblioteka Publiczna	2	barok - 2	XVII, XVII/XVII I	B-98, 02.08.1996r.
6	Pyrzyce	kościół Wniebowzięcia NMP	6	późny gotyk – 1 późny gotyk/późny renesans – 1 późny renesans - 4	XVI, XVI i XVII, XVII	B-8, 09.11.1956r.
7	Żabów	kościół św. Jana Chrzyciela	16	renesans – 1 barok – 13 modernizm - 2	XVI, XVIII, XIX	B-233, 14.09.1958r.

Źródło: Rejestr zabytków ruchomych przekazany przez WUOZ w Szczecinie

Fot. 6. Wnętrze kościoła w Brzesku

Źródło: fotografie własne

W poniższej tabeli podano zabytki ruchome z terenu gminy, które ujęte zostały w wojewódzkiej ewidencji zabytków (bez ruchomych zabytków rejestrowych).

Tabela 4. Zabytki ruchome ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków z terenu Gminy Pyrzyce

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Ilość zabytków	Styl i ilość	Czas powstania (wiek)	Uwagi
1	Brzesko	kościół Narodzenia NMP	37	manieryzm – 3 barok – 28 barok, neobarok – 2 neogotyck – 2 bezstylowy - 2	XVII, XVIII, XIX, XX	2 zabytki przeniesione z kościoła filialnego w Letninie w 2002 r.
2	Brzezin	kościół MB Częstochowskiej	4	eklektyzm – 3 modernizm - 2	XIX, XX	
3	Giżyn	adres prywatny	1	-	XX	
4	Letnin	kościół MB Różańcowej	19	renesans – 3 późny renesans – 3 barok – 7 neogotyck – 2 eklektyzm – 3 bezstylowy - 1	XVII, XVIII, XIX, XX	3 zabytki skradzione w 2004 r. i zrekonstruowane w 2011 r.
5	Mechowo	kościół św.	7	gotyk – 2	XIV, XV,	2 zabytki

		Michała Archanioła		renesans – 1 późny renesans – 4	XVII	niedostępne (1996)
6	Mielęcín	kościół Nawiedzenia NMP	13	barok wczesny – 2 barok – 7 neobarok - 1 neogotyck – 1 nowoczesny – 1 bezstylowy - 1	XVII, XIX, XX	
7	Nowielin	kościół Niepokalanego Serca NMP	35	renesans – 1 późny renesans – 22 późny renesans/barok - 1 barok – 8 eklektyzm - 1 neogotyck – 1 neobarok - 1	XVI, XVII, XVIII, XIX, XX	
8	Obromino	kościół Niepokalanego Poczęcia NMP	10	barok -5 neogotyck - 5	XVII, XVIII, XIX	6 zabytków – brak (1996)
9	Okunica	kościół św. Bartłomieja Apostoła	6	eklektyzm – 4 modernizm - 2	XX	
10	Pyrzyce	adres prywatny	1	-	XX	
11	Pyrzyce	adres prywatny	1	-	XX	
12	Pyrzyce	Miejska Biblioteka Publiczna	3	gotyk – 2 barok - 1	XIV, XVII	zabytki przeniesione z kościoła w Nowielinie (1996) i kościoła w Obrominie (2008)
13	Pyrzyce	adres prywatny	1	-	XX	
14	Pyrzyce	kościół Wniebowzięcia NMP	9	gotyk – 2 barok - 3 neoklasycyzm – 3 nowoczesny – 1 niezdefiniowany - 1	XV, XVIII, XIX, XX	1 zabytek niezachowany (1996)
15	Ryszewko	kościół Wniebowzięcia NMP	7	renesans – 1 barok – 3 eklektyzm – 2 modernizm - 1	XVI/XVII, XVIII, XIX, XX	brak 1 zabytku
16	Ryszewo	adres prywatny	1	-	XX	
17	Turze	kościół Najświętszego Zbawiciela	1	bez cech stylowych	XX	
18	Turze	adres prywatny	1	-	XX	

Źródło: Wojewódzka ewidencja zabytków ruchomych przekazana przez WUOZ w Szczecinie

Fot. 7. Wnętrze kościoła w Letnie

Źródło: fotografie własne

Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej (art. 10 ust 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

5.2.8. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w myśl art. 6 ust. 1 pkt. 3, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania zabytki archeologiczne, będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Narodowy Instytut Dziedzictwa w następujący sposób definiuje pojęcie stanowiska archeologicznego: „Nieruchomy zabytek archeologiczny, zwany także stanowiskiem archeologicznym, to zwarty przestrzennie obszar w obrębie którego występują źródła archeologiczne (zabytki nieruchome i ruchome oraz inne ślady wykorzystania terenu przez człowieka) wraz z otaczającym je kontekstem – tzw. nawarstwieniami kulturowymi, czyli warstwami ziemi, które powstały na stanowisku (np. osadzie pradziejowej) w trakcie jego funkcjonowania w przeszłości.”

Ochrona stanowisk archeologicznych jest niezwykle trudna ze względu na ich specyfikę. Są one nieodnawialne, zatem każda ingerencja, np. podczas prowadzonych badań archeologicznych przyczyniają się do nieodwracalnych zmian w układzie nawarstwień. Dziedzictwo zabytków archeologicznych obejmuje zarówno zabytki nieruchome, jak i ruchome. Dlatego też należy stosować zróżnicowaną strategię ochrony. Zabytki archeologiczne, to zabytki na pierwszy pozór niewidoczne, znajdujące się pod ziemią lub pod wodą. Dopiero przebadanie takiego stanowiska daje możliwość zdobycia wiedzy o nim, np. informacje o funkcji stanowiska, jego datowanie. Ochrona zabytków archeologicznych prowadzona jest zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju. Zaś zrównoważony rozwój to taki rozwój, który zaspokajając potrzeby współczesnych społeczeństw, nie będzie jednocześnie ograniczał możliwości rozwojowych przyszłych pokoleń. Zakłada równoległy rozwój gospodarki, społeczeństwa i środowiska. W przypadku nieodnawialnych zasobów dziedzictwa archeologicznego oznacza to ochronę zabytków archeologicznych in situ czyli w miejscu ich pierwotnego występowania, przez zachowanie ich dla przyszłych pokoleń w stanie możliwie nienaruszonym.

W przypadku prowadzenia robót budowlanych w sytuacji gdy miejsce prowadzenia prac znajduje się w strefie ochrony archeologicznej obowiązujące są ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wskazującego na ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków. W sytuacji gdy na danym obszarze nie występuje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wiążące są zapisy zawarte w decyzji o warunkach zabudowy.

W przypadku prowadzenia robót budowlanych sytuacji gdy miejsce prowadzenia prac nie znajduje się w strefie ochrony archeologicznej ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami obowiązuje wykonawcę (inwestora) do konkretnych zachowań w myśl art. 32. ust. 1.: Kto, w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany:

- 1) wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot;
- 2) zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia;
- 3) niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

Dalej, zgodnie z ust. 5.: Po dokonaniu oględzin odkrytego przedmiotu wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję:

- 1) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot nie jest zabytkiem;
- 2) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot jest zabytkiem, a kontynuacja robót nie doprowadzi do jego zniszczenia lub uszkodzenia;
- 3) nakazującą dalsze wstrzymanie robót i przeprowadzenie, na koszt osoby fizycznej lub jednostki organizacyjnej finansującej te roboty, badań archeologicznych w niezbędnym zakresie.

W sytuacji gdy wykonawca nie dostosuje się do zaleceń zawartych w art. 32. ust. 1., art. 115. ust. 1 mówi o dalszych konsekwencjach: Kto niezwłocznie nie powiadomił wojewódzkiego konserwatora zabytków lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) albo dyrektora urzędu morskiego o odkryciu w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, a także nie wstrzymał wszelkich robót mogących uszkodzić lub zniszczyć znaleziony przedmiot i nie zabezpieczył, przy użyciu dostępnych środków, tego przedmiotu i miejsca jego znalezienia, podlega karze grzywny. W ustępie 2. mowa jest o grzywnie w wysokości dwudziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami.

W przypadku znalezienia zabytku archeologicznego ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami obowiązuje w takiej sytuacji do konkretnego zachowania. W artykule 33. ust. 1 czytamy: Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

Artykuł 35. ust. 1. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jasno rozstrzyga: Przedmioty będące zabytkami archeologicznymi odkrytymi, przypadkowo znalezionymi albo pozyskanymi w wyniku badań archeologicznych, stanowią własność Skarbu Państwa.

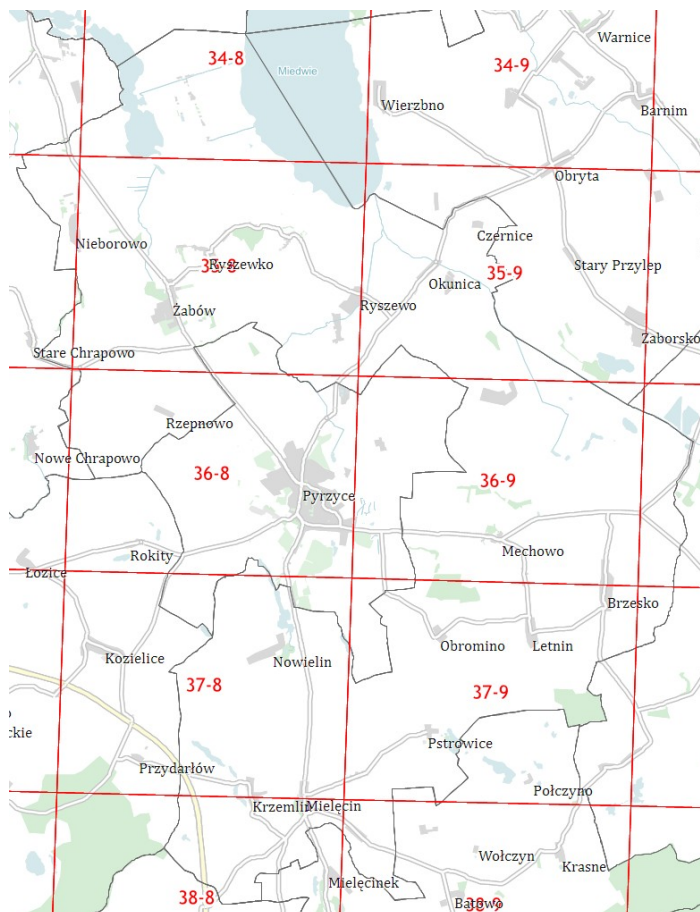
Osobom, które odkryły bądź przypadkowo znalazły zabytek archeologiczny, przysługuje nagroda, jeżeli dopełniły one obowiązków wymienionych w ustawie (art. 34. ust. 1.).

Art. 116. określa konsekwencje finansowe z niewywiązania się z art. 33. ust. 1.: Kto niezwłocznie nie powiadomił wojewódzkiego konserwatora zabytków lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) albo

dyrektora urzędu morskiego o przypadkowym odkryciu przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, a także nie zabezpieczył, przy użyciu dostępnych środków, tego przedmiotu i miejsca jego znalezienia, podlega karze grzywny. W ustępie 2. mowa jest o grzywnie w wysokości dwudziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami.

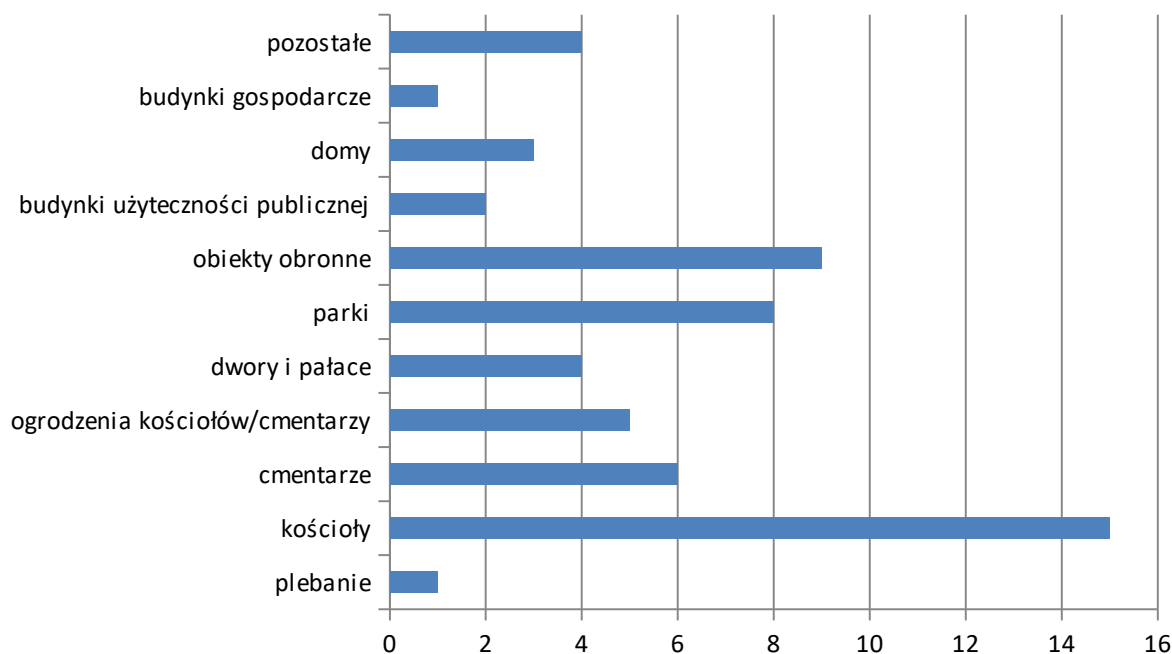
Prowadzenie badań archeologicznych zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt. 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wymaga wcześniejszego uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Obowiązek ten, w odróżnieniu do zabytków nieruchomości i zabytków ruchomych, obejmuje nie tylko prowadzenie badań przy zabytkach archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, lecz przy wszystkich obiektach spełniających definicję zabytku archeologicznego.

Zgodnie z otrzymanym wykazem stanowisk archeologicznych od WUOZ w Szczecinie, na terenie Gminy Pyrzyce zlokalizowano 713 stanowisk archeologicznych. Analizując ww. wykaz, stwierdza się, że 15 stanowisk zostało przypisanych do miejscowości nie znajdujących się na terenie Gminy Pyrzyce: Kozielice – 2, Kosin – 2, Chrapowo – 2, Rokity – 3, Grędziec – 5, Wierzbno – 1. Do miejscowości Grędziec przypisano także stanowisko rejestrowe znajdujące się faktycznie na terenie wsi Czernice. W związku z przytoczonymi informacjami należy uznać, że na terenie Gminy Pyrzyce znajduje się 698 stanowisk archeologicznych, w tym 3 które zostały wpisane do rejestru zabytków. Poniżej przedstawiono na rycinie obszary AZP, które znajdują się na terenie gminy. Wynika z niej, że aż 14 obszarów AZP nachodzi na teren Gminy Pyrzyce: 34-07, 34-08, 35-07, 35-08, 35-09, 36-07, 36-08, 36-09, 36-10, 37-08, 37-09, 37-10, 38-08, 38-09. Należy zaznaczyć, że obszary: 34-07, 36-07, 37-10 tylko w marginalnym stopniu wkraczają na teren gminy i w pierwszych dwóch wymienionych obszarach nie odnotowuje się udokumentowanych stanowisk archeologicznych. Wobec powyższego, na 12 obszarach AZP zaewidencjonowano stanowiska archeologiczne. Obszar AZP 35-08 prawie w całości znajduje się na terenie gminy, podobnie jak obszar AZP 36-09.

Ryc. 29. Obszary AZP na terenie Gminy Pyrzyce

Źródło: www.mapy.zabytek.gov.pl

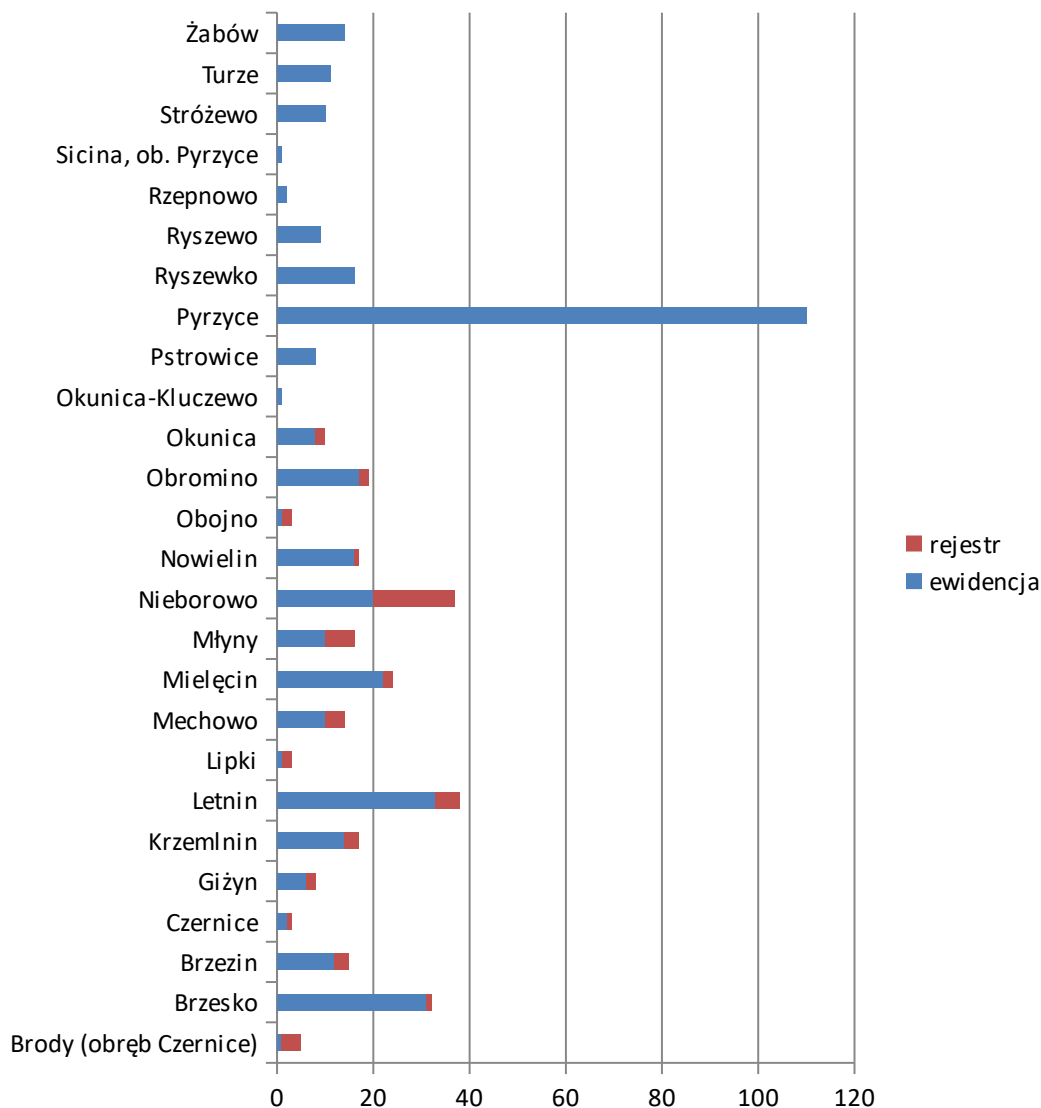
Wyk. 1. Liczba stanowisk archeologicznych z podziałem na sektory AZP

Źródło: opracowanie własne

Najwięcej stanowisk archeologicznych odnotowano na obszarze 37-09 (146). Duża liczba zabytków archeologicznych znajduje się również na obszarach 36-08 (124) oraz 36-09 (100). Ich najmniejsza ilość występuje na obszarach takich jak: 38-09, 38-08, 34-08, 35-07.

W tym miejscu należy wspomnieć, iż lokalizacje osad wiązały się z dobrą ekspozycją terenu, klimatem, dostępnością wody, żyznością gleby, czyli elementami pozwalającym na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych.

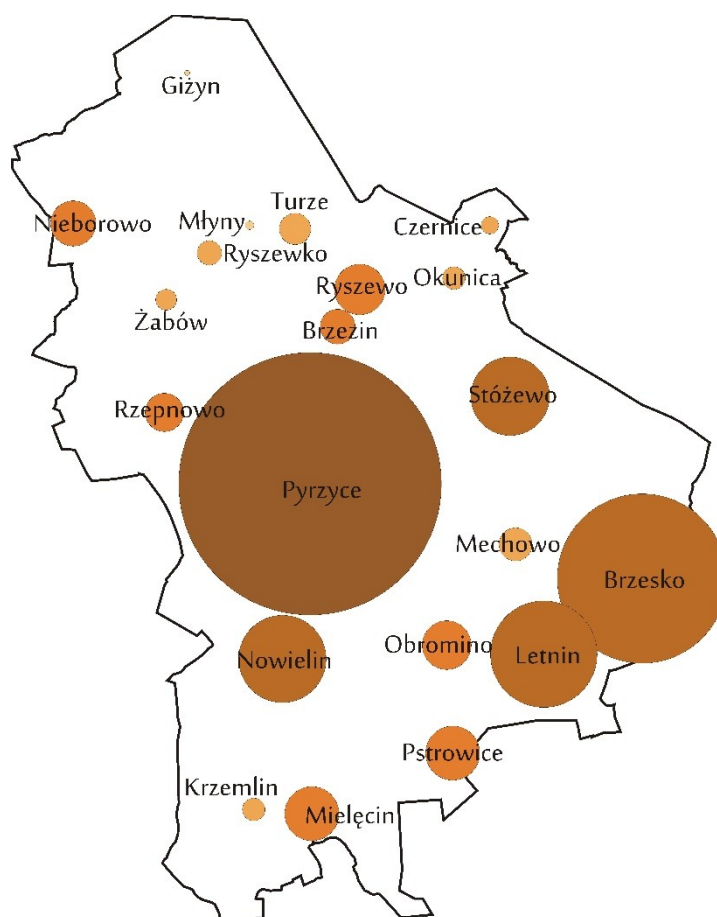
Na terenie 21 miejscowości znajduje się 698 stanowisk archeologicznych. Najwięcej stanowisk archeologicznych z terenu gminy odnotowano w Pyrzycach (150). Stosunkowo ich duża liczba występuje także w: Brzesku (97) i Letninie (61). Z kolei najmniej odnotowano w miejscowości Młyny (5) i Giżyn (3). W załączniku nr 2 przedstawiono wszystkie stanowiska archeologiczne z terenu gminy.

Wyk. 2. Liczba stanowisk archeologicznych z podziałem na miejscowości

Źródło: opracowanie własne na podstawie WEZ

Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych na obszarze gminy jest zróżnicowane tak samo jak zróżnicowana jest ich funkcja. Wielokrotnie na poszczególnych stanowiskach stwierdzono współwystępowanie pozostałości osadniczych z różnych okresów chronologicznych. W ramach tego zasobu archeologicznego stwierdzono zaewidencjonowanie następujących kategorii stanowisk archeologicznych: ślady osadnicze, punkty osadnicze, osady, cmentarzyska, grody, skarby, miasto. Występują stanowiska o okresach chronologicznych: epoka kamienia-neolit, epoka kamienia/brąz, epoka brązu-kultura łużycka, okres przedrzymski i rzymski, okres starożytny, okres wczesnośredniowieczny, okres średniowieczny.

Ryc. 30. Nasycenie stanowisk archeologicznych z podziałem na miejscowości

Źródło: opracowanie własne

Ciągłość osadniczą na ziemiach pyrzyckich szacuje się na ok. 5 tys. lat. Żyzne gleby jakie się tu znajdują już w epoce kamiennej przyciągały osadników. Z tego okresu w samych Pyrzycach odnaleziono przykładowe znaleziska: ceramika, toporki kamienne, kości wołu, żubra i innych zwierząt, skrobaki, noże, ostrza strzał, jamy ze skorupami i ziarnami, paleniska, cmentarzyska, itp. W Rzepnowie odnotowuje się również pozostałości po neolitycznych wstęgowcach (ok. 2555 r p.n.e.), np. naczynia gliniane, czy też przedmioty ludu kultury pucharów lejowatych (2300 r p.n.e.) oraz kultury amfor kulistych. Ludność tych ostatnich budowała wielkie grobowce (dziś nazywane kujawskimi). W 1825 r. na ziemi pyrzyckiej znajdowało się ok. 150 szt. takich kopców, zwłaszcza koło Letnina, Brzeska, Nieborowa, Żabowa. Ich osady stwierdzono w Brzesku i Pyrzycach. Ok 2000 r p.n.e. przybywa tu lud kultury ceramiki sznurowej zajmujący się np. hodowlą konia. Stanowisko z tego czasu odnotowano w osadzie Sicina. W Letninie odnotowano cmentarzysko, a w Pyrzycach skarby z czasów kultury łużyckiej – szpile, naszyjniki, bransolety, itp. W dalszych latach o rolniczym charakterze osadnictwa świadczą np. żarna kamienne z Rzepnowa. Zajmowano się hodowlą, łowiectwem, garncarstwem, tkactwem, kowalstwem, powstają groby szkieletowe. W takim grobie na cmentarzysku w Nieborowie stwierdzono obdarowanie zmarłego brązowym mieczem. W epoce żelaza lud kultury łużyckiej uległ najazdowi Germanów we wczesnym okresie lateńskim. Z tego czasu pochodzą m.in. grot dzidy z Letnina, topory z Brzeska, nożyce do strzyżenia owiec z Brodogór, igła z Pyzyc. W II-I w p.n.e. tereny pomorza zamieszkują ludy grupy oksywskiej z kultury grobów jamowych. Z okresu rzymskiego pochodzą np. szkielet, naszyjnik, perły, grób szkieletowy z monetami z Pyzyc. W kolejnych wiekach uwidacznia się handel z cesarstwem rzymskich, kupowano m.in. naczynia brązowe, srebrne, szklane, gliniane, ozdoby. Odnalezione zostały monety cesarzy w Mielęciny, Okunicy, czy Pyrzyc.

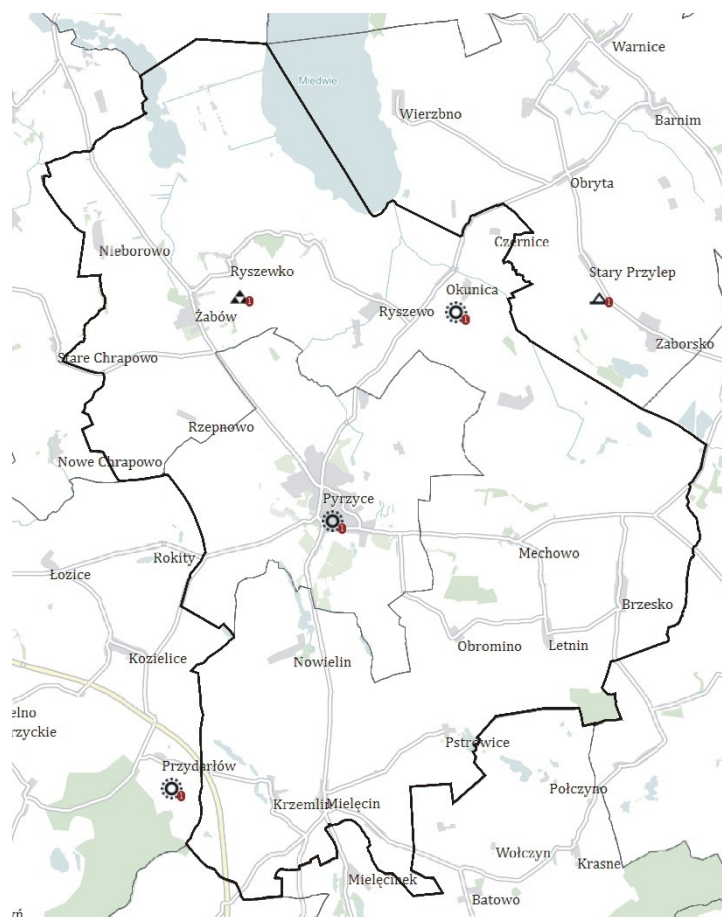
W Letninie perły, w Żabowie, Nieborowie, Ryszewku – ozdoby, w Brzesku, Nowielinie – ceramika. Przy ul. Dworcowej w Pyrzycach odnaleziono 40 monet rzymskich – kilka z nich trafiło do muzeum w Szczecinie, kilka do Drawna, a reszta znajduje się u osób prywatnych. W kolejnych latach odradza się osadnictwo kultury słowiańskiej. W VIII-IX w. powstają grody. Z IX i X w. odnaleziono w Pyrzycach ceramikę, narzędzia z kości, odlew niecki, cmentarzysko szkieletowe z liczną ceramiką, nożem. W XII w. Pyrzyce są jednym z naczelnych grodów Pomorzania, zaś w XII i XIII w. ośrodkiem kasztelani. Z lat 700 – 1200 pochodzą skarby monet ze stanowisk archeologicznych ze wsi: Turze, Ryszewo, Czarnowo, Żuków, czy cmentarzyska z Letnina i Brzeska. Ludność pyrzycka zajmowała się rolnictwem o czym świadczą ziarna pszenicy, owsa, jęczmienia znalezione w Pyrzycach, Rzepnowie, Przelewicach, Lubiatowie, a także uprawy żyta z Reńska, Ryszewa, Rosin. Uprawiano także inne rośliny: bób, soczewica, len, konopia, mak, marchew, rzepa. Część żelaznego pług/płużnicy znaleziono w Nieborowie, z kolei w osadzie pyrzyckiej gliniane prążnice do prażenia ziaren.

Na terenie Gminy Pyrzyce znajdują się 3 stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków. Poniżej zostały one poddane krótkiej charakterystyce.

Tabela 5. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

Lp	Miejscowość	Obiekt	Nr w miejscowości	AZP	Nr	Data	Nr decyzji	Uwagi
1	Gzędziec (Czernice)	grodzisko	3	35-09/22	570	1968-12-16	KI.I.6801/19/68	obr. Czernice, dawniej w lit. Brody, stan. 3
2	Pyrzyce	grodzisko i podgrodzie	1, 2	36-09/36 i 37	618	1969-12-16	KI.I.6801/31/69	
3	Ryszewko	kurhan	16	35-08/91	616	1969-12-10	KI.I.6801/10/69	karta ewidencyjna w opracowaniu

Źródło: Rejestr nieruchomości zabytków archeologicznych przekazany przez WUOZ w Szczecinie

Ryc. 31. Lokalizacja stanowisk rejestrowych

Źródło: www.mapy.zabytek.gov.pl

Grodzisko zbudowane w 2 poł. VII czy VIII w. Gród wyżynny, od zachodu zaokrąglony, a potem tam istniejący jeszcze w XIV w. zamek książęcy, strzegący brodu na rzece i w Płońskich Trzęsawiskach, stąd nazwa wsi i gór. Powierzchnia majdanu grodowego (znielowana?) łagodnie nachylona w kierunku wschodnim. Wały nieczytelne, zbocza strome. Wymiary podstawy 90 x 90 cm, majdanu 68 x 72 m, wysokość w stosunku do podstawy 7 – 10 m. Obiekt obecnie wyłączony z użytkowania. Rezerwat przyrody. Znalaziono tu dwa kabłączki skroniowe z brązu, kości zwierzęce. Gród badany w 1932, 1968, 1975 r. Wykonano kilkanaście wierceń. Znalaziono też ułamki naczyń późnośredniowiecznych. Miejsce było bowiem wykorzystywane w czasach historycznych jako strażnica brodu w Brodach na szlaku wiodącym z Niemiec i Wielkopolski przez Pyrzyce do Stargardu i dalej nad Bałtyk. Tylko tu przed wiekami można było przekroczyć szeroką dolinę Płoni, która do XIX w. oblewała wieś od południa.²⁵

²⁵„Pyrzyce o okolice poprzez wieki”, 2009, str. 344

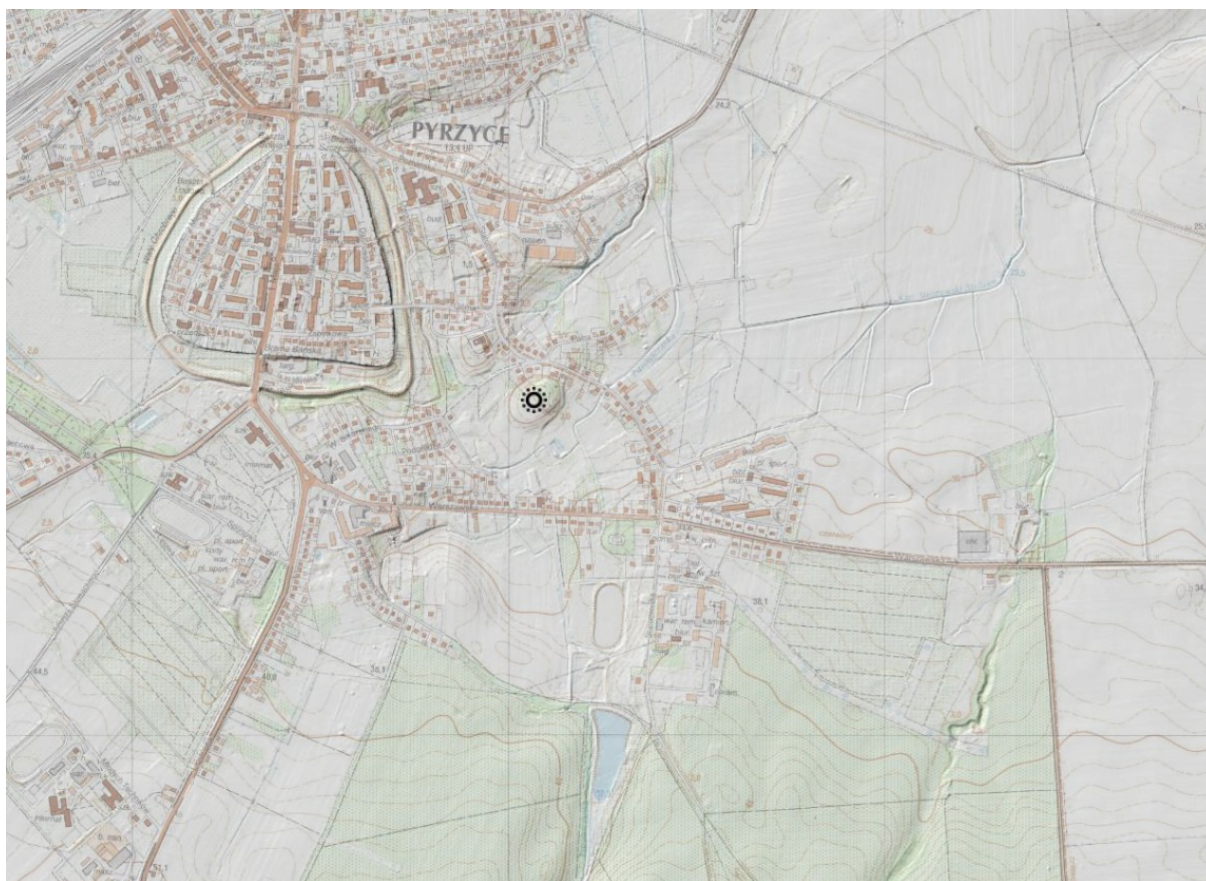
Ryc. 32. Położenie grodziska w Czernicach (Brodach)
 Źródło: www.mapy.zabytek.gov.pl

Fot. 8. Grodzisko w Czernicach (Brodach)
 Źródło: fotografia własna

Grodzisko w Pyrzycach, w którym starszyzna plemienna przyjęła w 1124 r. misję chrystianizacyjną biskupa Ottona, w XII-XIII w. przekształciło się w ośrodek władzy książęcej, z kasztelanami i książęcymi landwójtami. W 1140 r. gród pyrzycki został wymieniony w bulli biskupa pomorskiego jako jeden z trzech najważniejszych grodów na wschód od Odry. Książęcy zamek, zapewne drewniany, z umocnieniami drewniano-ziemnymi przetrwał do 1283 r. – zniszczony przez Branderburczyków. Miejsce to zwane było później Borchwall (1321 r.), Gottsberg (1855 r.), Burgstelle (1925 r.), Ringwall (1928 r.).

Gród był pierwotnie siedzibą starszyny plemiennej i jej klienteli, od XI w. rady starszych „republik”, a następnie kasztelanów i załogi zamku. W momentach zagrożenia gród i podwale dawały schronienie dla ludności podgrodzia i ich dobytku. Nieobwarowane podgrodzie było miejscem osiedlenia ludności rolniczej i rzemieślniczej, która miała zapewnione bezpieczeństwo oraz zbyty towarów i wyrobów. Rozwój podgrodzia (XIII w.) w kierunku zachodnim dał początek nowej osadzie targowej, potwierdzonej lokacją miasta w 1263 r. Po powstaniu miasta podgrodzie było wsią, określaną Starym Młynem (Altstadt), w którym mieszkała dawna ludność pomorska pod władzą augustianek. Grodzisko w Pyrzycach należy do grupy grodzisk nizinnych, pierścieniowatych, dwuczłonowych, Założone na planie owalu o średnicy ok. 80 x 130 m, z majdanem o wym. ok. 70 x 90 m, otoczone wałem o szer. 18 m i wys. 2,2 m oraz podwalem (dolny gród). Po południowej stronie grodziska znajduje się podkowiaste, płaskie podgrodzie o wym. 100 x 140 m, otoczone z trzech stron podmokłymi łąkami i strumieniem. Na grodzisku i podgrodziu odnotowano późnostałowińskie znaleziska archeologiczne z okresu X-XIII w. Inwentarz archeologiczny zawiera: ceramikę ręcznie lepioną i obtaczaną (z ornamentem wstęgowym i kreskowym), przęśliki, noże kamienne i żelazne, groty strzał, paciorki szklane, łyżwy i płozy kościane, grzebienie, szydła, igły. W późniejszym okresie na grodzisku urządzono cmentarz; obecnie czytelne są elementy XIX i XX – wiecznych nagrobków.

Ryc. 33. Położenie grodziska w Pyrzycach

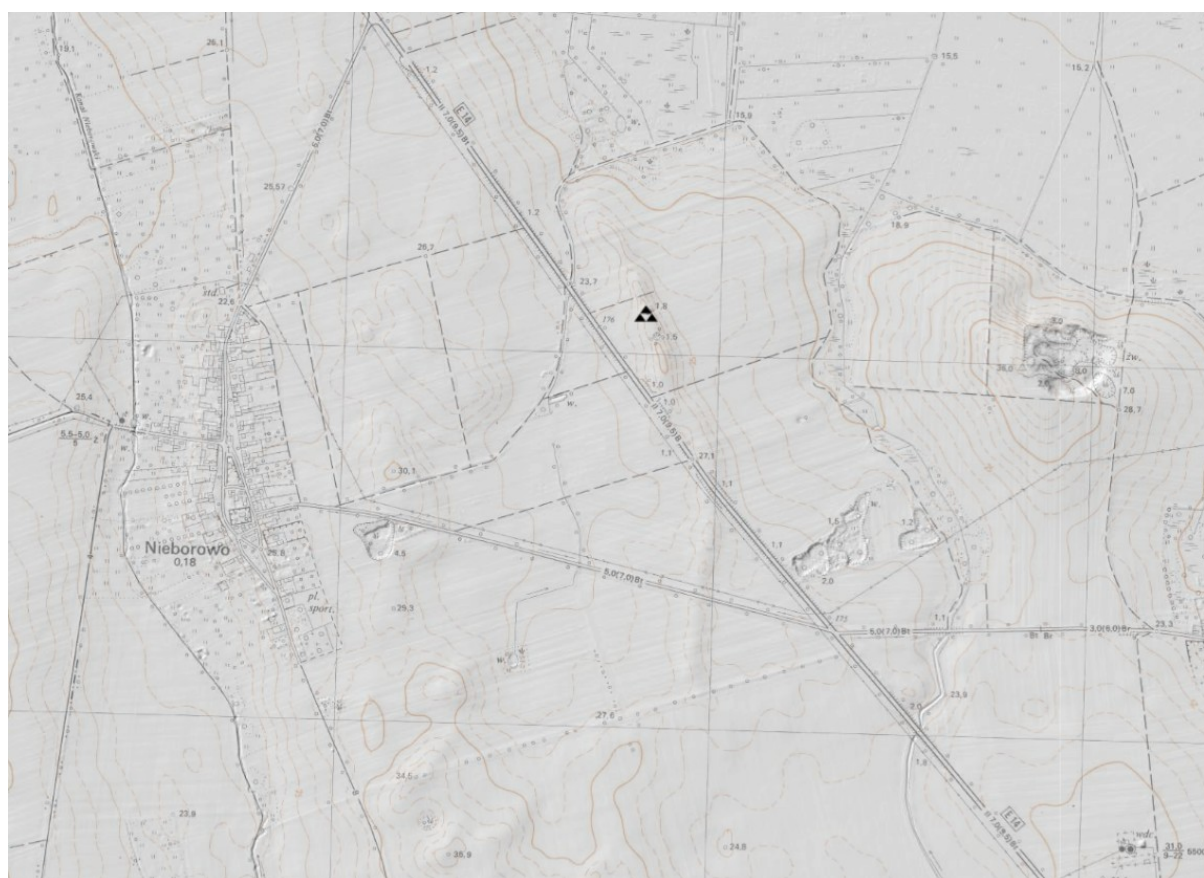
Źródło: www.mapy.zabytek.gov.pl

Fot. 9. Grodzisko w Pyrzycach

Źródło: fotografia własna

Kurhan ustawiony na wzniesieniu, dobrze widoczny, liczy 3 tys. lat, usypany w epoce brązu przez ludność kultury łużyckiej, znajduje się, przed skrzyżowaniem do Ryszewka.

Ryc. 34. Położenie kurhanu w Ryszewku

Źródło: www.mapy.zabytek.gov.pl

W Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego określono strefy ochrony archeologicznej: W.I, W.II, W.III. Każda z nich została osobno scharakteryzowana:

Strefa „W.I.” – pełnej ochrony archeologicznej – konserwatorskiej, wykluczającej wszelką działalność inwestycyjną i inną. Strefa „W.I.” obejmuje stanowiska wpisane do rejestru zabytków i ujęte w ewidencji służby ochrony zabytków.

Obowiązują rygory w strefie „W.I.”:

- zakaz wszelkiej działalności inżynierskiej, budowlanej i innej związanej z pracami ziemnymi (np. kopanie studni, melioracji, karczunku i nasadzenia drzew itd.);
- zachowanie istniejącego układu topograficznego wraz z obiektem wpisanym do rejestru zabytków i ujętym w ewidencji;
- w przypadku podjęcia jakiegokolwiek działania na terenie objętym granicami strefy, a wynikającej ze sposobu użytkowania terenu obowiązuje występowanie o szczegółowe wytyczne do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków - w trybie określonym przepisami odrębnymi. (2 grodziska i osada).

Strefa „W.II.” – częściowej ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych, dopuszczającej inwestowanie pod określonymi warunkami. Strefa „W.II.” obejmuje stanowiska ujęte w ewidencji służby ochrony zabytków.

Obowiązujące rygory w strefie „W.II.”:

- zachowanie stanowiska ujętego w ewidencji służby ochrony zabytków;
- uzgadnianie i opiniowanie wszelkich poczynań inżynierskich, budowlanych i innych przez służbę ochrony zabytków. Obowiązuje każdorazowo występowanie o szczegółowe wytyczne konserwatorskie i opinie przed podjęciem decyzji o jakiegokolwiek działaniu;
- w przypadku podjęcia decyzji o realizacji inwestycji na terenie objętym granicami strefy ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych obowiązuje przeprowadzenie badań ratunkowych na koszt Inwestora, wyprzedzających proces przygotowania inwestycji;
- właściciele, użytkownicy terenu i inwestorzy zobowiązani są do zawiadomienia służby ochrony zabytków o podjęciu działań inwestycyjnych lub remontowych i innych związanych z pracami ziemnymi z wyprzedzeniem minimum 3-miesięcznym w celu umożliwienia wykonania archeologicznych badań ratunkowych oraz zsynchronizowania robót inwestycyjnych z nadzorem archeologiczno-konserwatorskim;
- badania archeologiczne mają charakter sezonowy, w okresie od maja do końca września;
- rozpoczęcie prac ziemnych związanych z realizacją inwestycji następuje w trybie określonym przepisami odrębnymi dot. ochrony zabytków.

Strefa „W.III.” – ograniczonej ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych, polegającej na prowadzeniu interwencyjnych badań archeologicznych w przypadku podejmowania prac ziemnych.

Strefa „W.III.” obejmuje stanowiska ujęte w ewidencji służby konserwatorskiej.

Obowiązujące rygory w strefie „W.III.”:

- współdziałanie z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków przy podejmowaniu wszelkich poczynań inżynierskich, budowlanych i innych podejmowanych w obrębie granic strefy ochrony stanowiska archeologicznego;
- w przypadku podjęcia realizacji inwestycji obowiązuje przeprowadzenie interwencyjnych badań archeologicznych na koszt Inwestora. Właściciele, użytkownicy terenu i inwestorzy zobowiązani są do zawiadomienia służby ochrony zabytków o podjęciu działań inwestycyjnych, remontowych lub innych związanych z robotami ziemnymi z wyprzedzeniem minimum 2-tygodniowym.

- Działania te należy prowadzić w trybie określonym przepisami odrębnymi dot. ochrony zabytków;
- rozpoczęcie prac ziemnych związanych z realizacją inwestycji następuje w trybie określonym przepisami odrębnymi dot. ochrony zabytków;
  - badania archeologiczne mają charakter sezonowy, w okresie od maja do października.

5.2.9. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych²⁶

Na terenie Gminy Pyrzyce znajduje się Muzeum Ziemi Pyrzyckiej w budynku dawnej kaplicy przyszpitalnej pw. św. Ducha przy ul. Zabytkowej 34. Prowadzone jest przez Pyrzycką Bibliotekę Publiczną – Dział Tradycji. Wznowienie działalności nastąpiło w sierpniu 2013 r. Obiekt wpisany został do rejestru zabytków nieruchomych. Obiekt otwarty jest w czwartki od godz. 8:00 do godz. 16:00. Gromadzone i eksponowane są tu zbiory związane z historią Ziemi Pyrzyckiej. Znajdują się tu zabytki archeologiczne, numizmaty, narzędzia niezbędne do pracy, sprzęt gospodarstwa domowego, wytwory dawnych zakładów produkcyjnych, piśmiennictwo, dokumenty, pocztówki, czasopisma. Najcenniejszymi eksponatami są XV-wieczne denary pyrzyckie, dwa dzwony z kościoła w Obrominie pochodzące z XIV wieku, epitafia z kościoła w Nowielinie, zbiór ponad trzystu widokówek z XIX i początku XX wieku. Muzeum jest także w posiadaniu zbiorów piśmienniczych dotyczących nie tylko Ziemi Pyrzyckiej, ale również Pomorza Zachodniego. Bardzo cenny jest również zbiór wycinków prasowych dotyczących Pyrzyc i okolic systematycznie prowadzony od 1955 roku oraz dokumenty życia społecznego. Zobaczyć można również wytwory współczesnej sztuki ludowej, malarstwa i rzeźby lokalnych artystów.

Fot. 10. Muzeum w Pyrzycach
Źródło: fotografia własna

²⁶Na podstawie: www.pyrzyce.um.gov.pl

Fot. 11. Zbiory w pyrzyckim Muzeum
Źródło: fotografia własna

Fot. 12. Zbiory w pyrzyckim Muzeum
Źródło: fotografia własna

5.2.10. Dziedzictwo niematerialne

Narodowy Instytut Dziedzictwa definiuje dziedzictwo niematerialne jako tradycję, żywe niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom, takie jak:

- tradycje i przekazy ustne między innymi bajki, przysłowia, pieśni, oracje, opowieści wspomnieniowe i wierzeniowe, historie, przemowy, lamentsy pogrzebowe, zawołania pasterskie i handlowe, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne w tym tradycje muzyczne wokalne, instrumentalne i taneczne, widowiska religijne, karnawałowe i doroczne;
- praktyki społeczno-kulturowe takie jak zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne, chrzciny, wesela, pogrzeby, ceremonie lokalne i środowiskowe, zwyczaje odpustowe i pielgrzymki, gry i zabawy, folklor dziecięcy, sposoby świętowania, praktyki służące nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich, sposoby składania życzeń, tradycyjne wyobrażenia o wszechświecie na przykład meteorologia ludowa;
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata; tradycyjne sposoby leczenia; zamawiania miłosne i medyczne;
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Zgodnie z Konwencją UNESCO w sprawie dziedzictwa niematerialnego jego definicja brzmi następująco: „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.”

Również w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 6 ust. 2 przywoływane są zapisy dotyczące pośrednio dziedzictwa materialnego: „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Na terenie Gminy Pyrzyce występuje dziedzictwo niematerialne, które przedstawiono poniżej.

Gmina Pyrzyce znajduje się na terenach tzw. ziemi pyrzyckiej. Chociaż obszar ten nie jest osobnym regionem etnograficznym, to charakteryzuje się swoją odmiennością w wielu aspektach. Obszar ten w wiekach XVI-XVII był silnie zgermanizowany. Do końca XIX w. zachowane były liczne relikty kultury słowiańskiej wraz z kulturą niemiecką. Region ten wyróżniał się oryginalną kulturą ludową, m.in. poprzez zamiłowanie dawnych mieszkańców do stroju, czy domów.

Strój ludowy - męski²⁷

Męski strój składał się z koszuli, krótkich zamszowych spodni, białych pończoch, wysokich butów, kamizelki i długiego surduta. Na głowie noszono filcowy kapelusz z szerokim, okrągłym rondem.

Koszula z rękawami najpierw wszywanymi, potem przypinanymi, sięgała kolan, kołnierzyk był także przypinany.

Spodnie ze skóry lub płótna sięgały kolan. Długie spodnie noszone na co dzień sporządzano ze skóry, paradne zaś z granatowego sukna. Nakładano do nich zawsze białe pończochy, nawet pod wysokie buty.

Kamizelki szyto z grubego czarnego lub granatowego sukna na czerwonym spodzie. Tył kamizelki robiono z podszewki, przód zapinano na 15 – 18 mosiężnych guzików, dziurki obrzucano zielonymi nićmi. Po obu stronach kamizelki były czerwone lamowane kieszonki zdobne rzędem 10 guzików u góry, a jednym pośrodku oraz szlakiem czerwonego i zielonego haftu krzyżkowego wzdłuż guzików. Górą kamizelka była wykończona stojącym, przylegającym kołnierzykiem wysokim na 3,5 cm.

Surdut granatowy lub czarny na czerwonej podszewce był długi i sięgał kostek. Przód miał dwa rzędy guzików obleczone materiałem i czerwono lamowany wykładany kołnierz z czerwonymi wyłogami. Dwie kieszenie po bokach były też czerwono obrzeżone. Rękawy miały wywijane mankiety, zdobne 4 – 6 guzikami na wyłogach.

²⁷Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Strój Pyrzycki. Atlas Polskich Strojów Ludowych, część I, zeszyt 1”

Płaszcz dawniej używany sporządzany był z niebieskiego sukna na takiej samej podszewce, na plecach miał kołnierz wycinany w łuki.

Kapelusz czarny z filcu, o rondzie szerokości 8 cm i o głowie wysokiej na 11 cm noszony był tak do roboty, jak i do kościoła. Głowę kapelusza otaczała szeroka, czarna wstęga z jedwabiu, zakończona z tyłu kokardą.

Czapka futrzana wykładana wewnątrz futrem miała główkę z czerwonego lub zielonego fryzu i była zszyta z czterech części zakończonych górą złotym chwastem. Brzegi czapki były podniesione do góry, przód był wysoki na 6 cm, tył zaś na 10 cm; część tę specjalnie watowaną opuszczano zimą na uszy.

Strój zimowy był taki sam, jedynie pod kamizelkę wkładano sięgający bioder wzorzysty kaftan, a na wierzch granatowy płaszcz, wkładany w ogóle w razie niepogody i do drogi. Na głowę nakładano futrzaną czapkę z klapami na uszy.

Strój letni roboczy składał się z białych lub niebieskich lnianych spodni i z niskich butów do białych pończoch. Na kamizelkę nakładano kaftan w kwiaty sięgający bioder. Do prac domowych ubierano również długie skórzane spodnie, dołem przewiązane; na spodnie pończochy, a na stopy drewniaki.

Strój obrzędowy (ślubny) używany był tylko do kościoła lub w czasie obrzędu ślubnego. Składał się on z zamszowych spodni, wysokich lub niskich sprzączkowych butów, pończoch, z kamizelki, surduta granatowego lub czarnego na czerwonej podszewce widocznej na wyłogach kołnierza, czarnej chustki na szyję, rękawic i kapelusza z szerokim rondem lub też z cylindra.

Na niektóre świąteczne okoliczności wkładało się zamiast surduta granatową sukmanę bez kołnierza, z jednym rzędem guzików. Był to strój miejscowy dawnego pochodzenia.

Obrzędowy strój młodzieży stanowiły zamszowe spodnie, buty z czerwono wykończonymi cholewkami, długi surdut oraz cylinder obwieszony paskiem złotego papieru, przybrany gałązką rozmarynu i ośmioma kolorowymi wstęgami, zwisającymi do łokcia.

Fot. 13. Męski, pyrzycki strój ludowy
Źródło: www.pyrzyce.um.gov.pl

Strój ludowy - damski²⁸

Strój kobiecy składał się z koszuli, białej bluzki, z welwetowego spodniego gorsetu w kwiaty, z grubym wątkiem w stanie, dźwigającym 5 - 8 krótkich i mocno fałdowanych spódnic, czerwonych u młodszych, czarnych u starszych, z wierzchniego gorsetu z czarnego sukna, długiego czerwono haftowanego fartucha i z czerwono haftowanej chusty na ramiona. Uzupełnieniem stroju była kryza na szyi, sznury bursztynów, torba i wełniane, haftowane rękawice. Głowę przybierano białą, szeroką przepaską oraz obcisłym czepcem, niebieskim u młodych, czarnym u starszych, którego dwa zaokrąglone szpice na uszach zachodziły na policzki. Na nogi zakładano haftowane pończochy czerwone lub czarne, odpowiednie do spódnicy, przytrzymywane ozdobnymi podwiązkami, na stopy pantofle aksamitne lub barwnie wyszywane.

Nakrycie głowy składało się z zawsze widocznej z przodu białej płóciennej przepaski oraz z czepca. Przepaska był to płat wielkości 20 cm kwadratowych, trójkątnie złożony i tasiemką przywiązany z tyłu do warkocza. Czepiec noszony był przez mężatki, dziewczęta i dzieci. Szyto go z niebieskiego lub czarnego jedwabiu; zachodził zaokrąglonymi szpicami na policzki, podczas gdy czoło i część włosów pozostawały odsłonięte. Czepiec był wiązany pod brodą wstęgami, z tyłu posiadał szeroką kokardę. Składał się z dwóch części (przedniej i tylnej) i nie posiadał denka, zamiast którego był z tyłu ściągnięty na okrągło tasiemką. Ten typ czepca był najbardziej popularny i najbardziej charakterystyczny dla stroju pyrzyckiego.

Drugim typem był czepiec czarny, o wysoko podniesionym i usztywnionym trójkątnym dnie i gładkiej części przedniej, zsunięty też z czoła, a noszony przez stare kobiety.

Zupełnie inny, nietypowy dla całości stroju był czepiec używany do kościoła. Był on biały, tiulowy, z długą, fałdowaną ryszą wokół twarzy i czarną, sztywną, od tyłu zakładaną głową ze strzyżonego aksamitu, obrzeżoną srebrną taśmą z szychu.

Czepce białe do ślubu zdobne były białym delikatnym haftem o ornamentyce roślinnej. Koszula płócienna była bez rękawów, jedynie przy szyi zapinano ją na guzik.

Biała bluzka płócienna nie była zapinana, lecz ściągnięta przy szyi tasiemką, przy czym zakładano do niej haftowaną kryzę. Rękawy górą marszczone, dołem wykańczano lamówką haftowaną w ząbki.

Spodni gorset z welwetu w kwiaty posiadał ten sam krój co gorset wierzchni, pozbawiony był tylko fałdów i kłapek na dole, zamiast których miał wszyty gruby wątek dźwigający spódnice. Zapinany z przodu na guziki posiadał duży, okrągły dekolot.

Spódnice w ilości 5 - 6, a nawet do 8 posiadały wszystkie ten sam krój. Był to prostokątny kawał pasiaka, zaprasowany naokoło w fałdy; przód szerokości jednego łokcia pozostawał gładki. Fałdy były w pasie zszywane, spódnice bowiem wciągano przez głowę i umocowywano za pomocą grubych haftek na wątku.

Dolne spódnice miały o pół łokcia mniejszą szerokość i były 2,5 cm krótsze. Spódnice szyto z fryzu lub też watowano. Kolor spódnic u młodszych był czerwony. Spódnice w cienkie, czarne, podłużne paski wykończone były dołem wzdłuż brzegu trzema jedwabnymi wstążkami, czerwoną, zieloną i niebieską.

²⁸Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Strój Pyrzycki. Atlas Polskich Strojów Ludowych, część I, zeszyt 1”

Starsze kobiety nosiły spódnice czarne w wąskie niebieskie paski, dołem wykończone niebieską i zieloną wstążką. Spódnice te były sztywne i sięgały zaledwie poza kolana, a po zdjęciu zwijało się je w wałek, zawiązywało tasiemką i wkładało do kufra lub też stawiano w kącie szafy jak parasol.

Wierzchni gorset z czarnego lub zielonego sukna na czerwonej podszewce miał ten sam krój co i spodni, z przodu tylko posiadał większy dekolt, tak że ten ostatni był widoczny. Posiadał też rękawy i zapinany był na 7 ozdobnych żółtawych guzików, z których tylko dolne 3 mogły być zapięte. U wycięcia gorsetu były przyszyte dwie zielone wzorzyste wstęgi, wiązane na piersi na kokardę. Były też wstęgi niebieskie, dobrane do haftu, lub czarne u starszych. Obcisłe rękawy miały mankiet zapinany na 6 guzików i 6 zielonych dziurek oraz ozdobione były dwoma lub trzema zielonymi wstęgami, które w formie stuły zwisały z rękawa. Spięte były guzikiem otoczonym czerwonym hacikiem z koniczyn, ptaszków, itp. Fałdy u dołu gorsetu były też czerwono obrzeżone.

Fartuch ujęty wzorzystą wstęgą, luźno wiązaną z przodu w kokardkę, zrobiony był z perkalu w paski. Bardziej paradny - szyto z jedwabiu haftowanego w kwiaty odpowiednie do haftu na chustce. Fartuch był dłuższy od spódnicy na szerokość dłoni. Do kościoła wdziewano kupny, biały fartuch tiulowy, bogato haftowany wzdłuż szlaków.

Chusty składano wzdłuż, a nawet dawniej marszczono środkiem pleców, by fałdy rozchodziły się promienisto; spodnia zazwyczaj była z czerwonego perkalu, drukowana w kwiaty i wierzchnia haftowana również w kwiaty, czarna dla starszych - dla młodszych czerwona albo jak u małych dziewczynek - zielona. Haft w duże kwiaty był w kolorze czerwonym; dla starszych i do żałoby obowiązywał kolor niebieski. Chusty obszywano krótkimi frędzlami.

Chusty białe noszone do obrzędów kościelnych bywały z bardzo bogatego, haftowanego kupnego tiulu, odpowiednie do białego fartucha wdziewanego na powyższe okazje. Chodziło bowiem o to, aby zarówno spodnia chusta jak i fartuch przeświecały od spodu.

Strój kobiecy uzupełniała torba podłużna, przewiązana wokół stanu na krańce domowej roboty, tak samo haftowana jak fartuch i chusta, zrobiona z aksamitu, obrzeżona szeroką, zieloną w czerwone kwiaty wstęgą z czerwoną lamówką, miała na dole haftowany monogram właścicielki.

Pończochy czerwone lub czarne, robione na drutach, wyszywane po obu stronach kostek wzdłuż długości haftem roślinnym lub geometrycznym. Pończochy czarne haftowano niebieskimi nićmi. Wyszywane były również i aksamitne pantofle.

Pończochy przytrzymywano ozdobnymi podwiązkami. Wycięte z czarnego aksamitu w formie elipsy, na płóciennej podszewce, obrzeżone 1 cm szeroką wstążką, haftowane były podobnie jak fartuchy i chusty z dodatkiem cekinów. Po obu bokach elipsy przyszywano ciemnoczerwone wstążki w zielone i czerwone kwiaty.

Rękawice z zielonej wełny, bez palców, robione były na drutach, a wykończone w zygzak, sięgały 8 cm powyżej przegubu. Na powierzchni był naszyty kawałek szewiotu, obrzeżony czerwoną lamówką i wyszyty czerwono podobnym wzorem jak i chusta.

Paradne rękawice futrzane bywał na całą rękę, ze złotym haftem wyszywany wprost na skórze.

Płaszcz z czarnego sukna był górą na czerwonej podszewce, zszyty z trzech kawałków w formie trapezu, dołem były wszyte kliny, aby płaszcz poszerzyć. Przy szyi płaszcz był układany w fałdy, a z przodu czerwono oblamowany; posiadał też sztywny, stojący kołnierzyk i 3 - 5 kołnierzy z czerwoną lamówką, zakrywające ramiona w formie pelerynki. Wierzchni kołnierz był po obu stronach haftowany czerwonym i zielonym haftem, posiadał monogram właścicielki i datę (rok), a na reszcie powierzchni kwiaty. Płaszcz spinany był dwiema stalowymi sprzączkami w formie rozety.

Stroju dopełniały: haftowana, sztywna kryza z batystu, raczej niewielka, sznury bursztynu, wiązane z tyłu szeroką, wzorzystą aksamitką i mufka z niedźwiedziego futra. Chusta przeciągnięta przez mufkę, kupna, tiulowa, a z okazji żałoby batystowa, posiadała na rogach wyjątkowo piękny haft. Był to zazwyczaj motyw drzewa z ptaszkami na gałęziach, nazwisko właścicielki i data (rok).

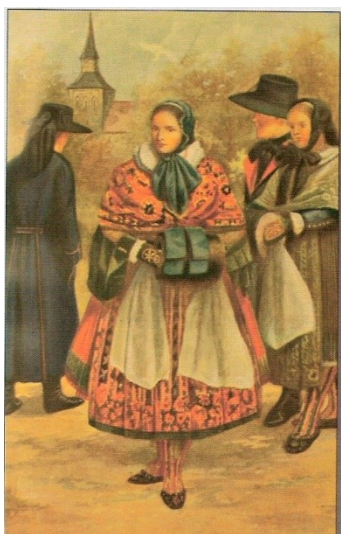
Zimą wkładano czarny fałdowany płaszcz zamiast chusty. Zakładano również wysokie buty z cholewami, żółtymi na południu, zielonymi na północy powiatu.

Strój roboczy ograniczał się do koszuli, dwóch spódnic i spodniego gorsetu. Na głowie noszono czepiec, który w razie upału zdejmowano, a jego miejsce zajmował słomkowy kapelusz.

Strój do kościoła stanowił całość, która na ogół nie różniła się od w/w opisanego. Dochodziła tu bogatsza kryza, kolorowo wyszywane rękawice oraz najważniejsza ozdoba tj. duża mufka z niedźwiedziej skóry, przybrana zielonymi lub niebieskimi wstęgami, noszona nawet w największe upały. Przez mufkę musiała być przeciągnięta biała, tiulowa, kupna chustka, której końce zwisały dekoracyjnie po obu stronach mufki.

Strój obrzędowy młodych dziewcząt przypominał trochę strój ślubny, wyróżniał się wieńcem z mirtu i sztucznych kwiatów na głowie oraz kolorowymi wstęgami. Na barwnie haftowaną chustę nakładano chustę białą, tiulową, tak jak na kolorowy fartuch, biały, tiulowy.

Strój weselny utrzymany cały w czerwonej tonacji, nie różnił się od stroju do kościoła. Jedynie ubiór głowy stanowił obcisły i gładki, biało haftowany lub srebrem wyszywany czepiec oraz girlanda z mirtu i kwiatów w formie czółka, z którego zwisały z tyłu czerwone wstęgi. Strój uzupełniała kryza, wiązana pod brodą w białą, dużą kokardę, i futrzane rękawice, wyszywane złotem.

Fot. 14. Damski, pyrzycki strój ludowy

Źródło: www.pyrzyce.um.gov.pl

Zespoły ludowe²⁹

Swoją aktywność estradową reprezentują:

Zespół Pieśni i Tańca PYRZYCE

Skupia w swojej działalności doświadczenia zespołów ludowych działających w Pyrzycach już prawie 50 lat – powstał bowiem w wyniku połączenia zespołów: działającego od 1967 roku Zespołu Pieśni i Tańca „Ziemi Pyrzyckiej” oraz pracującego od 1981r. Zespołu Pieśni i Tańca „Małe Pyrzyce”.

Zespół koncertował wielokrotnie niemal we wszystkich krajach Europy (Niemczech, Francji, Danii, Holandii, Włoszech, Szwecji, na Węgrzech, Łotwie, Litwie, Ukrainie – niegdyś w ZSRR, Jugosławii, Czechosłowacji), a nawet w Turcji czy Korei.

Obecnie Zespół Pieśni i Tańca PYRZYCE działa w Pyrzyckim Domu Kultury i pracuje w 4 grupach tanecznych, z dziećmi i młodzieżą w wieku od 5 do 25 lat, oraz kapeli i liczy razem ponad 80 osób. Niektórzy tancerze są związani z zespołem od ponad 20lat.

Na program zespołu PYRZYCE składają się: tańce narodowe – polonez , mazur, krakowiak, oberek, kujawiak; wiązanki tańców z regionów – lubelskiego, rzeszowskiego, kaszubskiego, łowickiego; tańce górali ze Spisza; polka pyrzycka; tańce innych narodów: mołdawski i rosyjski oraz utwory ludowe z różnych regionów Polski. Wszystkie tańce są prezentowane w barwnych i różnorodnych kostiumach ludowych pochodzących z danego regionu.

Jako jedyny zespół w Polsce zespół posiada zrekonstruowane na podstawie dawnych rycin i fotografii stroje dawnych mieszkańców Pyrzyc, w których prezentuje tańce pomorskie z regionu Pyrzyc i Szczecina, zapisane w końcu XIX i pocz. XX wieku.

Fot. 15. Zespół pieśni i tańca Pyrzyce

Źródło: www.pdk.pyrzyce.net

²⁹Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: <http://pdk.pyrzyce.net/>

Zespół Śpiewaczy „WRZOS”

Zespół powstał w 2006 r. w skład zespołu wchodzi głównie mieszkanki Krzemlina. krzewiąc życie kulturowe na wsi. Zespół liczy 16 osób, posiada wiele osiągnięć lokalnych, między innymi wyróżnienia w Wojewódzkim Przeglądzie Zespołów Ludowych w Lipianach, Pyrzyckich Spotkaniach z Folklorem, oraz Targach Rolnych w Barzkowicach.

Regionalny Zespół Śpiewaczy „Jaworek”

Regionalny Zespół Śpiewaczy „Jaworek” powstał 24 stycznia 2005 r. w małej miejscowości Rzepnowo koło Pyrzyc. Inicjatorami założenia zespołu były mieszkanki Rzepnowa, z których część pochodzi z rejonu Gostynia, z tego też rejonu czerpane są teksty piosenek.

W roku 2010 na XVIII Ogólnopolskim Festiwalu Grup Śpiewaczych „Ziemia i Pieśń” w Szprotawie zespół „Jaworek” zdobył tytuł „Laureata”. Sukces ten powtórzył jeszcze dwa razy. Po Szprotawie Zespół wystąpił na scenie w Kazimierzu Dolnym – na Ogólnopolskim Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych.

Z inicjatywy zespołu został odtworzony strój ludowy wsi gostyński oraz skansen. Bazowano przy tym na informacjach zebranych od mieszkańców pyrzyckiego i gostyńskiego powiatu. Zespół założył również Stowarzyszenie Jaworek. Celem Stowarzyszenia jest m.in. promowanie działań związanych z rozwojem, restrukturyzacją i modernizacją wsi; kreowanie i promowanie tradycji pokoleń osadników z ziemi gostyńskiej, promowanie kultury regionalnej oraz dziedzictwa kulinarnego.

Zespół Śpiewaczy „Kresowianka”

Zespół powstał z inicjatywy Koła Gospodyń Wiejskich w Letninie w 1983 roku - pierwsza nazwa zespołu nosiła nazwę „Letninianka”. Repertuar Zespołu stanowiły pieśni i piosenki ze wsi kresowej Milatycze k/Lwowa, ponieważ część mieszkańców Letnina ma swoje korzenie właśnie w Milatyczach. Zgodnie z tradycją kresową Zespół śpiewa bez muzyki, tj. a cappella. Zespół kultywuje kulturę, tradycje i zwyczaje dawnych ziem polskich. Pieśni i piosenki różnego rodzaju, jak np. ballady, żołnierskie, obrzędowe itp. przekazały najstarsze panie, urodzone w Milatyczach. Repertuar kresowy budził i nadal budzi swym pięknem i często wzruszającą treścią wiele estetycznych przeżyć duchowych i wspomnień.

Przykłady kultywowania tradycji to m.in. kasetę nagraną dla magazynu „Ze wszystkich stron świata” dla TVP Polonia, nagranie filmu dokumentalnego pt. „Były Milatycze” dla TVP 2, montaż słowno-muzyczny dla uczczenia pamięci Sybiraków dla TV Trwam, nagranie zwyczajów obrzędowych wielkanocnych, bożonarodzeniowych, z okazji święta Trzech Króli i jeszcze inne dla TVP Szczecin Polskiego Radia Szczecin, Polskiego Radia Lublin.

Zespół brał udział w wielu konkursach i ogólnopolskich festiwalach w całym kraju, zdobywając wiele cennych prestiżowo nagród. Przez wiele lat Zespół uczestniczył w powiatowych i wojewódzkich przeglądach folklorystycznych, oraz pozostałych uroczystościach – np. msze dożynkowe, odpustowe itp. Na specjalnych spotkaniach z młodzieżą przekazuje tradycje malowania pisanek, strojenia palm wielkanocnych, przyrządzania potraw świątecznych. Wiele wydarzeń zostało udokumentowanych w lokalnej prasie, radiu, telewizji.

Za osiągnięcia w konsekwentnym prezentowaniu tradycji i kultury kresowej Zespół otrzymał: Odznakę Honorową Gryfa Pomorskiego oraz otrzymał wiele innych podziękowań i gratulacji m.in. od Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Marszałka Województwa Zachodniopomorskiego, Dyrektora Wydziału Kultury, Kultury Fizycznej i Turystyki Urzędu Wojewódzkiego w Szczecinie, od redakcji „Głosu Szczecińskiego” oraz „Modnej Gospodyni”, Doradcy Wojewody ds. Kultury, kolejnych Starostów i Burmistrzów Pyrzyc na przestrzeni ponad trzydziestu lat istnienia.

Najwyższą nagrodę, jaką można zdobyć na niwie artystycznej działalności folklorystycznej, to Nagroda imienia Oskara Kolberga, odebrana przez Zespół na Zamku Królewskim w Warszawie w 2007 roku.

Zespół Śpiewaczy „PYRZYCZANKA”

Zespół powstał w 2008 r. Pyrzyczanka uczestniczy między innymi w lokalnych okolicznościowych festynach, biesiadach, dożynkach oraz Pyrzyckich Spotkaniach z Folklorem. Na Lipiańskich Spotkaniach z Żywą Kulturą Ludową Pomorza Zachodniego w 2012 r. „Pyrzyczanka” zdobyła Nagrodę Publiczności. Repertuar zespołu składa się głównie z pieśni patriotycznych, biesiadnych, religijnych, ludowych. Zespół działa przy Pyrzyckim Domu Kultury.

Koła Gospodyń Wiejskich

Na terenie Gminy Pyrzyce działają liczne Koła Gospodyń Wiejskich, które poprzez swoją działalność przyczyniają się do propagowania i promocji dziedzictwa niematerialnego gminy. Jednym z ich zadań jest kultywowanie tradycji ludowych. Należy do nich zaliczyć:

- Koło Gospodyń Wiejskich "Wrzos" w Krzemlinie;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Nieborowie;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Nowielinie;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Brzezin-Ryszewo;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Mielęcinie;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Okunicy;
- Koło Gospodyń Wiejskich "Stróżewianki" w Stróżewie;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Letninie „Na Obcasach”;
- Koło Gospodyń Wiejskich „Czerniczanki" w Czernicach;
- Koło Gospodyń Wiejskich w Ryszewku.

Pozostałe organizacje związane z dziedzictwem

Na terenie Gminy Pyrzyce występują również stowarzyszenia i organizacje, które w swojej działalności statutowej realizują zadania związane z dziedzictwem kulturowym, należy do nich zaliczyć:

- Stowarzyszenie Romów w Pyrzycach „Patra”;
- Stowarzyszenie Uniwersytet Trzeciego Wieku w Pyrzycach;
- Stowarzyszenie Europejski Klub Seniora w Pyrzycach;
- Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Ziemi Pyrzyckiej;
- Stowarzyszenie Wrzos-Krzemlin z siedzibą w Krzemlinie;
- Stowarzyszenie Seniorita;
- Fundacja Organy Katedry Pyrzyckiej;
- „Inicjatywa Ziemia Pyrzycka”.

Legends

Na terenie Gminy Pyrzyce przetrwało wiele legend, które nawiązują do wierzeń, zwyczajów, czy tradycyjnej obrzędowości regionalnej. Wymienić należy następujące opowieści i legendy:

- podziemne przejście;
- ukryte skarby w kościele;
- „Stary Kościół”;
- rugowanie Słowian w Pyrzycach;
- legendy o rycerzach – zbójcach;
- jak jezioro Miedwie powstało;
- sieja miedwiańska;
- jak kościół w Rzepnowie budowano;

- plumb z Pyrzyc;
- dzielny bombardier;
- jak ksiązę Bogusław ucieczką z Pyrzyc się salwował;
- złoty most w Brzesku;
- oszalały siwek mieleciński.

Fot. 16. Kościół w Rzepnowie przed 1939 r.

Źródło: „Pyrzyce i okolice poprzez wieki”, 2009, str. 297

Wydarzenia i imprezy

Na terenie Gminy Pyrzyce odbywają się różne wydarzenia i imprezy, podczas których nawiązuje się do dziedzictwa kulturowego regionu. Największym z nich jest Międzynarodowy Festiwal Pyrzyckie Spotkania Z Folklorem, organizowany corocznie w czerwcu.

Pyrzyckie Spotkania z Folklorem³⁰

Pierwsze Pyrzyckie Spotkania z Folklorem odbyły się 15 czerwca 1980 roku. Obecnie festiwal, umiejscowiony jest w najbardziej rozpoznawalnym miejscu miasta, przy historycznych murach obronnych.

Pierwsze Pyrzyckie Spotkania z Folklorem odbyły się 15 czerwca 1980 roku. Była to jednodniowa impreza, w której udział wzięło 8 zespołów ludowych z Ziemi Pyrzyckiej oraz terenu dawnego województwa szczecińskiego, między innymi Zespół Pieśni i Tańca Ziemi Pyrzyckiej, Pyrzycka Kapela Ludowa i Kapela Ludowa z Goleniowa. Tradycja korowodu po ulicach miasta powstała poprzez zaobserwowanie takiej formy na Festiwalu w Kazimierzu przez występującą tam Pyrzycką Kapelę Ludową.

Od 1991 r. kiedy odbyły się 12. Pyrzyckie Spotkania z Folklorem, Festiwal wszedł do międzynarodowego kalendarza CIOFF czyli Międzynarodowej Organizacji Organizatorów Festiwali Folkloru i Sztuki Ludowej. To działające pod egidą UNESCO stowarzyszenie, grupujące przedstawicieli kilkudziesięciu państw świata, którego zadaniem jest wspieranie twórców ludowych. Ponadto, w ramach tego festiwalu, przy wsparciu Towarzystwa Miłośników Ziemi Pyrzyckiej w dniach 13-25 maja 1991, odbył się plener rzeźbiarki – Pyrzyce 91, którego dziełem była Kapela Ludowa – 6 rzeźb. Wzięli w nim udział rzeźbiarze amatorzy z województwa zachodniopomorskiego.

³⁰Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: www.folkfestivalpyrzyce.pl/o-festiwalu/historia

Pyrzyckie Spotkania z Folklorem kilka razy zmieniały teren lokalizacji. Oprócz placu przy Urzędzie Miejskim odbyły się na terenie parku im. Mariana Matysiaka, na boisku szkoły przy ul. Rejtana, a od trzech odbywają się przy Pyrzyckich Murach Obronnych. Były też lata, w których Festiwal się nie odbył: w pierwszym roku stanu wojennego, drugi raz po pożarze, który strawił budynki mieszkalne przy ul. Niepodległości i w 2020 roku z powodu pandemii koronawirusa.

Przez wszystkie edycje przewinęło się ponad 750 różnych zespołów składających się z około 22 tysięcy uczestników, w tym 140 zespołów z najbardziej egzotycznych krajów, z pięciu kontynentów. Szacuje się, że występy festiwalowe obejrzała na żywo ponad 78 tysięczna publiczność.

Od strony merytorycznej to rewitalizacja niematerialnego dziedzictwa kulturowego w dziedzinie praktykowania i kontynuacji tradycji, zakładająca ożywienie, popularyzację i aktywizację grup kultywujących tradycje ludowe w zakresie tańca, muzyki i śpiewu, rękodzielnictwa i rzemiosła, regionalnych potraw kulinarnych w duchu wzajemnego zrozumienia i poszanowania własnej tożsamości, ze szczególnym uwzględnieniem przemian zachodzących we współczesnej twórczości ludowej, jak również zachowanie tradycyjnego przekazu ludowego i jego archiwizacja za pomocą technik audiowizualnych oraz tworzenie warunków do rozwijania aktywności twórczej.

Ze względu na rosnące zainteresowanie bezpośrednich uczestników, jak i społeczności zamieszkujących teren województwa zachodniopomorskiego i lubuskiego oraz licznie odwiedzającej region społeczności niemieckiej (teren przygraniczny, partnerstwa niemieckie) rozszerzono formułę imprezy, prezentując obok dorobku zespołów i kapel folklorystycznych jak również wyrobów rękodzieła, rzemiosła i tradycyjnej sztuki kulinarnej.

Projekt ma charakter zarówno plenerowy (scena koncertowa na placu przy Murach Obronnych, korowód ulicami miasta, Miejski Park), jak i stacjonarny (wnętrza Pyrzyckiego Domu Kultury, Szpitala Powiatowego, przedszkoli, Kościoła, Muzeum Ziemi Pyrzyckiej, Siedziby Stowarzyszenia Romów – Patra itd.).

Festiwal rozwinął się również programowo w okolicznych gminach. W tym roku dołączyło ich 7 – tworząc satelitarny system połączeń.

Dziedzictwo kulinarne

Gminy Pyrzyce niejednokrotnie była organizatorem wojewódzkiego konkursu pn. Nasze Kulinarne Dziedzictwo Smaki Regionów. Konkurs „Nasze Kulinarne Dziedzictwo – Smaki Regionów”, funkcjonuje od 2000 r. Celem konkursu od jego pierwszej edycji była identyfikacja i promocja tradycyjnych, polskich produktów regionalnych i lokalnych. I tak np. w 2005 r. mieszkanki Gminy Pyrzyce przygotowały: pierogi letnińskie z maczanką, pierogi pieczone z kapustą i grzybami, zaś w 2006 r.: gęsie pipki, pierogi babuni, ryczuchy, kompot z ogórków, nadzionko. W 2007 r. na Międzynarodowych Targach "Polagra Farma 2007" w Poznaniu, w krajowym finale konkursu "Nasze Kulinarne Dziedzictwo" nagrodzono 18 najlepszych produktów z całej Polski, w tym potrawę „gęsie pipki” przygotowaną przez panią Marię z Nieborowa.

Ponadto od 4 lat Pyrzycki Dom Kultury organizuje festiwal pierogów i chleba. W konkursie na najlepsze stawy staropolskie przygotowywane są przeróżne pierogi faszerowane mięsem, serem, fasolą, soczewicą, szpinakiem, owocami, kapustą z mięsem i grzybami, wypieki chleba oraz inne specjały. Na stołach odnaleźć można również: smalec, pasztet, herbatę po cygańsku.

Na liście produktów tradycyjnych znajduje się pasztet z gęsi wytwarzany w Nieborowie niedaleko Pyrzyc. Przepis na potrawę przywieźli na Pomorze Zachodnie po drugiej wojnie światowej osadnicy z Kaszub. Tradycja wypieku jest kontynuowana. Niepowtarzalny smak to zasługa dwukrotnego pieczenia, suszonych grzybów, świeżo mielonego pieprzu i zdrowego tłuszczu gęsięgo. Smak Pasztetu z gęsi w roku 2009 doceniło także jury konkursu Nasze Kulinarne Dziedzictwo przyznając I miejsce w kategorii Produkty i przetwory pochodzenia zwierzęcego. Już na początku XIX wieku hodowla gęsi i ich przetwarzanie odgrywały jedną ze znaczących ról w odżywianiu mieszkańców Pomorza. Różne przetwory z gęsi były ulubioną potrawą zarówno mieszkańców wsi, jak i miasteczuchów. Na wsiach pomorskich hodowano bardzo dużo drobiu: kur, kaczek oraz gęsi, czemu sprzyjały liczne występujące na tych terenach stawy i jeziora. „Najwięcej jednak uwagi poświęcano hodowli gęsi. Hodowlę gęsi z poprzedniego roku kończyło wielkie bicie gęsi tuczonych na Boże Narodzenie, a rozpoczynano nową hodowlę od pierwszego stycznia nowego roku” (Kultura na Pomorzu w XIX wieku). Pomimo różnych zawirowań historycznych i zmiany właścicieli tych ziem tradycja hodowli gęsi i wyrobu pasztetu kontynuowana jest na tych terenach również współcześnie. Starsi mieszkańcy województwa zachodniopomorskiego rzadziej wyrabiają już ten produkt.

31

Fot. 17. Pasztet z gęsi z Nieborowa

Źródło: www.wrir.wzp.pl

Pozostałe zwyczaje

Co roku odbywa się uroczysta procesja w strojach historycznych z figurą „Zaśnięcia Maryi”, poprzedzająca Mszę św. w uroczystość Wniebowzięcia NMP – 15 sierpnia w Sanktuarium Matki Bożej Brzeskiej w Brzesku. Wychodząc z kościoła każdy otrzymuje pamiątkowy obrazek MB Brzeskiej i niewielkie „ciasteczko Maryi” upieczone zgodnie z pradawnym przepisem.

Herb Gminy

Herby gmin w sposób pośredni nawiązują do dziedzictwa niematerialnego, ukształtowanego historycznie, na terytorium danej gminy. Od 8 marca 1990 r. gminy uzyskały możliwość powołania herbów na mocy ustawy o samorządzie terytorialnym. Są cennym dziedzictwem kulturowym, ukazują zasób dziedzictwa materialnego, jak i niematerialnego, który należy identyfikować z daną jednostką terytorialną. Herb powinien się wyróżniać i być łatwo rozpoznawalny.

31Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: www.wrir.wzp.pl

Ukazanie dziedzictwa kulturowego w herbie Jan Pruszyński definiuje następująco: to zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi, uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju, oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej. Ponadto herby powinny spełniać szereg określonych kryteriów. Zasady tworzenia herbów, flag, sztandarów i pieczęci jednostek samorządu terytorialnego w Polsce określa Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji.

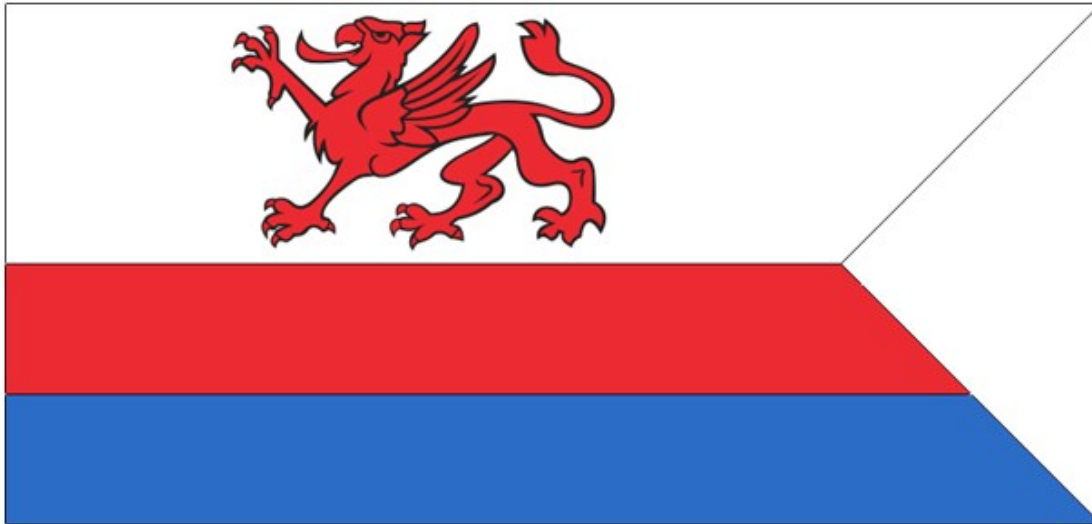
Opis herbu: na białym tle dwie wieże w kolorze niebieskim z dwiema blankami i trzema blendami (po dwie górą, jedna dołem) połączone bramą wjazdową w kolorze niebieskim z dwoma blendami w rzędzie z podniesioną kratą metalową w kolorze czarnym mostu zwodzonego: pod bramą 5-cio listkowa róża w kolorze czerwonym; nad wieżami i bramą kroczący gryf w kolorze czerwonym, dwoma łapami opiera się o wieżę, jedną łapą o bramę, prawa przednia łapa uniesiona w górę.

Ryc. 35. Herb Gminy Pyrzyce
Źródło: www.pyrzyce.um.gov.pl

Barwami Gminy Pyrzyce są kolory: biały, czerwony i niebieski. W trzech poziomych pasach równoległych, z których czerwony i niebieski są równej szerokości, biały w szerokości równej szerokości łącznej pasa czerwonego i niebieskiego. Od góry jest pas biały, następnie czerwony, na dole niebieski.

Flagą Gminy Pyrzyce jest prostokątny płat tkaniny o barwach Gminy, zakończony dwoma trójkątnymi językami w części swobodnej. Pośrodku długości pasa białego mierzonej od boku przydrzewnego do wierzchołka wcięcia między językami umieszczony jest wizerunek gryfa kroczącego przejęty z herbu miasta.

Ryc. 36. Flaga Gminy Pyrzyce
Źródło: www.pyrzyce.um.gov.pl

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje w art. 7 następujące formy ochrony:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
  - 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na terenie Gminy Pyrzyce nie odnotowuje się:

- wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego, który może być utworzony na podstawie uchwały Rady Gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków w myśl art. 16, ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami precyzuje zapisy dotyczące rejestru zabytków w art. 9 oraz art. 10. Poniżej przytoczono najważniejsze zapisy odnoszące się do zabytków rejestrowych.

Art. 9 ust. 1: Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.

Art. 10 ust. 1: Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Szczecinie prowadzone są trzy rejestry zabytków:

Rejestr zabytków nieruchomych (księga A).

Rejestr zabytków ruchomych (księga B).

Rejestr zabytków archeologicznych (księga C).

Na terenie Gminy Pyrzyce znajduje się 58 nieruchomości zabytkowych w 16 miejscowościach, w tym 9 pozycji związanych z systemem obronnościowym miasta Pyrzyce. Obiekty te powstały w różnym przedziale czasowym. Za najstarsze zabytki Gminy Pyrzyce należy uznać: historyczny układ urbanistyczny Pyrzyc, obwarowania i obwałowania Pyrzyc, kościoły w: Pyrzycach (2), Brzesku, Letninie, Mechowie i Nowielinie. Wszystkie datowane są na XIII w. Najmłodszym zabytkiem jest kościół w Okunicy, który powstał w latach 1920-1930. W poniższej tabeli krótko scharakteryzowano zabytki rejestrowe.

Tabela 6. Nieruchome obiekty architektury i budownictwa wpisane do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Czas powstania	Stan zachowania	Właściciel
1	Pyrzyce	Historyczny układ urbanistyczny teren Starego Miasta	XIII w.	4-dobry	
2	Pyrzyce	Obwarowania miejskie (pozostałości murów obronnych)	XIII-XV w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
3	Pyrzyce	Obwałowania miejskie i fosy	XIII w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
4	Pyrzyce	Brama Bańska	pocz. XIV – poł. XVI w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
5	Pyrzyce	Brama Szczecińska	poł. XIV – poł. XVI w.	1-trwała ruina	Gmina Pyrzyce
6	Pyrzyce	Baszta Obronna „Sowia”	poł. XIV – poł. XVI w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
7	Pyrzyce	Baszta Obronna 'Lodowa”	poł. XV – 2 poł. XVI w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
8	Pyrzyce	Baszta Obronna 'Prochowa”	poł. XIV – 2 poł. XVI w.	3-średni	Gmina Pyrzyce
9	Pyrzyce	Baszta „Mnisza” (Klasztorna)	poł. XIV w., 1562	2-zły	Gmina Pyrzyce
10	Pyrzyce	Baszta Obronna „Pijak” (Więzienna)	koniec XV w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
11	Pyrzyce	Budynek mieszkalno - usługowy, ob. budynek Poczty Polskiej	1890-1910	4-dobry	Skarb Państwa
12	Pyrzyce	Kościół parafialny pw. św. Maurycego, ob. p.w. Wniebowzięcia NMP	2 poł. XIII-XV w.	4-dobry	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)
13	Pyrzyce	Kościół klasztorny augustianek, ob. parafialny pw. NMP Bolesnej	2 poł. XIII w., odbudowany 1989 - 1991	4-dobry	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach

14	Pyrzyce	Miejsce chrztu Pyrzyczan wraz ze starodrzewem oraz XIX wieczną granitową studzienką – Studnia św. Ottona	1825-1826	5-bardzo dobry	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach
15	Pyrzyce	Park przy studni św. Ottona	XIX-XX w.	4-dobry	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach
16	Pyrzyce	Kaplica szpitalna pw. św. Ducha ob. biblioteka i muzeum	XIV-XV w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce
17	Pyrzyce	Relikty średniowiecznych nowożytnych piwnic budynków, ob. zieleniec przy kościele par.	XIV/XV – XVIII w.	1-trwała ruina	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)
18	Brzesko	Kościół rzymsko-katolicki p.w. Narodzenia NMP	XIII, 1817, 1870	4-dobry	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
19	Brzesko	Wieża kościelna (dzwonnica)	1814, 1857	4-dobry	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
20	Brzesko	Ogrodzenie przykościelne z bramami	1815-1857	4-dobry	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
21	Brzesko	Dom mieszkalny nr 64 plebania	1790-1810	4-dobry	Parafia, os. prywatne
22	Brzesko	Cmentarz przykościelny	1 poł. XV w.	4-dobry	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
23	Czernice	Dwór ob. pustostan	1913	4-dobry	Os. prywatna
24	Krzemlin	Kościół, ob. parafialny pw. św. Wojciecha BM	2 poł. XIX w. odbud. l. 80 XX w.	4-dobry	Parafia p.w. św. Wojciecha BM w Krzemlinie
25	Krzemlin	Dwór	kon. XVIII w.	4-dobry	Os. prywatna
26	Krzemlin	Park dworski	poł. XIX w.	4-dobry	Os. prywatna
27	Letnin	Rzymsko-Katolicki Kościół Filialny pw. MB Różańcowej	XIII w.	3-średni	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
28	Mechowo	Kościół, ob. filialny pw. św. Michała Archanioła	kon. XIII w. przeb. 1861	4-dobry	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
29	Mechowo	Park pałacowy	ok.. 1840	3-średni	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku
30	Mielęcín	Kościół ob. parafialny p.w. Nawiedzenia NMP	pocz. XVIII w. przeb. II poł. XIX w.	4-dobry	Parafia p.w. Nawiedzenia NMP w Mielęcínie
31	Mielęcín	Pałac, ob. szkoła	1875-1890	4-dobry	Gmina Pyrzyce
32	Mielęcín	Park Pałacowy	poł. XIX w.	5-bardzo dobry	Gmina Pyrzyce
33	Nieborowo	Kościół rzymsko-katolicki pw. MB Nieustannej Pomocy	XV-XVI w.	4-dobry	Parafia p.w. św. Jana Chrzciciela w Żabowie
34	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 33	1829	3-średni	Os. prywatna
35	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 34	1828	4-dobry	Os. prywatna
36	Nieborowo	Cmentarz przykościelny	XVI w.	4-dobry	Parafia p.w. św. Jana Chrzciciela w Żabowie
37	Nieborowo	Kamienny mur ogrodzeniowy z 3 bramkami i starodrzewem	k. XV w., 1980	3-średni	Parafia p.w. św. Jana Chrzciciela w Żabowie
38	Nowielin	Kościół, ob. filialny pw. Niepokalanego Serca NMP	2 poł. XIII w., rozb. ok. 1500 r.	3-średni	Parafia p.w. Nawiedzenia NMP w Mielęcínie

39	Nowielin	Park Dworski	1 poł. XIX w.	4-dobry	Skarb Państwa, KOWR, Gmina Pyrzyce
40	Obromino	Kościół, ob. rzymsko-katolicki pw. Niepokalanego Poczęcia NMP	XVIII w.	4-dobry	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach
41	Obromino	Ogrodzenie cmentarza przykościelnego i starodrzew	XVIII – XIX w.	4-dobry	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach
42	Obromino	Dom mieszkalny z częścią gospodarczą nr 29	1800-1810	4-dobry	Os. prywatna
43	Obromino	Cmentarz przykościelny	1 poł XIX w.	4-dobry	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach
44	Okunica	Kościół ob. filialny pw. św. Bartłomieja	1920-1930	4-dobry	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)
45	Okunica	Ogrodzenie z bramą i starodrzewem	1 ćw. XX w.	3-średni	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)
46	Pstrowice	Kościół, ob. filialny p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbe	XV w., XVIII-XIX w.	3-średni	Parafia p.w. Nawiedzenia NMP w Mielęcinie
47	Pstrowice	Ogrodzenie kościoła z bramą	2 poł. XIX w.	3-średni	Parafia p.w. Nawiedzenia NMP w Mielęcinie
48	Pstrowice	Pałac	kon. XIX w.	4-dobry	Os. prywatna
49	Pstrowice	Spichlerz	poł. XIX w.	4-dobry	Os. prywatna
50	Pstrowice	Cmentarz przykościelny (ewangelicki)	XV-XVI w.	4-dobry	Parafia p.w. Nawiedzenia NMP w Mielęcinie
51	Pstrowice	Park pałacowy	XIX w.	4-dobry	Os. prywatna, Skarb Państwa
52	Ryszewko	Park dworski	2 poł. XIX w.	4-dobry	Gmina, Os. prywatna, Powiat Pyrzycki
53	Ryszewo	Kościół - ruina	XV / XVI w.	1 – trwała ruina	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko
54	Ryszewo	Cmentarz przykościelny	XIV/XV, XVIII-XX w.	2-zaniedbany	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko
55	Rzepnowo	Kościół, ob. filialny pw. Nawiedzenia NMP	XV-XVI w.	4-dobry	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)
56	Rzepnowo	Cmentarz przykościelny	XV – XVI w.	4-dobry	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)
57	Żabów	Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela	1569, 1899	5-bardzo dobry	Parafia p.w. św. Jana Chrzciciela w Żabowie
58	Żabów	Park dworski	XIX w.	4-dobry	Gmina Pyrzyce

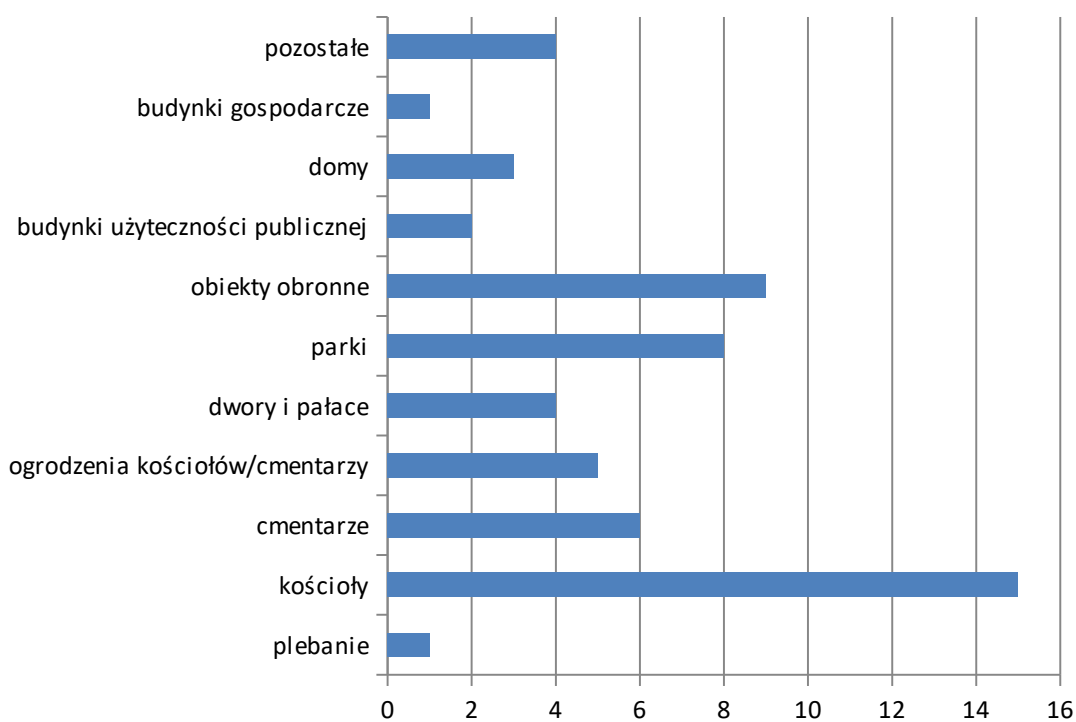
Zródło: Rejestr zabytków województwa zachodniopomorskiego

Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków znajdują się we własności prywatnej, własności parafii, Gminy Pyrzyce, czy Skarbu Państwa. Stan obiektów rejestrowych jest mocno zróżnicowany. Znajdują się tu trwałe ruiny: Brama Szczecińska zniszczona podczas działań wojennych, relikty średniowiecznych piwnic przy pyrzyckim kościele, czy ruiny kościoła w Ryszewie.

Niekorzystna sytuacja dotyczy zaniedbanego cmentarza ewangelickiego, przykościelnego w Ryszewie oraz pozostałości Baszty Mniszej w Pyrzycach. Większość zabytków rejestrowych jest w dobrym stanie,

część w bardzo dobrym, np. Miejsce Chrztu Pyrzyczan, odremontowany kościół w Żabowie, czy park w Mielęcinie będący w ciągłej opiece i pielęgnacji. Niemniej, nawet obiekty w stanie dobrym wymagają prac konserwatorskich, głównie są to kościoły.

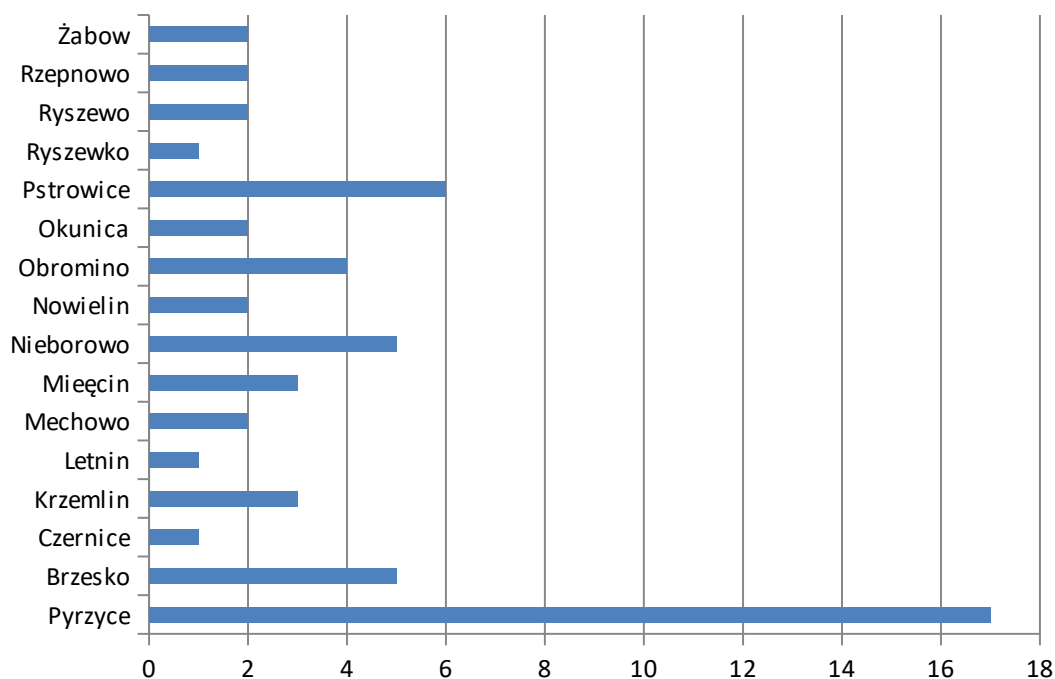
Na poniższej rycinie przedstawiono zróżnicowanie obiektów rejestrowych z podziałem na ich funkcje. Najwięcej odnotowano kościołów – 15. Obiekty obronne w Pyrzycach (baszty, bramy, mury i obwałowania) stanowią 9 z 58 zabytków rejestrowych. W rejestrze znajduje się 8 parków dworskich i pałacowych z terenów wiejskich oraz park w Pyrzycach. Ponadto wyodrębniono następujące grupy zabytków: cmentarze – 6 – są to cmentarze przykościelne na obszarach wiejskich, ogrodzenia kościołów/cmentarzy – 5, dwory i pałace w Czernicach, Krzemlinie, Mielęcinie i Pstrowicach – 4 oraz domy – 2 domy pyrzyckie w Nieborowie i dom w konstrukcji muru pruskiego z częścią gospodarczą w Obrominie. Wskazano również 2 budynki użyteczności publicznej: muzeum i poczta w Pyrzycach oraz 1 plebanię w Brzesku i 1 budynek gospodarczy – spichlerz w Pstrowicach. W kategorii inne znalazły się 4 pozycje: układ urbanistyczny, relikty średniowiecznych piwnic, miejsce chrztu Pyrzyczan w Pyrzycach oraz wieża kościelna w Brzesku.

Wyk. 3. Zabytki rejestrowe z podziałem na funkcje

Źródło: opracowanie własne

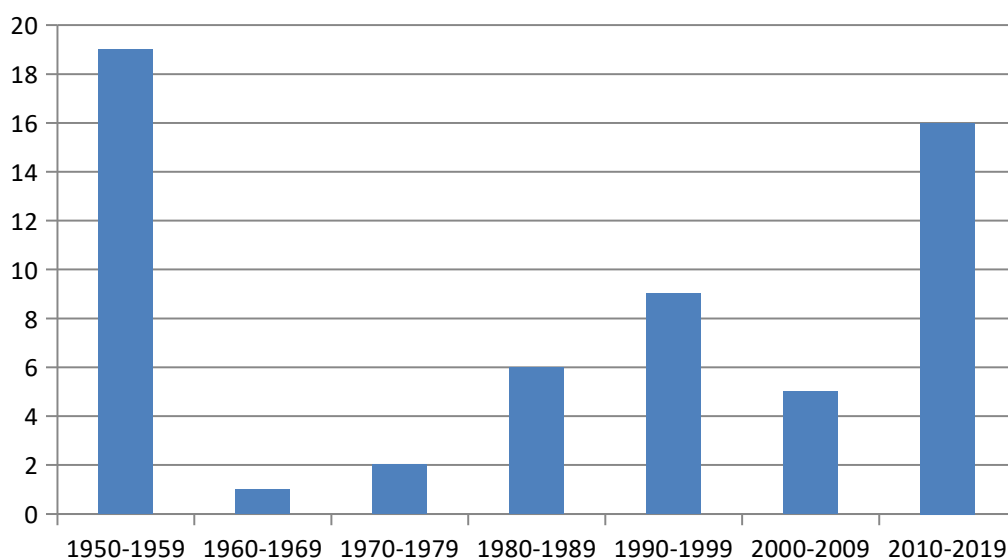
Miejscowością, w której występuje najwięcej pojedynczych obiektów wpisanych do rejestru zabytków są Pyrzyce – 17, w Pstrowicach takich obiektów jest 6, a w Nieborowie i Brzesku – po 5. W pozostałych 12 miejscowościach ich liczba nie przekracza 5. Szczegółowe informacje dotyczące liczebności zabytków rejestrowych z podziałem na miejscowości przedstawiono na poniższej rycinie.

Wyk. 4. Zabytki rejestrowe z podziałem na miejscowości

Źródło: opracowanie własne

Pod względem podziału na datę wpisu do rejestru, najwięcej zabytków wpisanych zostało w latach 1950-1959, kiedy to po II wojnie światowej służby konserwatorskie starały się objąć ochroną możliwie największą liczbę cennych zabytków, które przetrwały przynajmniej częściowo działania wojenne. W tych latach wpisem objęto m.in. kościoły i dawną kaplicę szpitalną w Pyrzycach, mury wraz z basztami i bramami w Pyrzycach, układ urbanistyczny miasta, czy kościoły w: Brzesku, Letninie, Krzemlinie, Żabowie. W ostatnich latach (2010-2019) do rejestru zabytków wpisano aż 16 obiektów, w tym relikty średniowiecznych piwnic w Pyrzycach, jedno z najcenniejszych odkryć w ostatnich latach na ziemi pyrzyckiej. Szczegółowy podział zawarto na poniższej rycinie.

Wyk. 5. Zabytki rejestrowe z podziałem na datę wpisu

Źródło: opracowanie własne

W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce wskazano, że w przypadku obiektów rejestrowych ochronie podlega:

- forma architektoniczna budowli we wszystkich elementach: bryły, kompozycji elewacji, stolarki oraz zabytkowe wyposażenie i zasadnicze elementy rozplanowania wnętrza;
- materiał budowlany (w tym rodzaj pokrycia dachu);
- funkcja obiektu.

Warunki ochrony są następujące:

- obowiązuje trwałe zachowanie obiektu i użytkowanie zgodne z jego wartością;
- wszelkie prace remontowo – renowacyjne wymagają zezwolenia wydanego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zgodnie z przepisami dotyczącymi zabytków.

W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami znajdują się przepisy odwołujące się do ochrony zabytków rejestrowych: art. 118. ust. 1.: Kto bez pozwolenia umieszcza na zabytku wpisanym do rejestru: urządzenie techniczne, tablicę reklamową lub urządzenie reklamowe lub napis, podlega karze ograniczenia wolności albo grzywny.

Ponadto w ww. ustawie określono, iż w kompetencji Starostów jest umieszczenie na zabytku wpisanym do rejestru zabytków znaku informującego o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Każdy zabytek rejestrowy powinien być w odpowiedni sposób oznaczony. W tym zakresie regulują to przepisy zawarte w Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków.

Znak ten ma kształt pięciokątnej tarczy skierowanej ostrzem w dół, w górnej części napis: „ZABYTEK CHRONIONY PRAWEM” poniżej błękitna tarcza herbowa złożona z kwadratu i umieszczonego nad nim trójkąta. Błękitna Tarcza (Blue Shield) jest kulturowym odpowiednikiem Czerwonego Krzyża. Jest to symbol ochrony określony w Konwencji haskiej z 1954 r. (Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisana w Hadze dnia 14 maja 1954 r.). Zgodnie z zapisami Konwencji, znak Błękitnej Tarczy służy dla oznakowania obiektów kultury, aby zapewnić im ochronę przed atakiem w razie konfliktu zbrojnego. Autorem emblematu jest Polak, profesor Jan Zachwatowicz, w tamtym okresie Generalny Konserwator Zabytków, uczestnik Konferencji międzyrządowej w sprawie ochrony dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podczas której została uchwalona Konwencja haska z 1954 r.³²

Ryc. 37. Wzór znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

Źródło: Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

³²Niniejsza charakterystyka stanowi opis znajdujący się pod adresem: <http://www.mkidn.gov.pl/pages/blekitna-tarcza/pl/program-blekitnej-tarczy/znak-blekitnej-tarczy.php>

5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania gminnego programu opieki nad zabytkami opieki jest gminna ewidencja zabytków.

W następnym artykule ww. ustawy określono kto prowadzi gminną ewidencję zabytków i jakie obiekty powinny się w niej znaleźć. W związku z powyższym, to Burmistrz Pyrzyc prowadzi Gminną Ewidencję Zabytków Gminy Pyrzyce w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.

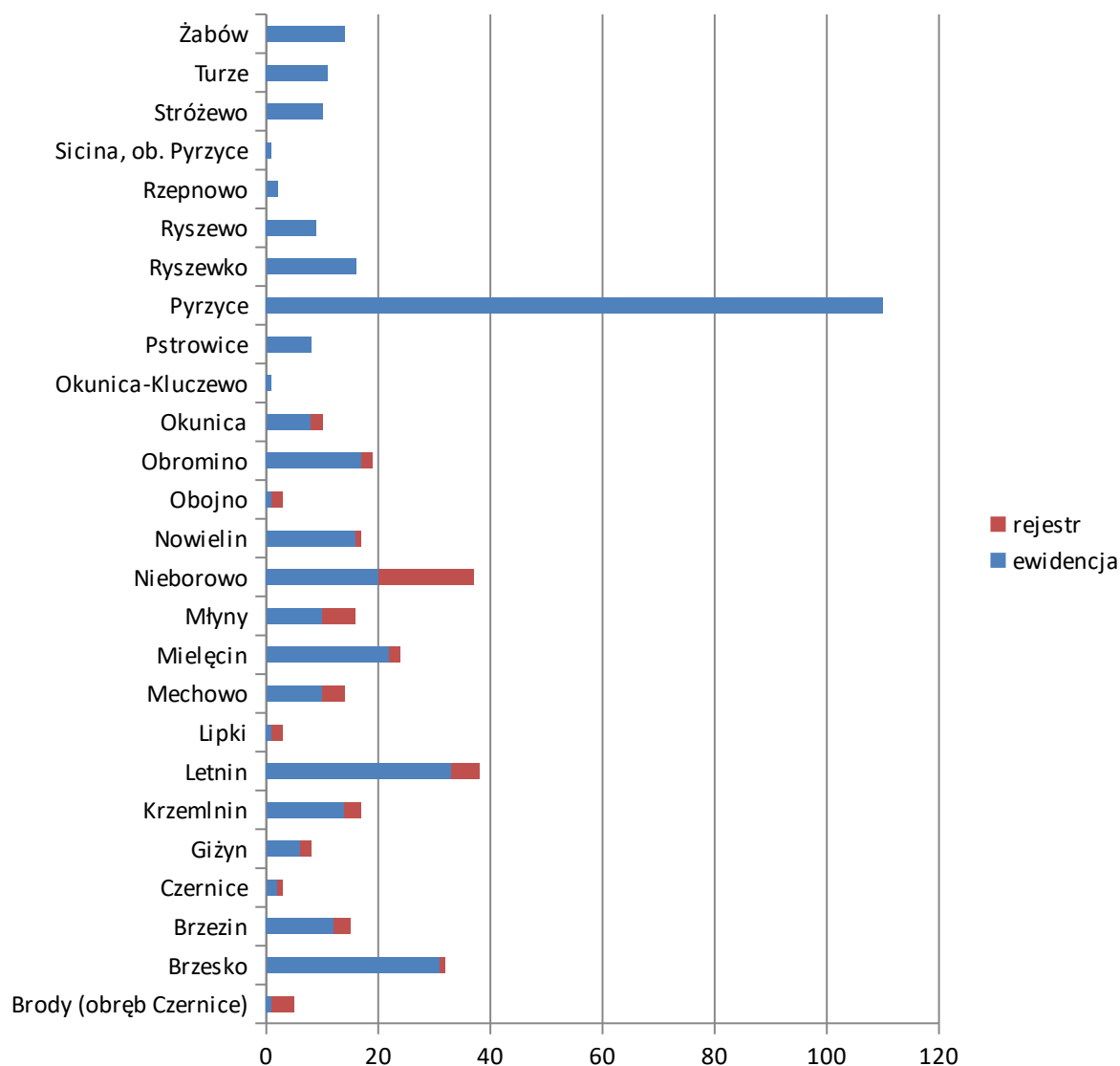
W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta w porozumieniu z zachodniopomorskim wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gminna ewidencja zabytków Gminy Pyrzyce opracowana została w sierpniu 2021 r. i otrzymała pozytywną opinię zachodniopomorskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków czego potwierdzeniem jest pismo z dnia 04.02.2022 r., znak: DZ.E.5140.55.4.2021/2022.AR.

W ewidencji gminnej ujęto 448 zabytków, dla których opracowano karty adresowe GEZ. Znajdują się w niej zarówno obiekty wpisane do rejestru zabytków, jak i ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz 230 obiektów z tzw. 3 kategorii. Gminna ewidencja zabytków Gminy Pyrzyce w postaci kart adresowych jest drugim tego typu opracowaniem, wcześniejsza gminna ewidencja zabytków sporządzona została w 2006 r. i obejmowała 461 obiektów zabytkowych. Po 15 latach przeprowadzono jej aktualizację, jednocześnie dodając inne obiekty, które ujęte zostały w ewidencji wojewódzkiej. GEZ stanowi podstawową wiedzę na temat zachowanego dziedzictwa materialnego gminy i zarazem jest najpełniejszym udokumentowanym katalogiem obiektów zabytkowych występujących w Gminie Pyrzyce. Wszystkie nieruchome zabytki ujęte w GEZ przedstawione są w załączniku nr 1.

Na wykresie nr 6 zilustrowano zewidencjonowane zabytki w GEZ z podziałem na miejscowości. Zdecydowanie najwięcej znajduje się ich w Pyrzycach – 127. Na obszarach wiejskich znaczna liczba zabytków występuje w: Brzesku – 35, Letninie – 34, Mielęcinie -25 i Nieborowie – 25. Liczba 443 zabytków znajdujących się w GEZ znajduje się na terenie 26 jednostek osadniczych, co świadczy o bogatym dziedzictwie materialnym na terenie gminy. Obiekty będące w GEZ charakteryzują się wartością historyczną ze względu na fakt, iż są to zazwyczaj obiekty liczące 100 lat i więcej, a także artystyczną ze względu na liczne detale architektoniczne, co świadczy o ich wyjątkowości na tle pozostałego budownictwa wiejskiego gminy, a także zabudowy miejskiej Pyrzyc.

Wyk. 6. Liczba obiektów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków z podziałem na miejscowości

Źródło: opracowanie własne

Większość obiektów znajdująca się w ewidencji powstała z początkiem XX w., nieco mniej w XIX w. Niewiele występuje starszych obiektów. W związku z powyższym w poniższej tabeli wyróżniono najstarsze obiekty będące w gminnej ewidencji zabytków. Jednocześnie, nie są to zabytki wpisane do rejestru zabytków. W poniższej tabeli znalazły się głównie cmentarze, domy oraz układy przestrzenne. Na uwagę zasługuje kościół wraz z cmentarzem i ogrodzeniem w miejscowości Turze.

Tabela 7. Najstarsze zabytki niewpisane do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Adres	Czas powstania
1	Pyrzyce	Cmentarz żydowski	ul. Cmentarna, ul. Basenowa	XVIII w.
2	Pyrzyce	Ratusz nr 1	Plac Ratuszowy 1	XV w. 2 poł. XIX w., l. 50-te XX w.
3	Brzesko	Dom mieszkalny nr 40	Brzesko 40	kon. XVIII w . przeb l. 10-te XX w.
4	Brzesko	Dom mieszkalny nr 71	Brzesko 71	1790-1810 przeb. pocz. XX w.

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Adres	Czas powstania
5	Brzesko	Dom mieszkalny nr 72	Brzesko 72	1790-1810 przeb. pocz. XX w.
6	Brzesko	Dom mieszkalny nr 74	Brzesko 74	1790-1810 przeb. pocz. XX w.
7	Brzesko	Układ przestrzenny		XII w.
8	Brzesko	Cmentarz ewangelicki		1 poł. XVII w.
9	Brzezin	Owalnicowy układ przestrzenny wsi		XIII-XX w.
10	Giżyn	Cmentarz przykościelny		2 poł. XVIII w.
11	Giżyn	Cmentarz poewangelicki		2 poł. XVIII w.
12	Krzemlin	Układ przestrzenny wsi		XVIII-XIX w.
13	Krzemlin	Cmentarz przykościelny - (ewangelicki)		2 poł. XVIII w.
14	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 49	1790-1810
15	Letnin	Układ przestrzenny		XIII w.
16	Letnin	Cmentarz przykościelny		XIII w.
17	Lipki	Cmentarz poewangelicki (ob. komunalny)		1770 – XIX w.
18	Mechowo	Cmentarz przykościelny		XVI w. ?
19	Mielęcín	Układ przestrzenny		XIV-XIX w.
20	Mielęcín	Cmentarz przykościelny (ewangelicki)		XVIII w.
21	Młyny	Cmentarz		2 poł. XVIII w.
22	Młyny	Ulicowy układ przestrzenny wsi		XVIII w.
23	Nieborowo	Owalnicowy układ przestrzenny wsi		XIII/XIV w.
24	Nowielin	Cmentarz przykościelny		XII w. (?), poł. XVI w., XIX-XX w.
25	Nowielin	Zespół folwarczny		k. XVIII w. - l. 20. XX w.
26	Obromino	Dom mieszkalny nr 6	Obromino 6	1790-1820
27	Ryszewko	Stodoła nr 4	Ryszewko 4	XVIII/XIX w.
28	Ryszewko	Układ przestrzenny wsi		XIII/XIV w.
29	Ryszewko	Cmentarz przykościelny		XVIII
30	Ryszewo	Układ Przestrzenny (sakowy) wsi		XII/XIII-XX w.
31	Stróżewo	Cmentarz przykościelny		XV/XVI w.
32	Turze	Kościół, ob, filialny p.w. Najświętszego Zbawiciela		XV / XVI, XVIII/XIX w.
33	Turze	Cmentarz przykościelny		XV/XVI w.
34	Turze	Cmentarz przykościelny – mur i filarki		XV/XVI w.
35	Turze	Cmentarz poewangelicki, ob. komunalny		XVIII/XIX w.
36	Żabów	Cmentarz przykościelny, ob. katolicki		XVI w.

Zródło: opracowanie własne

Obiekty należące do własności Gminy Pyrzyce

Struktura własnościowa obiektów zabytkowych ujętych w GEZ jest niejednokrotnie złożona. Gmina Pyrzyce jest właścicielem lub współwłaścicielem niektórych nieruchomości. Gmina Pyrzyce jest właścicielem lub współwłaścicielem obiektów w następujących miejscowościach:

1. Pyrzyce – obwarowania miejskie;
2. Pyrzyce – obwałowania miejskie i fosy;

3. Pyrzyce - Brama Bańska;
4. Pyrzyce - Brama Szczecińska;
5. Pyrzyce – Baszta Obronna „Sowia”;
6. Pyrzyce –Baszta Obronna „Prochowa”;
7. Pyrzyce – Baszta „Mnisza” (Klasztorna);
8. Pyrzyce – Baszta Obronna „Pijak” (Więzienna);
9. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 4 – współwłasność;
10. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 6 – współwłasność;
11. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 12 – współwłasność;
12. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 14 – współwłasność;
13. Pyrzyce – budynek gospodarczy – ul. Bogusława 14
14. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 16 – współwłasność;
15. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 17 – współwłasność;
16. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 18 – współwłasność;
17. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 19 – współwłasność;
18. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 21 – współwłasność;
19. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 23 – współwłasność;
20. Pyrzyce – kamienica – ul. Bogusława 26 – współwłasność;
21. Pyrzyce – kaplica cmentarna – ul. Cmentarna;
22. Pyrzyce – cmentarz poewangelicki, ob. komunalny – ul. Cmentarna;
23. Pyrzyce – cmentarz, ob. komunalny – ul. Cmentarna;
24. Pyrzyce – cmentarz żydowski – ul. Cmentarna, ul. Basenowa;
25. Pyrzyce – kamienica – ul. Dworcowa 1 - współwłasność;
26. Pyrzyce – dworzec kolejowy, ob. mieszkania socjalne – ul. Dworcowa 4 – współwłasność;
27. Pyrzyce – budynek gospodarczy (kolejowy), ob. mieszkania socjalne – ul. Dworcowa 6;
28. Pyrzyce – magazyn kolejowy, ob. mieszkania socjalne – ul. Dworcowa 6;
29. Pyrzyce – kamienica – ul. Dworcowa 7 - współwłasność;
30. Pyrzyce – kamienica – ul. Dworcowa 9 - współwłasność;
31. Pyrzyce – kamienica – ul. Dworcowa 13 - współwłasność;
32. Pyrzyce – kamienica – ul. Dworcowa 15 - współwłasność;
33. Pyrzyce – budynek gospodarczy – ul. Dworcowa 15 - współwłasność;
34. Pyrzyce – kamienica – ul. Dworcowa 21 - współwłasność;
35. Pyrzyce – park miejski – ul. Górna;
36. Pyrzyce – sala gimnastyczna – ul. Jana Pawła II 2;
37. Pyrzyce – dom mieszkalny, ob. szkoła muzyczna - ul. Jana Pawła II 5;
38. Pyrzyce – dom mieszkalny - ul. Jana Pawła II 7;
39. Pyrzyce - cmentarz wojenny – ul. Jana Pawła II;
40. Pyrzyce – budynek administracyjny - ul. Kilińskiego 8;
41. Pyrzyce – kamienica – ul. Kościuszki 1 - współwłasność;
42. Pyrzyce – ratusz – Plac Ratuszowy 1 – współwłasność;
43. Pyrzyce – budynek gospodarczy – Plac Ratuszowy 1 – współwłasność;
44. Pyrzyce – cmentarz wojenny – ul. Poznańska – jedna z działek jest we własności Gminy;
45. Pyrzyce - kamienica – ul. Stargardzka 20 – współwłasność;
46. Pyrzyce – cmentarz na wzgórzu – ul. Staromiejska;
47. Pyrzyce - kamienica – ul. Szkolna 32 – współwłasność;
48. Pyrzyce - kamienica – ul. Szkolna 38 – współwłasność;
49. Pyrzyce – dom mieszkalny – ul. Warszawska 9 - współwłasność;
50. Pyrzyce – dom mieszkalny– ul. Wojska Polskiego 3 - współwłasność;
51. Pyrzyce - kaplica szpitalna pw. św. Ducha ob. biblioteka i muzeum – ul. Zabytkowa 34;
52. Brzesko – bramka cmentarna;
53. Brzesko – świetlica – Brzesko 119;
54. Brzesko – szkoła – Brzesko 125;

55. Brzesko – dom mieszkalny – Brzesko 126;
56. Brzesko – cmentarz komunalny;
57. Brzesko -cmentarz ewangelicki;
58. Brzezin – szkoła, ob. przedszkole – Brzezin 38;
59. Brzezin – cmentarz poewangelicki;
60. Giżyn – cmentarz poewangelicki;
61. Krzemlin – szkoła, ob. budynek mieszkalny – Krzemlin 8;
62. Krzemlin – budynek gospodarczy – Krzemlin 8;
63. Letnin – dom mieszkalny ze świetlicą – Letnin 15, 15b - współwłasność;
64. Letnin – dom mieszkalny – Letnin 40-41 – współwłasność;
65. Letnin – szkoła, ob. świetlica – Letnin 42;
66. Letnin – cmentarz ewangelicki, ob. komunalny;
67. Lipki – cmentarz poewangelicki, ob. komunalny;
68. Mechowo – cmentarz ewangelicki;
69. Mechowo – park pałacowy;
70. Mechowo – aleja dębowa;
71. Mielęcín – dom mieszkalny – ul. Główna 14/16 – współwłasność;
72. Mielęcín – dom mieszkalny (chałupa z częścią inwentarską) – ul. Główna 18 – współwłasność;
73. Mielęcín – stodoła – ul. Główna 18 – współwłasność;
74. Mielęcín – dom mieszkalny – ul. Główna 33 – współwłasność;
75. Mielęcín – pałac, ob. szkoła – ul. Główna 72;
76. Mielęcín – cmentarz przykościelny (ewangelicki);
77. Mielęcín – park pałacowy;
78. Młyny – cmentarz;
79. Nieborowo – cmentarz ewangelicki;
80. Nowielin – świetlica wiejska – Nowielin 35a – współwłasność;
81. Nowielin – cmentarz poewangelicki;
82. Nowielin – park dworski – współwłasność;
83. Obojno – zespół folwarczny – współwłasność;
84. Obromino - pastorówka, ob. dom mieszkalny i świetlica wiejska – Obromino 10 - współwłasność;
85. Okunica – kaplica cmentarna;
86. Okunica - dom mieszkalny – wielorodzinny, Okunica 41 - współwłasność;
87. Okunica - dom mieszkalny – wielorodzinny, Okunica 42 - współwłasność;
88. Okunica – cmentarz poewangelicki;
89. Pstrowice – szkoła, ob. dom mieszkalny – Pstrowice 3;
90. Pstrowice – remiza – Pstrowice 11b;
91. Pstrowice – cmentarz poewangelicki, ob. komunalny;
92. Ryszewko – cmentarz poewangelicki;
93. Ryszewko – park dworski – współwłasność;
94. Ryszewo – cmentarz poewangelicki, ob. komunalny;
95. Rzepnowo – szkoła, ob. świetlica, Rzepnowo 21;
96. Stróżewo – kapliczka przydrożna;
97. Stróżewo – cmentarz przykościelny;
98. Stróżewo – cmentarz poewangelicki, ob. komunalny;
99. Turze - cmentarz poewangelicki, ob. komunalny;
100. Turze – aleja kasztanowa;
101. Żabów – dom mieszkalny – stróżówka w zespole folwarczny – Żabów 77;
102. Żabów – cmentarz poewangelicki;
103. Żabów – park dworski.

Dla ww. obiektów prowadzone są sukcesywnie prace remontowe, czego efektem jest m.in. generalny remont dworca kolejowego z adaptacją na funkcje mieszkalne, czy pozostałe obiekty pokolejowe w ostatnich latach.

Kościoły

Na terenie Gminy Pyrzyce znajduje się 18 czynnych kościołów. W niniejszej analizie nie uwzględniono dawnej kaplicy szpitalnej w Pyrzycach, która po II wojnie światowej została zaadaptowana na bibliotekę i muzeum. W tym miejscu należy przypomnieć, że na terenie Gminy Pyrzyce znajdował się również kościół w Giżynie i Stróżewie, a w Pyrzycach synagoga – świątynia żydowska przy obecnej ul. Krótkiej. W Pyrzycach znajdował się również kościół katolicki jeszcze przez I wojnę światową. W 1909 r. jedną ze stodół przy ul. Lipiańskiej zaadaptowano na kościół, dobudowano wieżę dzwonniczą, wstawiono okna, obok pobudowano plebanię – obiekty te obecnie nie istnieją. Podczas II wojny światowej kościoły w Pyrzycach uległy niemal całkowitemu zniszczeniu, stąd ich wygląd znacznie odbiega od wcześniejszych, szczególnie w przypadku kościoła klasztorного przy ul. Staromiejskiej. Oprócz kościołów znajdujących się w GEZ, w Giżynie i Stróżewie znajdują się kościoły filialne. Świątynie znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków powstawały od XIII do 1 ćw. XX w. Zbudowane są głównie z cegły czerwonej lub kamienia, rzadziej tynkowane. Ich ogólny stan jest dobry, jednak kościół w Ryszewie znajduje się w trwałej ruinie i powinien zostać odbudowany, tym bardziej iż istnieje taka potrzeba. Podczas większych uroczystości w ruinach kościoła odprawiane są msze św. podczas których uczestniczą mieszkańcy wsi. W Letninie, Nowielinie i Pstrowicach stan kościołów nie jest najlepszy. Wymagają one prac remontowych i konserwatorskich. Z kolei w Nieborowie, tuż po przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej rozpoczęto wymianę starej szpecącej blachy pokrywającej kościół. Spośród 18 zabytkowych kościołów, aż 15 wpisanych zostało do rejestru zabytków. Kościoły nie rejestrowe znajdują się w Brzezynie, Ryszewku i Turzu. Szczególnie ten ostatni posiadający cechy gotyckie, jak i późniejsze neoromańskie stanowi cenny przykład budownictwa sakralnego na obszarach wiejskich. Niemniej, wszystkie kościoły znajdujące się w GEZ powinny znaleźć się w rejestrze zabytków.

Tabela 8. Zabytkowe kościoły

Lp.	Miejscowość	Kościół	Czas powstania	Materiał	Stan zachowania	Wpis do rejestru
1	Pyrzyce	parafialny pw. św. Maurycego, ob. p.w. Wniebowzięcia NMP	2 poł. XIII-XV w.	cegła	dobry	tak
2	Pyrzyce	klasztorny augustianek, ob. parafialny pw. NMP Bolesnej	2 poł. XIII w., odbudowany 1989 - 1991	cegła	dobry	tak
3	Brzesko	rzymsko-katolicki p.w. Narodzenia NMP	XIII, 1817, 1870	kamień	dobry	tak
4	Brzezina	ob. filialny pw. MB Częstochowskiej	1850	cegła	bardzo dobry	nie
5	Krzemlin	ob. parafialny pw. św. Wojciecha BM	2 poł. XIX w. odbud. l. 80 XX w.	cegła	dobry	tak
6	Letnin	rzymsko-Katolicki Kościół Filialny pw. MB Różańcowej	XIII w.	kamień/częściowo tynkowany	średni	tak

Lp.	Miejscowość	Kościół	Czas powstania	Materiał	Stan zachowania	Wpis do rejestru
7	Mechowo	ob. filialny pw. św. Michała Archanioła	kon. XIII w. przeb. 1861	cegła	dobry	tak
8	Mielęcín	ob. parafialny p.w. Nawiedzenia NMP	pocz. XVIII w. przeb. II poł. XIX w.	kamień/częściowo tynkowany, wieża drewniana	dobry	tak
9	Nieborowo	rzymsko-katolicki pw. MB Nieustannej Pomocy	XV-XVI w.	kamień	dobry	tak
10	Nowielin	ob. filialny pw. Niepokalanego Serca NMP	2 poł. XIII w., rozb. ok. 1500 r.	kamień/cegła	średni	tak
11	Obromino	ob. rzymsko-katolicki pw. Niepokalanego Poczęcia NMP	XVIII w.	tynkowany, wieża drewniana	dobry	tak (ściana zachodnia i wieża)
12	Okunica	ob. filialny pw. św. Bartłomieja	1920-1930	tynkowany	dobry	tak
13	Pstrowice	ob. filialny p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbe	XV w., XVIII-XIX w.	kamień/cegła	średni	tak
14	Ryszewko	ob. parafialny pw. Wniebowzięcia NMP	1856	cegła	dobry	nie
15	Ryszewo	kościół - ruina	XV / XVI w.	kamień/cegła	trwała ruina	tak
16	Rzepnowo	ob. filialny pw. Nawiedzenia NMP	XV-XVI w.	tynkowany	dobry	tak
17	Turze	ob. filialny p.w. Najświętszego Zbawiciela	XV/XVI, XVIII/XIX w.	kamień/cegła	dobry	nie
18	Żabów	parafialny pw. św. Jana Chrzciciela	1569, 1899	kamień/cegła	bardzo dobry	tak

Zródło: opracowanie własne

Fot. 18. Kościół w Brzezín

Zródło: fotografia własna

Należy wyjaśnić, iż tylko część kościołów jest kościołami parafialnymi. Znaczna większość to kościoły filialne. Odnotowano 7 kościołów parafialnych, 10 filialnych oraz 1 ruinę kościoła. W poniższej tabeli przedstawiono przynależność kościołów do poszczególnych parafii – uwzględniono tylko świątynie znajdujące się w GEZ.

Tabela 9. Zabytkowe kościoły z podziałem na parafie

Lp.	Parafia	Nazwa kościoła	Miejscowość
1	Parafia pw. Św. Ottona Bpa (Towarzystwo Chrystusowe Poznań)	Kościół parafialny pw. św. Maurycego, ob. p.w. Wniebowzięcia NMP	Pyrzyce
		Kościół, ob. filialny pw. św. Bartłomieja	Okunica
		Kościół, ob. filialny pw. Nawiedzenia NMP	Rzepnowo
2	Parafia pw. NMP Bolesnej w Pyrzycach	Kościół klasztorny augustianek, ob. parafialny pw. NMP Bolesnej	Pyrzyce
		Kościół, ob. rzymsko-katolicki pw. Niepokalanego Poczęcia NMP	Obromino
3	Parafia Narodzenia NMP w Brzesku	Kościół rzymsko-katolicki p.w. Narodzenia NMP	Brzesko
		Rzymsko-Katolicki Kościół Filialny pw. MB Różańcowej	Letnin
		Kościół, ob. filialny pw. św. Michała Archanioła	Mechowo
4	Parafia p.w. św. Wojciecha BM w Krzemlinie	Kościół, ob. parafialny pw. św. Wojciecha BM	Krzemlin
5	Parafia p.w. Nawiedzenia NMP w Mielęcinie	Kościół, ob. parafialny p.w. Nawiedzenia NMP	Mielęcin
		Kościół, ob. filialny p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbe	Pstrowice
		Kościół, ob. filialny pw. Niepokalanego Serca NMP	Nowielin
6	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko	Kościół, ob. parafialny pw. Wniebowzięcia NMP	Ryszewo
		Kościół - ruina	Ryszewko
		Kościół, ob. filialny p.w. Najświętszego Zbawiciela	Turze
		Kościół, ob. filialny pw. MB Częstochowskiej	Brzezina
7	Parafia p.w. św. Jana Chrzciciela w Żabowie	Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela	Żabów
		Kościół rzymsko-katolicki pw. MB Nieustannej Pomocy	Nieborowo

Źródło: opracowanie własne

Cmentarze

W gminnej ewidencji zabytków znalazło się aż 45 zabytkowych cmentarzy. Miejsca te są mocno zróżnicowane. Datowane są od XII w. do 1945 r.-cmentarze wojenne. Większość powstała w XIX w. Część cmentarzy jest w złym lub bardzo złym stanie, np. na cmentarzu żydowskim w Pyrzycach resztki macew jest porzucana, po cmentarzach wojennych w Pyrzycach nie ma żadnego śladu, czy informacji upamiętniającej, w Brodach po cmentarzu pozostał niewielki fragment bramy wejściowej, z kolei w Stróżewie na miejscu cmentarza znajduje się kapliczka, jednak nie ma żadnych informacji o istnieniu cmentarza-brak jakichkolwiek śladów nekropoli. Na niektóre cmentarze wejście w okresie letnim nie jest możliwe ze względu na liczne dzikie występujące samosiewy, np. cmentarz w Czernicach, cmentarz przykościelny w Ryszewie. Na niektórych cmentarzach nie znajdują się już nagrobki, czy chociażby ich fragmenty świadczące o miejscu pochówku, np. cmentarz przykościelny w Letninie, cmentarz przykościelny w Mechowie, cmentarz rodowy w Mechowie, cmentarz przykościelny w Nieborowie, itd.

Z kolei część cmentarzy poewangelickich została przekształcona na katolickie, i tak np. w Letninie północna część cmentarza to nagrobki katolickie po 1945 r., zaś część południowa to nagrobki do 1945 r. – ewangelickie, teren ten jest zarośnięty i zaniedbany. Podobna sytuacja występuje na cmentarzu ewangelickim w Mechowie.

W miejscowości Turze również widoczny jest podział, gdzie po lewo od alei głównej znajdują się nagrobki katolickie, jednak w części na prawo od alei znajduje się jedynie trawnik-najprawdopodobniej jest to miejsce pochówku dawnych mieszkańców wsi, brak zachowanych mogił. W Brzezynie tuż przy wejściu na cmentarz komunalny pozostałości nagrobków zebrano w jedno miejsce na wzór niewielkiego lapidarium. Miejsce takie występuje również na cmentarzu w Pyrzycach, gdzie w zachodniej części cmentarza znajdują się stare tablice nagrobne dawnych, ewangelickich mieszkańców Pyrzyc. Jeszcze inna sytuacja przedstawia się na cmentarzu poewangelickim w Lipkach, gdzie stwierdza się brak nagrobków historycznych, występują tylko po 1945 r. Na niektórych cmentarzach zachowane zostały historyczne wejścia – bramy i furty, np. cmentarz ewangelicki w Mechowie. Na znacznej części cmentarzy poewangelickich zachowane są szpalery i aleje główne oraz starodrzew w alei głównej, np. cmentarz poewangelicki w Okunicy. Lokalizacja niektórych cmentarzy jest utrudniona, tylko „miejscowi” posiadają wiedzę gdzie się znajdują, np. cmentarz poewangelicki w Giżynie. W związku z powyższym dotarcie do nich jest utrudnione i zalecane jest oznakowanie w celu dotarcia na nie. Ponadto w przypadku części cmentarzy zalecane jest ich oczyszczenie z samosiewów oraz oznakowanie ich tabliczką informacyjną - upamiętniającą pochówek osób w wyznaniu ewangelickim.

Cmentarze ewangelickie, na których po 1945 r. nie zaczęto chować zmarłych wyznania katolickiego są obecnie opuszczone, niepielęgowane i wymagają szczególnej opieki. Należy je bacznie obserwować i monitorować.

Liczne nekropolie ewangelickie świadczą, że w przeszłości analizowany obszar zamieszkiwany był przez liczną grupę wyznawców luterańskich, pochodzenia niemieckiego. Część z nich oddalona jest od zabudowań wiejskich, najczęściej lokalizowane były przy głównych traktach na niewielkich wzniesieniach.

Cmentarze rzymsko-katolickie to czynne nekropolie, których stan należy określić jako dobry. Największym cmentarzem jest cmentarz poewangelicki, ob. komunalny w Pyrzycach. Do rejestru zabytków wpisanych zostało 6 cmentarzy przykościelnych w: Brzesku, Nieborowie, Obrominie, Pstrowicach, Ryszewie i Rzepnowie. Jedynie w Rzepnowie zachowane są nagrobki historyczne z 1 poł. XX w. i l.40 i 50 XX w. W Pstrowicach przy zachodniej części muru ogrodzeniowego znajdują się niewielkie fragmenty starych mogił, zaś w Obrominie zachował się szpaler lip w alei cmentarnej prowadzącej do kościoła. Niemniej, ze względu na swoją wielkość, zachowany starodrzew, układ alei i kwater najbardziej wartościowe wydają się być 2 nekropolie w Pyrzycach przy ul. Cmentarnej oraz cmentarz komunalny w Brzesku.

Tabela 10. Zabytkowe cmentarze

Lp.	Miejscowość	Cmentarz	Czas powstania	Powierzch. (ha)	Stan zachowania	Lokalizacja	Rejestr
1	Pyrzyce	poewangelicki, ob. komunalny	1800-1850	4,2	dobry	ul. Cmentarna dz. 33	nie
2	Pyrzyce	ob. komunalny	1800-1850	2,2	dobry	ul. Cmentarna dz. 42	nie
3	Pyrzyce	żydowski	XVIII w.	0,65	zły	ul. Cmentarna, ul. Basenowa dz. 43	nie

Lp.	Miejscowość	Cmentarz	Czas powstania	Powierzch. (ha)	Stan zachowania	Lokalizacja	Rejestr
4	Pyrzyce	wojenny	1945	0,09	bardzo zły	u. Jana Pawła II dz. 336/4, 256/1	nie
5	Pyrzyce	wojenny	1945	0,04	bardzo zły	ul. Poznańska dz. 320/1, 209	nie
6	Pyrzyce	przykościelny	2 poł. XIII w.	0,4	dobry	ul. Staromiejska dz. 144, 145	nie
7	Pyrzyce	na wzgórzu	1800-1850	1,2	zaniedbany (zły)	ul. Staromiejska dz. 380/1	nie
8	Brody (obręb Czernice)	cmentarz	ok. 1 poł. XIX w.	0,06	bardzo zły	dz. 39, 40, 41	nie
9	Brzesko	przykościelny	1 poł. XV w.	0,25	dobry	dz. 821	tak
10	Brzesko	komunalny	1 poł. XIX w.	1,0	bardzo dobry	dz. 437	nie
11	Brzesko	ewangelicki	1 poł. XVII w.	0,25	średni	dz. 776	nie
12	Brzezin	przykościelny	nieznane, XIX w.	0,38	dobry	dz. 219	nie
13	Brzezin	poewangelicki	2 poł. XIX w.	0,48	bardzo dobry	dz. 189	nie
14	Czernice	ewangelicki	poł. XIX w.	0,05	zaniedbany (zły)	dz. 14/2	nie
15	Gizyn	przykościelny	2 poł. XVIII w.	0,22	zły	dz. 96/1	nie
16	Gizyn	poewangelicki	pocz. XX w.	0,12	zaniedbany (zły)	dz. 2	nie
17	Krzemlin	przykościelny - (ewangelicki)	2 poł. XVIII w.	0,35	dobry	dz. 146	nie
18	Letnin	przykościelny	XIII w.	0,25	dobry	dz. 32/2	nie
19	Letnin	ewangelicki, ob. komunalny	ok. 1850 r.	0,25	średni	dz. 78	nie
20	Lipki	poewangelicki (ob. komunalny)	1770 – XIX w.	1,2	dobry	dz. 2/2	nie
21	Mechowo	przykościelny	XVI w. ?	0,3	dobry	dz. 96	nie
22	Mechowo	ewangelicki	I poł. XIX w.	0,2	dobry	dz. 156/3	nie
23	Mechowo	rodowy	I poł. XIX w.	0,02	bardzo zły	dz. 310/7	nie
24	Mechowo	mogila zbiorowa	1946	0,001	bardzo zły	dz. 310/1	nie
25	Mielęcín	przykościelny (ewangelicki)	XVIII w.	0,21	dobry	dz. 615/2	nie
26	Młyny	cmentarz	2 poł. XVIII w.	0,32	średni	dz. 86	nie
27	Nieborowo	przykościelny	XVI w.	0,7	dobry	dz. 216	tak
28	Nieborowo	poewangelicki	2 poł. XIX w.	0,52	zaniedbany (zły)	dz. 224	nie
29	Nowielin	przykościelny	XII w. (?), poł. XVI w., XIX-XX w.	0,4	dobry	dz. 218	nie
30	Nowielin	poewangelicki	2 poł. XIX w.	0,25	zaniedbany (zły)	dz. 80	nie

Lp.	Miejscowość	Cmentarz	Czas powstania	Powierzch. (ha)	Stan zachowania	Lokalizacja	Rejestr
31	Obromino	przykościelny	1 poł. XIX w.	0,5	dobry	dz. 48	tak
32	Okunica	poewangelicki	2 poł. XIX w.	0,29	dobry	dz. 168	nie
33	Pstrowice	przykościelny (ewangelicki)	XV-XVI w.	0,67	dobry	dz. 73	tak
34	Pstrowice	poewangelicki, ob. komunalny	1 poł. XIX w.	0,55	średni	dz. 78	nie
35	Ryszewko	przykościelny	XVIII	0,3	dobry	dz. 41/2	nie
36	Ryszewko	poewangelicki	1 poł. XIX w.	0,11	zaniedbany (zły)	dz. 71	nie
37	Ryszewo	przykościelny	XIV/XV, XVIII-XX w.	1,0	zaniedbany (zły)	dz. 179	tak
38	Ryszewo	poewangelicki, ob. komunalny	2 poł. XIX w.	0,62	dobry	dz. 131	nie
39	Rzepnowo	przykościelny	XV – XVI w.	0,24	dobry	dz. 168/2	tak
40	Stróżewo	przykościelny	XV/XVI w.	0,09	bardzo zły	dz. 269	nie
41	Stróżewo	poewangelicki, ob. komunalny	1 poł. XIX w.	0,31	dobry	dz. 64	nie
42	Turze	przykościelny	XV/XVI w.	0,28	dobry	dz. 124	nie
43	Turze	poewangelicki, ob. komunalny	XVIII/XIX w.	0,28	dobry	dz. 142	nie
44	Żabów	przykościelny, ob. katolicki	XVI w.	0,15	dobry	dz. 8	nie
45	Żabów	poewangelicki	1 poł. XIX w.	0,06	zaniedbany (zły)	dz. 51	nie

Zródło: opracowanie własne

Fot. 19. Cmentarz komunalny w Brzesku

Zródło: fotografia własna

Dwory

Obiekty rezydencjonalne dawnych właścicieli ziemskich nie są licznie reprezentowane na terenie Gminy Pырzyce. Część została zniszczona podczas działań wojennych, jeszcze inne uległy pożarom. Do najbardziej okazałych należy zaliczyć obiekty w Mielęcinie i Pstrowicach.

Szczególnie utrudnione jest rozpoznanie zabytków w Pstrowicach i Krzemlinie, które otoczone są ogrodzeniami, są pilnie strzeżone i wejście w ich otoczenie jest znacznie utrudnione.

Większość dworów i pałaców znajduje się we własnościach prywatnych, jedynie pałac w Mielęcinie należy do Gminy Pyrzyce, zaś dwór przy ul. Podmiejskiej 1 w Pyrzycach należy do Skarbu Państwa i osób prywatnych. Większość dworów i pałaców powstała w XIX w., jedynie dwór w Krzemlinie posiada genezę z końca XVIII w., zaś dwór w Czernicach jest budynkiem wybudowanym już w XX w. – 1913 r. Do rejestru zabytków wpisano 4 z 6 charakteryzowanych nieruchomości. Ogólny ich stan należy ocenić jako dobry. W ostatnich 15 latach wyremontowano część elewacji dworu w Krzemlinie oraz wymieniono dachówkę. Generalny remont przeszedł pałac w Pstrowicach (ok. 15-20 lat temu). Najgorsza sytuacja dotyczy dworu w Pyrzycach, który co prawda jest częściowo zamieszkały, ale jego stan jest na tyle zły, iż grozi zawaleniem. W ostatnich 15 latach stan obiektu uległ znacznemu pogorszeniu, a konstrukcja dachu uległa częściowemu zawaleniu.

Dwór w Czernicach, który jest obecnie pustostanem powinien zostać jak najszybciej zaadaptowany.

W przypadku dworu w Pyrzycach, prace remontowo-konserwatorskie wydają się być jak najbardziej pilne, w dalszej kolejności dworu w Czernicach. W poniższej tabeli krótko scharakteryzowano obiekty rezydencjonalne.

Tabela 11. Zabytkowe dwory i pałace

Lp.	Miejscowość	Ulica/Nr	Obiekt funkcja pierwotna	Obiekt funkcja obecna	Datowanie	Styl	Stan zach.	Wpis do rej.
1	Pyrzyce	Podmiejska 1	dwór	dom mieszkalny	1825-1850		bardzo zły	nie
2	Czernice	9	dwór	pustostan	1913	neoromanizm/neobarok/neoklasycyzm	dobry	tak
3	Krzemlin		dwór		kon. XVIII w.	klasycyzm	dobry	tak
4	Mielęcin	ul. Główna 27	pałac	szkoła	1875-1890	neoklasycyzm	dobry	tak
5	Pstrowice	20	pałac		kon. XIX w.	neobarok	dobry	tak
6	Ryszewko	30	dwór	dom mieszkalny	2 poł. XIX w.		dobry	nie

Źródło: opracowanie własne

Fot. 20. Dwór w Ryszewku

Źródło: fotografia własna

Zieleń

Na zabytkową zieleń składają się parki oraz aleje przydrożne. Występowanie parków dworskich i pałacowych świadczy o istnieniu założeń rezydencjonalnych. Rozplanowane założenia zieleni występują w 8 miejscowościach, w tym 2 w Pyrzycach. Prawie wszystkie wpisane zostały do rejestru zabytków.

Parki powstawały co do zasady w tym samym czasie co dwory, dlatego też ich datowanie przypada na XIX w. Ich ogólny stan jest dobry. Jedynie park w Mechowie sprawia wrażenie, iż nie jest na bieżąco pielęgnowany. Występują w nim liczne samosiewy, część parku została zniszczona, częściowo zatarty został historyczny układ historycznych alejek. W zabytkowych parkach nie znajdują się pomniki przyrody. Park miejski w Pyrzycach oraz park w Mielęcinie wydają się być w najlepszym stanie. Ten pierwszy został zrehabilitowany, przywrócono świetność dawnego Bürgerpark poprzez uporządkowanie i odnowienie stawu złotej rybki i jego otoczenia. Wykonano nowy chodnik, zamontowano ławki, czy tablice informacyjno-interaktywne. Z kolei park w Mielęcinie jest zadbane, na jego terenie znajduje się plac zabaw, do pałacu prowadzi aleja lipowa. Zaprezentowane powierzchnie parków w poniższej tabeli są danymi szacunkowymi i wyliczono je na podstawie aktualnych zdjęć lotniczych. Największym zabytkowym parkiem jest park w Nowielinie liczący 17 ha, jednakże pod uwagę wzięto również rozległy staw znajdujący się w jego centralnej części. Innym dużym parkiem jest park dworski w Żabowie, w którym zachowana została aleja drzewna prowadząca do dawnego dworu wraz ze słupkami bramnymi. Najmniejszym zachowanym parkiem, jest park dworski w Ryszewku, który niegdyś był dwa razy większy. Również i tu zachowana została aleja lipowa prowadząca do dworu od strony wschodniej. W parkach w Żabowie i Mechowie znajdują się tablice przedstawiające historyczne fotografie miejscowości wraz z krótkim rysem historycznym.

Tabela 12. Zabytkowe parki

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Datowanie	Stan zachowania	Powierzchnia (ha)	Wpis do rejestru
1	Pyrzyce ul. Górna	park miejski	1860-1880	bardzo dobry	3,5	nie
2	Pyrzyce ul. Warszawska	park przy studni św. Ottona	XIX-XX w.	dobry	0,9	tak
3	Krzemlin	park dworski	poł. XIX w.	dobry	4	tak
4	Mechowo	park pałacowy	ok. 1840	średni	7	tak
5	Mielęcin	park dworski	poł. XIX w.	bardzo dobry	6	tak
6	Nowielin	park dworski	1 poł. XIX w.	dobry	17,5	tak
7	Pstrowice	park pałacowy	XIX w.	dobry	3	tak
8	Ryszewko	park dworski	2 poł. XIX w.	dobry	0,7	tak
9	Żabów	park dworski	XIX w.	dobry	16	tak

Zródło: opracowanie własne

Fot. 21. Park miejski w Pyrzycach

Źródło: fotografia własna

Zabytkowe aleje przydrożne to dość rzadko spotykana forma zabytku nieruchomego. Aleje drzewne występują w 5 miejscowościach. W Mechowie zaewidencjonowano 2 aleje. Rozróżnić je można pod względem gatunkowym: dęby, kasztany, lipy. Powstały niemalże w tym samym czasie, szacuje się, że zostały zasadzone ok. 100 lat temu. Nie są objęte wpisem do rejestru zabytków. Ich stan należy określić jako dobry. Najdłuższą aleją jest aleja przy drodze prowadzącej z Ostrowicy do Giżyna. Aleje należą do Skarbu Państwa i jednostek samorządowych. Zalecana jest bieżąca pielęgnacja drzewostanu.

Tabela 13. Zabytkowe aleje

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Datowanie	Stan zachowania	Długość orientacyjna (m)	Własność
1	Giżyn	aleja dębowa	pocz. XX w.	dobry	3500	Powiat Pyrzycki
2	Krzemlin	aleja kasztanowa	l. 20-30-te XX w.	dobry	180	Skarb Państwa
3	Mechowo	aleja lipowa	1910-1920	dobry	650	Województwo Zachodniopomorskie
4	Mechowo	aleja dębowa	1920-1930	dobry	550	Gmina Pyrzyce
5	Ryszewko	aleja kasztanowa	pocz. XX w.	dobry	400	Skarb Państwa
6	Turze	aleja kasztanowa	1900-1915	dobry	200	Gmina Pyrzyce

Źródło: opracowanie własne

Fot. 22. Aleja dębowa w Giżynie
Źródło: fotografia własna

Budynki mieszkalne

Budynki mieszkalne są najliczniej reprezentowane w gminnej ewidencji zabytków. Są w sposób szczególny narażone na wszelkiego rodzaju przekształcenia, co związane jest z różną świadomością ich mieszkańców w nawiązaniu do zachowania dziedzictwa materialnego, jakim są właśnie zabytkowe domy. Należy do nich zaliczyć m.in. zewnętrzne ocieplenie ścian, niewłaściwą wymianę stolarki okiennej i drzwiowej poprzez zastosowanie niepierwotnych rozmiarów oraz materiału, zakrywanie detali architektonicznych, rozbudowanie budynków – dodawanie nowych kondygnacji, przybudówki, nieumiejętne zmiany pokrycia dachowego, itp. Istnieje pewna grupa obiektów, która właśnie w powyższy sposób została przekształcona na terenie Gminy Pyrzyce, np. w GEZ nie ujęto kilka domów z Brzeska, które całkowicie zatarty cechy stylowe i zabytkowe. W związku z powyższym należy dążyć do odtworzenia pierwotnych założeń architektonicznych ww. domów.

Jednakże większość domów jest w dobrym stanie i zostały one w większości przekształcone.

Domy na terenie Gminy Pyrzyce wybudowane zostały krótszym bokiem do drogi, tj. zabudowa frontowa.

Należy zaznaczyć, iż budownictwo wiejskie oparte zostało na tzw. chatach pyrzyckich. Są to domy z szachulcową konstrukcją ścian, wąskofrontowe, o rzucie poziomym prostokątnym, ustawione ścianą szczytową do drogi, z wejściem do części mieszkalnej w fasadzie, w ścianie wzdłużnej drugie wejście gospodarcze, łączące dom z podwórzem, z ryglówki o polach na biało tynkowanych, o przeciętnych wymiarach 10 x 27 m z poprzecznym podziałem pomieszczeń, trójwnętrze z dobudowaną czwartą ubikacją dla bydła, z podcieniami o słowiańskim pochodzeniu. Przez wąską sień dochodziło się do kuchni, izby, piwnicy, strychu. W pierwszym trakcie od ulicy posiadał w środku sień, z boków dużą izbę dla młodych gospodarzy i komorę oraz klatkę schodową, w drugim: w przedłużeniu sieni bezokienną kuchnię (czarna), alkowę i izbę dziadków, w trzecim sień gospodarczy i komorę, ostatni czwarty wypełniała część gospodarcza(stajnia i obora). Druga kondygnacja niższa, magazynowa. Równoległe do domu wznoszono spichlerz z mieszkaniem dla robotnika, połączony z domem murowanym i parkanem z bramką. Dziedziniec podwórzowy zamyka stodoła równoległe do drogi ustawiona. Ciekawostką domu pyrzyckiego jest tzw. „ciemna kuchnia” przez Niemców zwana „polska kuchnia”, w środku o pow. 16 m kw. Jej ściany zwężają się ku górze przechodząc w komin, z drewna lub murowane, bez pułapu i bez okien. Brak w tych domach

boazerii, ozdabiane były wycinankami. Szczyty ozdabiane były pazdurami (zwykle z motywem tulipana) i śparogami. Z 1 poł. XX w. „czarne kuchnie” zaczęto przebudowywać lub zupełnie je burzono.³³

Na terenie Gminy Pyrzyce pojedyncze chaty pyrzyckie zachowane zostały w następujących wsiach: Brzesko, Letnin, Mielęcín, Młyny, Nieborowo, Nowielin, Obromino, Ryszewko, Turze.

W Stróżewie znajduje się dom podcieniowy, tzw. formy chojeńskiej. Niskie I piętro podzielone ściankami działowymi na komory, magazyny zboża i siania. Wcześniej taki budynek występował również w Ryszewie.

Mieszkalne budownictwo pofolwarczne odnotowuje się w: Żabowie, Pstrowicach, Mechowie, Mielęcínie, Krzemlinie i Czernicach.

Fot. 23. Dom mieszkalny w Letninie datowany na lata 1790-1810-przykład tzw. chaty pyrzyckiej

Źródło: fotografia własna

O ile budownictwo jednorodzinne występuje na wsiach, o tyle wielorodzinne jest już bardzo rzadko spotykane. Taki przykład można wymienić w Okunicy, gdzie w latach 1900-1910 wybudowano 4 dwukondygnacyjne budynki z czerwonej cegły dla pracowników pobliskiej cukrowni. Budynki wielorodzinne występują głównie w Pyrzycach. Zabytkowe budownictwo wielorodzinne zachowało się głównie w ciągu ulic: Bogusława, Dworcowej, Głowackiego, Stargardzkiej i Wojska Polskiego. Niemniej, najwięcej kamienic występuje przy ul. Bogusława. Budynki te zachowane są w dobrym stanie. Niejednokrotnie posiadają bogaty detal architektoniczny. Zdarzają się również przypadki, gdzie poprzez niewłaściwy remont, detal ten jest zakrywany, np. kamienica przy ul. Lipiańskiej.

³³Niniejsza charakterystyka stanowi fragment opracowania pn. „Pyrzyce o okolice poprzez wieki”, 2009, str. 283-285

Fot. 24. Pierzeja w ciągu ul. Bogusława w Pyrzycach – przykład budownictwa wielorodzinnego
Źródło: fotografia własna

Szkoły

Na terenie Gminy Pyrzyce w przeszłości funkcjonowało 11 szkół podstawowych (budynków będących w GEZ). Z biegiem czasu w wyniku zmniejszającej się liczby urodzeń oraz dzieci uczęszczających do szkół, większość obiektów edukacyjnych została zamknięta. Konsekwencją powyższego jest przekształcenie funkcji tych nieruchomości. Jedynie w Brzesku obiekt podtrzymał funkcje edukacyjne – znajduje się tu Szkoła Podstawowa im. Jana Pawła II. W Giżynie oprócz pastorówki, w przeszłości mieściła się także ewangelicka szkoła przykościelna. Część z niżej wymienionych obiektów w tabeli nie należy już do własności Gminy Pyrzyce, są to dawne budynki szkół w: Giżynie, Obrominie i Stróżewie. Pozostałe są we własności Gminy Pyrzyce. Większość dawnych szkół zaadaptowana została na budynki mieszkalne oraz świetlice wiejskie. Najstarszym obiektem jest budynek szkoły podstawowej w Brzesku, datowany na lata 1880-1900. Stan zachowania charakteryzowanych nieruchomości ocenia się na dobry i bardzo dobry. Prowadzone są systematyczne prace modernizacyjne obiektów, np. w 2016 r. wyremontowano całościowo dawną szkołę w Rzepnowie. W najgorszym stanie jest dawna szkoła w Krzemlinie oraz Stróżewie. Obecnie na terenie Gminy Pyrzyce znajdują się zabytki ujęte w GEZ, które w przeszłości były domami mieszkalnymi, a obecnie pełnią funkcje edukacyjne. Jest to dawny pałac w Mielęcinie, ob. Szkoła Podstawowa im. Władysława Broniewskiego oraz dom mieszkalny przy ul. Jana Pawła II 5, ob. Pyrzycka Szkoła Muzyczna I Stopnia w Pyrzycach.

Tabela 14. Zabytkowe szkoły

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Adres	Datowanie	Stan zachowania	Materiał
1	Pyrzyce	szkoła ob. szpital	ul. Jana Pawła II 2	1900-1920	przekształcony	tynkowany
2	Pyrzyce	szkoła ob. budynek administracyjny	ul. Poznańska 3	1890-1910	bardzo dobry	cegła
3	Brzesko	szkoła	Brzesko 125	1880-1900	dobry	cegła
4	Brzezin	szkoła, ob. przedszkole	Brzezin 38	ok. 1900	bardzo dobry	cegła
5	Gizyn	pastorówka, szkoła, ob. dom mieszkalny	Gizyn 14	1900-1905	dobry	cegła
6	Krzemlin	szkoła, ob. budynek mieszkalny	Krzemlin 8	1900-1910	średni	tynkowany
7	Letnin	szkoła, ob. świetlica	Letnin 42	1910	bardzo dobry	tynkowany
8	Obromino	szkoła, ob. dom mieszkalny	Obromino 30	1914	bardzo dobry	tynkowany i wtórnie ocieplony
9	Pstrowice	szkoła, ob. dom mieszkalny	Pstrowice 3	1900-1910	dobry	cegła
10	Rzepnowo	szkoła, ob. świetlica	Rzepnowo 21	1900-1910	bardzo dobry	tynkowany, wtórnie?
11	Stróżewo	szkoła, ob. dom mieszkalny	Stróżewo 51	1910-1920	dobry/dostateczny	tynkowany

Źródło: opracowanie własne

Fot. 25. Szkoła, ob. dom mieszkalny w Pstrowicach

Źródło: fotografia własna

Obiekty typowane do wpisu do rejestru zabytków

Na podstawie Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Pyrzyce – Uchwała nr XXX/211/20 z dnia 04 grudnia 2020 r. wytypowano zabytki będące w GEZ, dla których należy rozważyć możliwość wpisania do rejestru zabytków. Obiekty te przedstawiono w poniższej tabeli. Na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji terenowej stwierdza się, iż jedynie 1 obiekt został na tyle przekształcony, iż wnioskowanie o jego wpis do rejestru nie jest zasadne – dom mieszkalny, Obromino 6.

Dom w Młynach k. nr 6 oraz w Letninie nr 49 to przykłady tzw. domów pyrzyckich w konstrukcji szachulcowej. Dom w Ryszewie nr 20 to przykład szerokofrontowej, dużej chałupy chłopskiej w konstrukcji ryglowej. Z kolei chałupa nr 12 w Ryszewie to przykład niewielkiego drewnianego domu.

Dom pod adresem Obromino 3, to niewielki pałacyk, wybudowany najprawdopodobniej przez zamożnych gospodarzy. Wszystkie niżej wymienione obiekty stanowią cenny przykład zachowanego budownictwa wiejskiego.

Tabela 15. Obiekty typowane do wpisu do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Datowanie	Stan zachowania	Własność
1	Brzezin	Kościół ob. filialny pw. MB Częstochowskiej		1850	bardzo dobry	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko
2	Giżyn	Most drogowy wschodni		1875	dobry	Skarb Państwa
3	Giżyn	Most drogowy zachodni		1872	dobry	Skarb Państwa
4	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 49	1790-1810	dobry	Os. prywatna
5	Letnin	Młyn (Górny) z częścią mieszkalną	Letnin 57	1850-1900	średni	Os. prywatna
6	Letnin	Zabudowa zagrody młyńskiej (młyna górnego)	Letnin 57	1870-1920	średni	Os. prywatna
7	Letnin	Dom młynarza (młyn dolny)	Letnin 59	1900-1910	dobry	Os. prywatna
8	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) k/nr 3	Młyny k. nr 3	XVIII/XIX w.	bardzo zły	Os. prywatna
9	Obromino	Dom mieszkalny nr 3	Obromino 3	1910-1920	średni	Os. prywatna
10	Obromino	Dom mieszkalny nr 6	Obromino 6	1790-1820	dobry	Os. prywatna
11	Obromino	Pastorówka, ob. dom mieszkalny nr 10 i świetlica wiejska	Obromino 10	1850-1870	dobry	Gmina Pyrzyce i Os. prywatna
12	Ryszewko	Kościół, ob. parafialny pw. Wniebowzięcia NMP		1866	dobry	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko
13	Ryszewko	Dwór, ob. dom mieszkalny nr 30	Ryszewko 30	2 poł. XIX w.	dobry	Os. prywatna
14	Ryszewko	Budynek inwentarski nr 29	Ryszewko 29	2 poł. XIX w.	dobry	Os. prywatna
15	Ryszewko	Budynek inwentarski nr 30	Ryszewko 30	2 poł. XIX w.	dobry	Os. prywatna
16	Ryszewko	Obora nr 30	Ryszewko 30	1877	dobry	Os. prywatna
17	Ryszewko	Stodoła nr 30	Ryszewko 30	1877	dobry	Os. prywatna
18	Ryszewo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 12	Ryszewo 12	kon. XIX w., 1948	zły	Os. prywatna
19	Ryszewo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 20	Ryszewo 20	1852	zły	Os. prywatna
20	Turze	Kościół, ob. filialny p.w. Najświętszego Zbawiciela		XV / XVI, XVIII/XIX w.	dobry	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko
21	Turze	Cmentarz przykościelny – mur i filarki		XV/XVI w.	dobry	Parafia p.w. Wniebowzięcia NMP Ryszewko

Zródło: opracowanie własne

Fot. 26. Kościół w Turzu

Źródło: fotografia własna

Dla części obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, tj. zabytków z wojewódzkiej ewidencji zabytków ustalono w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Pyrzyce, że w ich przypadku ochronie podlega:

- ukształtowanie bryły obiektu: gabaryty wysokościowe, kształt dachu;
- zasadnicze podziały i charakterystyczny detal architektoniczny elewacji;
- forma stolarki okiennej i drzwiowej (frontowej).

Warunki ochrony są następujące:

- obowiązuje utrzymanie tradycyjnej formy architektonicznej (wyżej wymienionych elementów);
- wskazane jest stosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych (przy wymianach zniszczonych elementów budowlanych);
- wszelkie prace remontowo – budowlane, mające wpływ na zewnętrzną formę obiektu, wymagają zezwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- w przypadku koniecznej rozbiórki obiektu (po wystawieniu orzeczenia o jego złym stanie technicznym), należy opracować dokumentację budowlaną i fotograficzną (jeden egzemplarz, przekazać do archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków).

Przed przystąpieniem do realizacji robót budowlanych związanych z zabytkiem znajdującym się z gminnej ewidencji zabytków niezbędne jest uzyskanie opinii właściwego konserwatora zabytków.

Gminna ewidencja zabytków ma charakter zbioru otwartego, a zatem mogą być z niej wyłączone, jak i włączane nowe obiekty.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

W podrozdziale 5.5. wskazano oraz podsumowano analizę dziedzictwa kulturowego Gminy Pyrzyce poprzez wskazanie elementów tego dziedzictwa o najwyższym znaczeniu.

Niewątpliwie zabytki wpisane do rejestru zabytków wyróżniają się na tle innych w regionie i są charakterystyczne dla regionu. Poniżej krótko scharakteryzowano najważniejsze obiekty zabytkowe (wybrane zabytki rejestrowe) z terenu gminy oraz przedstawiono ich fotografie. Mury miejskie, baszty i bramy oraz układ urbanistyczny Pyrzyc, które są wyróżniającymi zabytkami Pyrzyc opisano w podrozdziale 5.2.5, zaś rejestrowe stanowiska archeologiczne w podrozdziale 5.2.8. Oprócz nich wytypowano 15 najważniejszych zabytków z terenu Gminy Pyrzyce. Warto zwrócić uwagę, iż obiektem który najwcześniej znalazł się w rejestrze zabytków jest kościół rzymsko-katolicki p.w. Narodzenia NMP w Brzesku. Powyższe świadczy o jego niewątpliwiej ważności oraz docenieniu przez służby konserwatorskie, które zauważyły jego wyjątkowość już wtedy i postanowiły go chronić poprzez wpis do rejestru zabytków od 1954 r. Charakterystyka poniższych zabytków oparta została na podstawie kart adresowych gminnej ewidencji zabytków Gminy Pyrzyce.

Pyrzyce – kościół parafialny pw. św. Maurycego, ob. p.w. Wniebowzięcia NMP

Kilkufazowy kościół gotycki, wzniesiony w 2. poł. XIII w., a następnie przebudowywany i rozbudowany (m. in. w pierwszej połowie XIV w. nadano mu formę czteroprzęsłowej, trzynawowej pseudobazyliki z trzy- i pół-przęsłowym prezbiterium zamkniętym pięciobocznie i wieżą kwadratową w rzucie, w XV w. wykonano obejście prezbiterium i kaplice przy wieży, w 1739 roku wybudowano nową wieżę wschodnią). Obiekt wielokrotnie był niszczonej pożarami, a następnie remontowany. W latach 1958-66 remont powojenny. Elewacje długie dzielone ostrołukowymi oknami, takimiż portalami i przyporami, skrępowanymi gzymsem cokołowym. Otwory okienne i drzwiowe ujęte rozglifionymi obramieniami, wykonanymi z kształtek ceramicznych. Okno elewacji wschodniej większe od pozostałych, zakończone lukiem ostrym o wysokiej strzałce. W przyziemiu wykute wtórnie dwa ostrołukowe okienka, ujęte dwudzielnymi blendami z potrójnymi tondami z fragmentami dekoracji maswerkowej. Podwójne blendy zwieńczone wimpergami występują również w licu lizen opinających prezbiterium. Wieża przykryta hełmem namiotowym, dekorowana ostrołukowymi blendami, umieszczonymi w kilku kondygnacjach; w bezokiennej kondygnacji najwyższej tarcze zegarowe. Kościół ma wewnątrz czteroprzęsłowe, trzynawowe pseudobazylikowe z trzy- i pół-przęsłowym prezbiterium, otoczonym nawą obejścia.

Fot. 27. Kościół w Pyrzycach na Rynku obecnie

Źródło: fotografia własna

Fot. 28. Kościół w Pyrzycach na Rynku przed 1945 r.
Źródło: Archiwum prywatne D. Błażejowski

Pyrzyce – kościół klasztorny augustianek, ob. parafialny pw. NMP Bolesnej

Kościół wzniesiony ok. 1260 r. jako świątynia klasztorna zakonu augustianek. W połowie XVI w. obiekt spłonął; odbudowano go po 1588 r. Ponownie zniszczony w 2. poł. XVII w. i odbudowany w 1690 r. W 1749 r. odbudowana została latarnia dachu. Kolejny remont w 2. poł. XIX w. Daleko idące zniszczenia w czasie II wojny światowej. Gotycki w charakterze kościół jest murowany z cegły, nietynkowany, przykryty wysokim dachem dwuspadowym (ze strzelistą latarnią ośmioboczną po stronie zachodniej). Elewacje długie podzielone wąskimi, ostrołukowymi, rozglifionymi dwudzielnymi oknami (5 po stronie północnej, 3 po południowej). Pod gzymsem wieńczącym fragment fryzu arkadkowego. Elewacje szczytowe dzielone ostrołukowym blendowaniem (po stronie wschodniej blendy w trzech kondygnacjach, po zachodniej w dwóch) z ostrołukowymi trójdzielnymi oknami w części centralnej. Ściana północna wzmocniona w części przyporami. Wnętrze nawy korpusu jednoprzestrzenne. W otoczeniu kościoła pojedyncze okazy starodrzewu: jesiony, kasztanowiec, lipa, dąb i grochodrzew. W latach 2006-2021 na jednej z przypór umieszczono tablicę z historycznym kalendarium kościoła.

Fot. 29. Kościół w Pyrzycach przy ul. Staromiejskiej obecnie
Źródło: fotografia własna

Fot. 30. Kościół w Pyrzycach przy ul. Staromiejskiej przed 1945 r.
 Źródło: „Pyrzyce i okolice poprzez wieki”, 2009, str. 102

Pyrzyce - miejsce chrztu Pyrzyczan wraz ze starodrzewem oraz XIX wieczną granitową studzienką – Studnia św. Ottona

Studnia św. Ottona wybudowana w latach 1825-26 wg projektu K. F. Schinkla w miejscu Świętego Źródła związanego tradycyjnie z chrztem Pyrzyczan, dokonany w 1124 r. przez biskupa Ottona z Bambergu. Projekt parku otaczającego studnię opracował F. P. Lenne, ogrodnik królewski. Studni od 1902 r. towarzyszyło brązowe popiersie biskupa Ottona; do czasów współczesnych nie zachowało się. Studnia składa się z prostokątnego basenu ocembrowanego drewnem dębowym; lustro wody ca 100 cm poniżej poziomu posadzki, obudowane blokami kamiennymi. Na bloku wschodnim inskrypcja: "Ad fontem vitae hoc aditu properate lavandi constantis vitae ianua XPS erit". Zewnętrzną obudowę źródła stanowią kamienne mury (wys. ca 145 cm), wzniesione na planie kwadratu (800 x 800 cm) z półkolistą apsydą po stronie wschodniej. Na osi źródła ustawiony krzyż łaciński z czerwonego granitu polerowanego.

Fot. 31. Miejsce chrztu Pyrzyczan
 Źródło: fotografia własna

Pyrzyce - relikty średniowiecznych nowożytnych piwnic budynków, ob. zieleniec przy kościele parafialnym

W roku 2015 przeprowadzono badania archeologiczne, w ramach których odkryto średniowieczne piwnice. Miejsce to zostało zabezpieczone i przykryte, tak aby opady deszczu nie spowodowały podtopienia i rozmycia. Ponadto oprócz samych murów, które zostały zabezpieczone, za zewnątrz widoczne są ceglane przesklepienia łukowe. Trwała ruina.

Fot. 32. Relikty średniowiecznych piwnic w Pyrzycach

Źródło: fotografia własna

Brzesko - kościół rzymsko-katolicki p.w. Narodzenia NMP

Kościół wzniesiony w XIII w. (wskazuje na to regularny układ kwadr granitowych ścian). Jest to wczesnogotycka świątynia salowa, wybudowana z kamienia i cegły. W latach 1612-13 powstały barokowe ołtarz i ambona autorstwa Michaela Haentza, snycerza z Choszczna. W 1697 r. Michael Pahl z Muhlenbruch wykonał modrzewiowy, polichromowany strop, imitujący dwunawowe, czteroprzęsłowe sklepienie krzyżowo-żebrowe z podwieszonymi zwornikami i bogatą dekoracją rzeźbiarską. W 1817 r. dobudowano kruchtę i od południa zakrystię. W 1870 r. przeprowadzono renowację kościoła w duchu gotyckim. Elewacja północna asymetryczna, 3-osiowa, z dwuskokowym, ostrołukowym portalem gotyckim oraz dwoma łukowymi, rozglifionymi oknami. W elewacji południowej trzy łukowe okna o zróżnicowanym poziomie podokienników. Elewacja wschodnia przepruta dwoma oknami łukowymi, ujętymi prostymi opaskami; pomiędzy nimi ostrołukowa blenda (również z opaską). W elewacji tej widoczne pozostałości boni. Po stronie wschodniej szczyt zdobiony łukowymi blendami. W obrębie dwuspadowego dachu niewielka, czworoboczna sygnaturka. W latach 2006 – 2021 przeprowadzono wymianę pokrycia dachowego z blachy na dachówkę czerwoną.

Fot. 33. Kościół w Brzesku

Źródło: fotografia własna

Brzesko - wieża kościelna (dzwonnica)

Wolnostojąca wieża – dzwonnica przykościelna wzniesiona w latach 1815-1857, na podstawie projektu znanego architekta F. Schinkla i powiatowego mistrza budowlanego Liersa ze Stargardu. Nieporozumienia między F. Schinklem a Jutebrockiem, następcą Liersa doprowadziły do przedłużenia terminu ukończenia budowli. Korpus obiektu trójczłonowy, składający się z zestawionych jeden na drugim prostopadłościanów o ściętych narożnikach, rozdzielonych profilowanymi gzymsami i zwieńczony ostrostupowym, strzelistym hełmem ośmiobocznym. Otwory akustyczne w postaci zestopniowanego triforium. W szczycie hełmu sterczyna w postaci krzyża z kulą u podstawy. W ostatnich 15 latach stan budynku nie uległ większym zmianom.

Fot. 34. Dzwonnica w Brzesku

Źródło: fotografia własna

Krzemlin - dwór

Dwór w Krzemlinie został wzniesiony w kon. XVIII w. przez rodzinę von Bellingów. Datowanie potwierdza zarówno forma architektoniczna jak i kolebkowe i krzyżowe sklepienia w piwnicy.

W sensie formalnym jest to budynek murowany, parterowy, 11-osiowy, podpiwniczony, nakryty wysokim dachem mansardowym, o klasycystycznej formie architektonicznej. Charakteryzuje się dużą jednorodnością stylową. Brak informacji o przebudowach lub wcześniejszych remontach obiektu. W 2 poł. XIX w. dobudowano ganek północny. Dwór uniknął zniszczeń w trakcie II wojny światowej i stanowi cenny przykład XVIII-wiecznej architektury rezydencjonalnej. W l. 1949-1970 użytkowany przez miejscowy PGR (pomieszczenia administracyjne i mieszkalne). Od 1970 r. w zarządzie Poznańskiej Hodowli Roślin. W latach 2006 – 2021 przeprowadzono generalny remont elewacji wschodniej. Na całym budynku wymieniono pokrycie dachowe na nową dachówkę czerwoną.

Fot. 35. Dwór w Krzemlinie

Źródło: fotografia własna

Letnin - rzymsko-katolicki kościół filialny pw. MB Różańcowej

Kościół wzniesiony w XIII w., przebudowany częściowo w wieku XVIII i 1871 r., nieprzerwanie pełniący funkcje sakralne. Jest to obiekt salowy, murowany z kamienia (regularna kostka granitowa) i częściowo cegły ceramicznej, otynkowany i przykryty wysokim dachem dwuspadowym. Przed wejściem zachodnim wtórny, murowany przedsionek. Otwory okienne i drzwiowe przesklepione ostrołukowo; w ścianach długich dzielone laskowaniem na dwa pola. Elewacja południowa 3-osiowa, elewacja północna 4-osiowa, elewacja wschodnia 2-osiowa. We wschodniej części dachu – w linii kalenicy – niewielka, wtórna sygnaturka. Świątynia z Letnina należy do dość licznej grupy gotyckich kościołów wiejskich o skromnym wystroju architektonicznym. W latach 2006 – 2021 oczyszczono hełm wieżyczki.

Fot. 36. Kościół w Letninie

Źródło: fotografia własna

Mechowo - kościół, ob. filialny pw. św. Michała Archanioła

Pierwotnie była to niewielka, bezwieżowa świątynia salowa, murowana z cegły ceramicznej. Na przestrzeni wieków kościół był systematycznie uposażany. W 1861 r. został starannie przebudowany i odnowiony (jego mecenasami byli właściciele miejscowego majątku, którzy założyli fundację Schoning-Megow). W tym czasie dobudowano wieżę, którą połączono przejściem z nawą kościelną. Kolejny remont przeprowadzono w I. 30 XX w. W sensie formalnym kościół w Mechowie to niewielka, orientowana świątynia salowa, wzniesiona z cegły palonej, o pierwotnej (gotyckiej) formie architektonicznej (ukształtowana analogicznie jak kościoły kamienne w sąsiednich miejscowościach); przy płd.-zachodnim narożniku neogotycka wieża. Zachowane liczne elementy bogatego wyposażenia: renesansowa ambona, polichromowany strop, płyty nagrobne, romańska i gotycka chrzcielnica, spiżowy dzwon. W latach 2006 – 2021 wymieniono dachówkę na nową dachówkę czerwoną.

Fot. 37. Kościół w Mechowice
Źródło: fotografia własna

Mielęcín - kościół ob. parafialny p.w. Nawiedzenia NMP

Kościół parafialny w Mielęcínie zlokalizowany jest w centrum wsi – po zachodniej stronie nawsia. Źródła historyczne wspominają istnienie kościoła we wsi już w XIV w., brak jednak informacji o jego historii i lokalizacji. Obecny kościół wybudowano na pocz. XVIII w. (wiatrowskaz wskazywał datę 1712) w tradycyjnej konstrukcji szkieletowej (o czym świadczy zachowana do dzisiaj ryglowa ściana wschodnia ściana), z drewnianą wieżą od zachodu. W późniejszym okresie, w miarę zużywania się drewnianego szkieletu ścianę południową i zachodnią przemurowano cegłą ceramiczną a północną kamieniem łamanym (z ceglanyimi narożnikami i obramieniami okiennymi). Fundatorami prac remontowych byli ówczesni właściciele majątku – rodzina Ramm (obelisk pamiątkowy na miejscowym cmentarzu). Kościół w Mielęcínie to niewielka, orientowana świątynia salowa, z wieżą od zachodu zwieńczoną drewnianym i zestopniowanym hełmem, wielofazowa, o konstrukcji murowano-ryglowo-drewnianej, o słabo czytelnych formach stylowych (z odniesieniem do cech barokowych). W kościele zachowały się elementy historycznego (zabytkowego) wyposażenia: barokowy ołtarz amonowy i ambona, neogotycka chrzcielnica, drewniane ławki z pocz. XX w. i dzwon z 1924 r

Fot. 38. Kościół w Mielęcínie
Źródło: fotografia własna

Mielęcín - pałac, ob. szkoła

W 1842 r. właścicielem dóbr mielęcińskich został Heinrich L. Ramm, który był fundatorem nowego majątku. Pałac został wzniesiony – prawdopodobnie – w 4 ćwierci XIX w. (za Otto Ramma). Brak informacji o wcześniejszych siedzibach. Datowanie obiektu oparto na analizie danych historycznych, przekazach kartograficznych, typie kompozycji parkowej, a przede wszystkim formie architektonicznej i elementach konstrukcyjnych. Pałac odnotowany jest już na mapie z 1890 r. i stanowił integralny element zespołu rezydencjonalnego. Po parcelacji majątku w l. 30 tych XX w. pałac z parkiem i niewielką częścią gruntów stanowił tzw. resztkówkę rodziny Ramm. Po 1945 r. przejęty przez Skarb Państwa, przez następne lata siedziba jednostek oświatowych. Obecnie mieści się tutaj szkoła podstawowa. Pałac w Mielęcinie stanowi przykład okazałej, neoklasykistycznej, późno dziewiętnastowiecznej siedziby ziemiańskiej, ulokowanej w obrębie krajobrazowego parku. Jest to budynek murowany z cegły ceramicznej, nietynkowany, 2-kondygnacyjny, podpiwniczony, o rozczłonkowanej bryle z 5-kondygnacyjną wieżą.

Fot. 39. Pałac w Mielęcinie

Źródło: fotografia własna

Nieborowo - domy mieszkalne (chałupy) nr 33 i 34

Nr – 34 - jest to chałupa wąskofrontowa, posadowiona szczytem na froncie działki siedliskowej, 4-osiowa, o asymetrycznej kompozycji elewacji, wzniesiona w tradycyjnej technice szkieletowej. Jest to obiekt parterowy, częściowo podpiwniczony, przykryty wysokim 2-spadowym dachem. Obiekt datowany jest na 1828 r., przeszedł gruntowną rewitalizację pod nadzorem konserwatorskim. Zachowały się historyczne dwuskrzydłowe drzwi frontowe ramowo-płycinowe z naświetlami i nadświetlem.

Nr – 33 - Jest to chałupa wąskofrontowa, posadowiona szczytem na froncie działki siedliskowej, 3-osiowa, wzniesiona w tradycyjnej technice szkieletowej. Jest to obiekt parterowy, częściowo podpiwniczony, przykryty wysokim 2-spadowym dachem. W wyniku nieumiejętnych remontów zdewaloryzowaniu uległa pierwotna kompozycja elewacji frontowej (powiększono otwór okienny), jedną ze ścian przemurowano suporeksem. W roku 2006 zachowane były jeszcze historyczne jednoskrzydłowe drzwi frontowe ramowo-klepkowe nabijane żelaznymi ćwiekami i rozetkami (obecnie nie występują).

W latach 2006 – 2021 wymieniono pokrycie dachowe na blacho dachówkę. Wymieniono stolarkę drzwiową na nowe, współczesne drzwi. Wymieniono także stolarkę okienną na nową, PCV, częściowo nie zachowując wcześniejszych wymiarów.

Obiekty o bardzo wysokich walorach historycznych i kulturowych (tzw. chałupa pyrzycka) opisywane w literaturze przedmiotu przez H. Lemckego, wpisane do rejestru zabytków. Chałupy nr 33 i 34 stanowią unikatowy zespół tradycyjnego, ryglowego budownictwa wiejskiego, charakterystycznego w XVIII i XIX w. dla ziemi pyrzyckiej.

Fot. 40. Chałupy Pyrzyckie w Nieborowie

Źródło: fotografie własne

Nieborowo - kościół rzymsko-katolicki pw. MB Nieustannej Pomocy

Salowy, późnogotycki kościół wzniesiony na planie prostokąta najprawdopodobniej na przełomie XV i XVI w., odbudowany po zniszczeniach wojennych w latach 80-tych XX w. Ściany murowane z kamienia (szczyty dachu i obramienia otworów okiennych i portalu z cegły ceramicznej); wschodnia ściana obiektu otynkowana. Świątynia przykryta wysokim dachem dwuspadowym. Zachowana dolna część wieży – przy szczycie zachodnim – z ostrołukowym, uskokowym portalem. Elewacje północna i południowa 2-osiowe; każda z nich przepruta dwoma odcinkowo przesklepionymi oknami. W ścianie południowej ostrołukowy, uskokowy portal. Ściana wschodnia artykułowana zestopniowanymi ostrołukowymi, otynkowanymi i bielonymi blendami. Architektura obiektu znajduje liczne analogie w wiejskim budownictwie sakralnym XV i XVI w. Działka przykościelna ogrodzona wysokim murem kamiennym (prawdopodobnie równoczesnym ze świątynią). Bramki dla pieszych ograniczone masywnymi – wtórnie otynkowanymi – filarami. Obecnie trwa wymiana pokrycia dachowego.

Fot. 41. Kościół w Nieborowie

Źródło: fotografia własna

Nowielin - kościół, ob. filialny pw. Niepokalanego Serca NMP

Kamienny kościół z ciosów granitowych został wzniesiony w 2 poł. XIII w., kiedy to książę Barnim I wziął w lenno od biskupa kamieńskiego Konrada dziesiątą część wsi Nowielin. Na takie datowanie wskazuje obróbka ciosów granitowych, ich układ w regularnych warstwach oraz profil krawędzi cokołu. Przepuszczalnie ok. 1500 r. nadbudowano wieżę. W okresie reformacji kościół przejęty przez protestantów. Na pocz. XVII w. świątynia otrzymała nowe wyposażenie (empory i ambona), a ok. 1700 r. dobudowano zakrystię. Podczas II wojny światowej kościół nie uległ dewastacji. W 1947 r. przejęty przez katolików (ponownie poświęcony), funkcjonuje jako kościół filialny należący do parafii w Mielęcinie. W sensie architektonicznym jest to kościół wczesnogotycki, salowy, orientowany, zamknięty od wschodu prostokątnym prezbiterium a od zachodu późnogotycką wieżą.

Fot. 42. Kościół w Nowielinie
Źródło: fotografia własna

Pstrowice - kościół, ob. filialny p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbe

Kościół w Pstrowicach został wzniesiony przypuszczalnie w XV w., z regularnej kostki granitowej. Była to niewielka świątynia salowa, bezwieżowa, charakterystyczna dla okresu i regionu. Kościół przebudowano w XVIII w. (z tego okresu pochodzi prostokątne prezbiterium oraz wieża) oraz w XIX w. (otwory okienne). W latach 1953-54 w okresie komunistycznych represji świątynia została częściowo rozebrana; odbudowany w latach 1978-1983 (dostawiono także nowe przybudówki), poświęcony w 1983 r., konsekrowany w 1984. Jest to kościół salowy, nakryty dachem 2-spadowym, zamknięty od wschodu prostokątnym prezbiterium, z czworoboczną wieżą od zachodu, zwieńczona ostrosłupowym hełmem. W sensie architektonicznym jest to kościół późnogotycki, z klasycystyczną wieżą.

Fot. 43. Kościół w Pstrowicach

Źródło: fotografia własna

Żabów - kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela

Wieś Żabów wymieniana jest w źródłach po raz pierwszy w 1220 r. Wg H. Lemckego – kościół powstał w 1569 r. Data ta widnieje na kartuszu herbowym Bartrama v. Plotze wmurowanym wewnątrz kościoła. W 1899 r. kościół przebudowano na wzór kościoła w Sędowie. Przedłużono nawę w części zachodniej i dostawiono do niej kamienno-ceglaną neogotycką wieżę. Działkę kościelną ogrodzono ceglany murem. Świątynia wzniesiona z gładów narzutowych (o nieregularnym układzie), orientowana, salowa, wieżowa, bez wyodrębnionego prezbiterium. Częściowo zachowane historyczne wyposażenie – w tym ambona z ołtarza. W latach 2006 – 2021 przeprowadzono generalny remont obiektu, zamontowano system przeciwpożarowy.

Fot. 44. Kościół w Żabowie

Źródło: fotografia własna

Żabów – park dworski

Park dworski w Żabowie – został założony w XIX w. Folwark w 1798 r. został sprzedany Johannowi von Heyden a w 1853 r. nabył go Eisenhart E. Tummeley z Poczdamu. Pierwotnie było to założenie angielskie, które na przełomie XIX i XX w. zostało przebudowane na park krajobrazowy typu leśnego. Wolne przestrzenie między skupinami starych drzew zostały zalesione. Powstały zwarte, jednogatunkowe kępy drzew liczące obecnie po ok. 100 lat. Park w rejestrze zabytków. Na terenie parku znajduje się tablica informacyjna z historią miejscowości oraz fotografiami ważniejszych miejsc, np.: nieistniejący już pałac, barokowy obraz znajdujący się w tutejszym kościele.

Fot. 45. Park w Żabowie

Źródło: fotografia własna

VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY – ANALIZA SWOT

Ocenę stanu dziedzictwa kulturowego Gminy Pyrzyce przeprowadzono za pomocą analizy SWOT, w której wskazano mocne i słabe strony, a także szanse i zagrożenia. Poniższe zapisy przedstawione w układzie tabelarycznym wynikają z analizy dokumentów programowych na szczeblu gminnym, inwentaryzacji terenowej oraz własnych wywodów i spostrzeżeń. Ogółem, jest to cały zbiór wniosków odnoszący się do zasobu kulturowego gminy i jednocześnie podsumowanie przedstawionej charakterystyki Gminy Pyrzyce w niniejszym Programie. Analiza SWOT ma na celu wyłonienie określonych założeń projektowych.

Tabela 16. Analiza SWOT uwzględniająca dziedzictwo kulturowe gminy

Szanse	Zagrożenia
<ol style="list-style-type: none"> 1. Możliwość pozyskania środków europejskich z nowej perspektywy finansowej 2021-2027. 2. Możliwość finansowania prac konserwatorskich ze środków samorządowych, budżetu państwa. 3. Potencjał obiektów zabytkowych, w sposób szczególny murów miejskich, miejsca chrztu Pyrzyczan, zabytkowych kościołów. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kończąca się perspektywa finansowa 2014-2020. 2. Uszkodzenie i zniszczenie zabytków w wyniku działań przyrody: huragany, grad, burze upały. 3. Uszkodzenie i zniszczenie zabytków w wyniku działań człowieka: podpalenia, rabunek, dewastacja. 4. Uszkodzenie i zniszczenie zabytkowych drzewostanów przez szkodniki. 5. Trwająca epidemia covid-19 przez którą utrudnione są prace na rzecz ochrony i opieki zabytków. 6. Potencjalny konflikt zbrojny podczas którego mogą zostać uszkodzone zabytki. 7. Powolna degradacja pustostanów. 8. Kosztowne prace przy obiektach zabytkowych. 9. Niechęć właścicieli obiektów zabytkowych do służb

	<p>ochrony konserwatorskiej oraz do obowiązujących przepisów względem zabytków.</p> <p>10. Niedostępność zabytków rejestrowych, które są we własności prywatnej, często oddalone od drogi głównej – dwory i parki.</p> <p>11. Nadmierny ruch samochodowy w centrum Pyrzyce niekorzystnie oddziałujący na budynki zabytkowe.</p>
Mocne strony	Słabe strony
<ol style="list-style-type: none"> 1. Przyznawanie przez Urząd Miejski dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków. 2. Pozyskiwane dotacje zewnętrzne na ratowanie zabytków, głównie przez Urząd Miejski i parafie z terenu gminy. 3. Opracowana gminna ewidencja zabytków nieruchomych. 4. Uwzględnienie ochrony zabytków w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz planach zagospodarowania przestrzennego. 5. Opracowany Lokalny Program Rewitalizacji i Strategia Rozwoju Gminy, w których ujęto zadania dotyczące zabytków. 4. Duża liczba obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków. 5. Dobry stan zachowania zabytków, w tym rejestrowych. 6. Zachowane kościoły w Pyrzycach, jako ważne ośrodki kultu religijnego. 7. Liczne układy ruralistyczne ujęte w gez oraz historyczny układ urbanistyczny miasta Pyrzyce. 8. Zachowane mury miejskie, fosy, bramy i baszty jako przykład bardzo dobrze zachowanego średniowiecznego zespołu obronnego w skali wojewódzkiej i krajowej. 9. Oznakowane i częściowo odnowione mury miejskie. 10. Zachowane tradycyjne budownictwo – chaty pyrzyckie. 11. Duża liczba stanowisk archeologicznych, w tym występujące stanowiska rejestrowe. 12. Ciągłość osadnictwa od 5 tys. lat. 13. Liczne i wartościowe w skali regionalnej zabytki ruchome ujęte w ewidencji i rejestrze, w sposób szczególny znajdujące się w kościele w Brzesku. 14. Funkcjonowanie muzeum w Pyrzycach. 15. Historycznie udokumentowany haft pyrzycki oraz strój ludowy. 16. Podtrzymanie tradycji regionalnej przez liczne zespoły folklorystyczne i śpiewacze, występujące KGW, Stowarzyszenia i Grupy działające na rzecz ochrony zabytków oraz promocji wartości kulturowych regionu. 17. Występujące produkty regionalne - produkty spożywcze i wytwory rękodzieła. 18. Liczne miejscowe legendy. 19. Organizacja przeglądu zespołów ludowych w Pyrzycach o charakterze ponadregionalnym. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Licznie utracone dziedzictwo materialne na terenie gminy podczas II wojny światowej. 2. Niewystarczające fundusze na prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich zabytków. 3. Brak gminnej ewidencji zabytków archeologicznych. 4. Brak planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowej. 5. Nieoznakowana część zabytków rejestrowych znakiem „zabytek chroniony prawem”. 6. Przekształcona część zabytkowych obiektów – głównie obiektów mieszkalnych. 7. Zaniedbane i zapomniane cmentarze: wojenne w Pyrzycach oraz część cmentarzy poewangelickich.

20. Opracowana monografia Gminy Pyrzyce przedstawiająca dziedzictwo kulturowe gminy. 21. Dziedzictwo historyczne, zabytki i historia gminy jako zaleta i atut gminy w opinii jej mieszkańców.	

Zródło: opracowanie własne

VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Poniżej przedstawiono założenia projektowe w układzie: priorytet, kierunek, zadanie. Zadania składają się na kierunki, a kierunki przyporządkowane zostały priorytetom. Priorytety, kierunki i zadania określono w podrozdziałach rozdziału 7.

Założenia programowe są zgodne z art. 4. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wskazano w nim, że ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Założenia programowe sformułowane zostały na podstawie aktualnych dokumentów strategicznych i planistycznych gminy, stanu obiektów w gminnej ewidencji zabytków, analizy SWOT, obserwacji własnych oraz dotychczasowych doświadczeń w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym.

7.1. Priorytety gminnego programu opieki nad zabytkami

Określono priorytety Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025 z uwzględnieniem celów wymienionych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które zostały wskazane w rozdziale 2, wynikające z diagnozy stanu dziedzictwa kulturowego i oceny opracowań strategicznych dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego oraz ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy. Priorytety zostały sformułowane w perspektywie wieloletniej.

Wyznaczono następujące priorytety Gminnego Programu nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025:

1. **Rewaloryzacja dziedzictwa materialnego.**
2. **Ochrona i zarządzanie krajobrazem kulturowym.**
3. **Włącznie społeczne w dziedzictwo kulturowe.**
4. **Aktywna promocja miasta i gminy w nawiązaniu do jej zabytków i historii.**

7.2. Kierunki działań gminnego programu opieki nad zabytkami

Określono długofalowe kierunki działań (wykraczające często ponad 4-letni okres obowiązywania Programu) wraz z oczekiwanymi rezultatami. Wyznaczono następujące kierunki działań Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025:

- 1.1. **Zahamowanie procesu degradacji zabytków poprzez prace remontowe i konserwatorskie.**
- 1.2. **Zapobieganie degradacji zabytków poprzez działania wyprzedzające.**
- 2.1 **Ochrona dziedzictwa kulturowego poprzez egzekwowanie zapisów w dokumentach planistycznych i strategicznych.**

2.2 Gminna ewidencja zabytków i gminny program opieki nad zabytkami jako elementy opieki nad zabytkami**2.3 Dokumentacja zabytków rejestrowych.****3.1 Aktywizacja mieszkańców na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.****3.2 Wsparcie związane z ochroną zabytków na rzecz ich właścicieli.****3.3 Zapewnienie szerokiego dostępu do informacji o dziedzictwie kulturowym.****4.1 Promocja zabytków gminy.****4.2 Promocja pozostałych elementów związanych z dziedzictwem kulturowym.****7.3 Zadania gminnego programu opieki nad zabytkami**

W ramach wyznaczonych 10 kierunków działań, określonych w podrozdziale 7.2, wskazano zadania wyznaczone na 4 lata obowiązywania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025. Zgodnie z ustawowym obowiązkiem Burmistrz Pyrzyce sporządza co 2 lata sprawozdanie z realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce na lata 2022-2025 Radzie Miejskiej w Pyrzycach. Opracowanie sprawozdania jest kluczowym elementem zarządzania dziedzictwem kulturowym gminy. W tabeli poniżej zaproponowano, w których latach dane zadanie zostanie wykonane. Te, wskazane w latach 2022-2023 mają charakter ciągły bądź przygotowawczy do zadań, które zostaną zrealizowane w latach 2024-2025. Dlatego też sprawozdanie z realizacji zadań z lat 2022-2023 powinno mieć miejsce z początkiem 2024 r. Ponadto, w poniższej tabeli zaproponowano, kto będzie odpowiadał za wykonanie zadania. Niezmiernie ważnym jest współdziałanie władz Gminy z jej jednostkami organizacyjnymi oraz pozostałymi depozytariuszami w celu realizacji zaplanowanych zadań.

Tabela 17. Zadania gminnego programu opieki nad zabytkami

Priorytet 1. Rewaloryzacja dziedzictwa materialnego				
Kierunki działań	Zadania	2022-2023	2024-2025	Realizator
1.1. Zahamowanie procesu degradacji zabytków poprzez prace remontowe i konserwatorskie	1. Upamiętnienie cmentarzy ewangelickich i wojennych - postawienie pamiątkowej tabliczki historycznej		x	W, UM, SkP, P
	2. Oznakowanie cmentarzy poprzez tabliczkę - strzałkę kierunkową w celu dotarcia na nie		x	PP
	3. Odbudowa kościoła w Ryszewie	x	x	P
	4. Uporządkowanie terenu zapomnianych, zabytkowych cmentarzy ewangelickich, usunięcie samosiewów	x	x	UM, S
	5. Poprawa sytuacji termomodernizacyjnej budynku szkoły muzycznej w Pyrzycach i szkoły podstawowej w Mielęcinie		x	UM
	6. Utworzenie lapidarium na cmentarzu żydowskim w Pyrzycach		x	UM, MZP
	7. Odtworzenie uliczki przymurnej pomiędzy murami miejskimi, a ulicą Młyńską w Pyrzycach		x	UM
	8. Przystąpienie do kolejnych etapów prac konserwatorskich i restauratorskich przy murach obronnych	x	x	UM
1.2. Zapobieganie degradacji zabytków poprzez działania wyprzedzające	1. Oznaczenie wszystkich zabytków rejestrowych znakiem „Zabytek chroniony prawem” zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r.	x	x	PP
	2. Utworzenie parku kulturowego w Nieborowie		x	UM
	3. Bieżąca pielęgnacja drzewostanu w zabytkowych parkach i alejach drzewnych	x	x	W, UM, SkP, PP, WZ, P, KOWR
	4. Wietrzenie strychów zabytkowych kościołów w porze letniej	x	x	P
	5. Bieżące prace porządkowe na czynnych zabytkowych cmentarzach	x	x	P, UM
	6. Aplikacja wniosków o dofinansowanie celem otrzymania dotacji na prace konserwatorskie przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków	x	x	W, UM, P
	7. Bieżące prace remontowo-konserwatorskie przy obiektach własnych gminy	x	x	UM

Priorytet 2. Ochrona i zarządzanie krajobrazem kulturowym				
2.1. Ochrona dziedzictwa kulturowego poprzez egzekwowanie zapisów w dokumentach planistycznych i strategicznych	1. Przestrzeganie nakazów i zakazów zawartych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego	x	x	W
	2. Aktualizacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na terenie Gminy Pyrzyce	x	x	UM
	3. Aktualizacja Programu Rewitalizacji w oparciu o ustawę o rewitalizacji	x		UM
	4. Opracowanie planu na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych	x		UM
2.2. Gminna ewidencja zabytków i gminny program opieki nad zabytkami jako elementy opieki nad zabytkami	1. Przyjęcie Zarządzeniem gminnej ewidencji zabytków	x		UM
	2. Uchwalenie gminnego programu opieki nad zabytkami	x		UM
	3. Opracowanie sprawozdania z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami		x	UM
	4. Monitoring i aktualizacja gminnej ewidencji zabytków	x	x	UM
	5. Opracowanie gminnej ewidencji zabytków archeologicznych		x	UM
2.3. Dokumentacja zabytków rejestrowych	1. Podjęcie działań mających na celu wpis do rejestru zabytków obiektów o wybitnych walorach historycznych i architektonicznych, które nie są jeszcze obiektami rejestrowymi	x		P, W, Skp, UM
	2. Dokumentacja fotograficzna zabytków rejestrowych – co najmniej raz na 4 lata		x	UM
Priorytet 3. Włączenie społeczne w dziedzictwo kulturowe				
3.1. Aktywizacja mieszkańców na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego	1. Organizacja konkursu na najpiękniejszy haft oraz potrawy regionalne	x	x	PDK
	2. Organizacja spotkań integracyjnych przy czynnym udziale mieszkańców nawiązujących do historii gminy	x	x	UM, PDK
	3. Organizacja konkursów fotograficznych, plastycznych dla najmłodszych mieszkańców gminy w nawiązaniu do zabytków z terenu gminy		x	UM, PDK
	4. Stworzenie programu prac sezonowych dla bezrobotnych mieszkańców gminy przy pracach porządkowych przy zabytkach, np. parki, cmentarze, budynki mieszkalne, itp.	x	x	UM
3.2. Wsparcie związane z ochroną zabytków na rzecz ich właścicieli	1. Przyznanie dotacji celowej z budżetu gminy na finansowanie lub dofinansowanie prac remontowych i konserwatorskich obiektów zabytkowych	x	x	UM
	2. Wprowadzenie ulg podatkowych od nieruchomości dla właścicieli tzw. chat pyrzyckich	x	x	UM
3.3. Zapewnienie szerokiego dostępu do informacji o dziedzictwie kulturowym	1. Zamieszczenie gminnego programu opieki nad zabytkami na stronie internetowej gminy	x		UM
	2. Stworzenie katalogu na stronie internetowej gminy, w którym gromadzone będą zdjęcia rejestrowych zabytków	x	x	UM
	3. Stworzenie wirtualnego modelu 3D przedwojennych Pyrzyc	x		OP, UM
Priorytet 4. Aktywna promocja miasta i gminy w nawiązaniu do jej zabytków i historii				

4.1. Promocja zabytków gminy	1. Określenie warunków współpracy z prywatnymi właścicielami zabytków rejestrowych celem możliwości ich zobaczenia	x	x	UM, W
	2. Wyeksponowanie średniowiecznych piwnic na cele turystyczne	x	x	UM, PDK
	3. Udostępnienie murów miejskich, baszt, bram dla celów turystycznych	x	x	UM
4.2. Promocja pozostałych elementów związanych z dziedzictwem kulturowym	1. Wydanie książek historycznych, np. o osadnikach ziemi pyrzyckiej	x	x	OP
	2. Organizacja wydarzenia związanego z 900-leciem chrztu Pyrzyczan - 2024 r.		x	UM
	3. Promocja ziemi pyrzyckiej poprzez wyroby regionalne, strój ludowy, haft pyrzycki	x	x	MZP, PDK
	4. Kontynuacja zadania związanego z organizacją przeglądu zespołów ludowych w Pyrzycach o charakterze ponadregionalnym	x	x	UM, PDK
	5. Realizacja imprez budujących markę Gminy Pyrzyce, np. festiwal pierogów i chleba	x	x	UM, PDK

Źródło: opracowanie własne

Realizatorzy, wykaz skrótów:

KOWR – Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa;

MZP – Muzeum Ziemi Pyrzyckiej;

OP – organizacje pozarządowe;

PDK – Pyrzycki Dom Kultury;

P – Parafia;

PP – Powiat Pyrzycki

S – Sołtys/Sołectwo;

SkP – Skarb Państwa;

UM – Urząd Miejski w Pyrzycach;

W – Właściciele;

WZ – Województwo Zachodniopomorskie

VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Realizacja Programu będzie się odbywać poprzez wskazane zadania gminy oraz pozostałych depozytariuszy na rzecz osiągnięcia priorytetów w nim przyjętych. Podstawę niniejszego instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawne i zawarte w nich regulacje dotyczące instrumentów prawno-ekonomicznych i finansów publicznych.

Zakłada się, że zadania określone w gminnym programie opieki nad zabytkami będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- instrumentów prawnych – wynikających z przepisów ustawowych (np. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- instrumentów finansowych (m.in. finansowanie prac konserwatorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy, aplikowanie o dofinansowanie, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, dofinansowania, nagrody);
- instrumentów koordynacji (m.in. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami oraz współpraca ze wszystkimi realizatorami przypisanymi do zadań w Programie);
- instrumentów społecznych (m.in. poprzez działania edukacyjne, promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi);
- instrumentów kontrolnych (m.in. monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego, sprawozdanie z realizacji Programu, dokumentacja fotograficzna zabytków).

IX. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W art. 87 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Ustawodawca wymienił zadania związane z gminnym programem opieki nad zabytkami. Na podstawie ww. artykułu skonkretyzowano je poniżej na potrzeby niniejszego Programu.

Burmistrz Pyrzyce sporządza na okres 4 lat Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce. Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce przyjmuje Rada Miejska w Pyrzycach, po uzyskaniu opinii Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie. Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Pyrzyce ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Zachodniopomorskiego. Z realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami dla Gminy Pyrzyce Burmistrz Pyrzyce sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia Radzie Miejskiej w Pyrzycach.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji gminnego programu uwzględniająca:

- a) wykonanie zadań przyjętych do realizacji w okresie czteroletnim obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami,
- b) efektywność ich wykonania.

Poniżej wskazano przykładowe kryteria i wskaźniki oceny realizowanych zadań, które mogą być pomocne przy opracowaniu sprawozdania.

W ramach priorytetu 1. *Rewaloryzacja dziedzictwa materialnego:*

- liczba obiektów ogółem poddanych pracom remontowym i konserwatorskim;
- liczba cmentarzy, w których przeprowadzono prace porządkowe;
- liczba cmentarzy, które zostały upamiętnione;
- liczba zabytków rejestrowych, które zostały oznakowane;
- liczba aplikacji złożonych w celu otrzymania dofinansowania;
- wartość finansowa przyznanych środków z różnego rodzaju dotacji;
- wartość finansowa wykonanych prac remontowo-konserwatorskich.

W ramach priorytetu 2. *Ochrona i zarządzanie krajobrazem kulturowym:*

- poziom (w %) objęcia terenu gminy wykonanymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego;
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków;
- liczba wykonanych kart adresowych gminnej ewidencji zabytków archeologicznych;
- liczba wykonanych zdjęć zabytków rejestrowych.

W ramach priorytetu 3. *Włączenie społeczne w dziedzictwo kulturowe:*

- liczba zgłoszonych prac w konkursach;
- wartość finansowa przyznanych dotacji celowych z budżetu gminy;
- liczba zorganizowanych spotkań integracyjnych;
- liczba zatrudnionych osób;
- wartość przyznanych ulg podatkowych na zabytki;
- liczba odwiedzin witryn internetowych.

W ramach priorytetu 4. *Aktywna promocja miasta i gminy w nawiązaniu do jej zabytków i historii:*

- liczba turystów zakupujących bilety w celu odwiedzenia baszt, murów, chatowni;
- liczba zorganizowanych warsztatów i imprez nawiązujących do dziedzictwa niematerialnego;
- liczba książek historycznych, które zostały wydane.

X. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Rozdział 10. ma charakter informacyjny. Poniżej przedstawiono przykładowe możliwości finansowania wskazanych w podrozdziale 7.3. zadań z uwzględnieniem środków:

- publicznych (np. budżet państwa, budżety jednostek samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, środki Unii Europejskiej, inne źródła zagraniczne),
- prywatnych (osób fizycznych, fundacji, osób prawnych, kościelnych itp.).

W poszukiwaniu dofinansowania nie można ograniczyć się wyłącznie do powszechnie znanych i dostępnych programów. Źródeł należy także szukać w ogłaszanych przez samorządy konkursach na realizację zadań z zakresu edukacji, kultury, promocji oraz w budżetach tzw. obywatelskich lub partycypacyjnych. Decydując się na złożenie wniosku, należy liczyć się z tym, że w każdym konkursie wniosków z podobnym zakresem działań wpływa dużo i nie jest łatwo uzyskać dofinansowanie.

Źródłami wsparcia działań w obszarze kultury w ramach budżetu państwa są:

- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- programy MKiDN,
- wojewódzki konserwator zabytków,
- urzędy: marszałkowski i wojewódzki,
- Fundusz Kościelny,
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych,
- Fundusz Inicjatyw Obywatelskich,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,

Na działania związane z ochroną i wykorzystaniem zabytków można pozyskać środki z wielu programów wdrażanych na poziomie krajowym w ramach środków europejskich. W najbliższej perspektywie finansowej najważniejszym źródłem finansowania będą środki pozyskane z nowego programu regionalnego - Fundusze Europejskie dla Pomorza Zachodniego 2021-2027.

Dla każdego obiektu z obszaru województwa zachodniopomorskiego, wpisanego do rejestru zabytków województwa, możliwe jest udzielenie dotacji na prace remontowe i konserwatorskie przez Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu, Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego oraz odpowiednią Radę Powiatu i Radę Gminy, właściwe dla miejsca położenia zabytku.

Informacje o zasadach i kryteriach możliwości pozyskiwania ww. środków są dostępne na stronach internetowych poświęconych ww. źródłom finansowania. Poniżej scharakteryzowano najbardziej popularne programy pomocowe.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jest państwowym funduszem celowym. Jego dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Przychodem Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są wpływy z kar pieniężnych, o których mowa w art. 107a–107e ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Środki Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są przeznaczane na dofinansowanie:

- 1) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- 2) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru.

Programy MKiDN 2022

Programy Ministra z zakresu kultury mają na celu dofinansowanie zadań o charakterze projektowym z wyłączeniem stałej działalności kulturalnej podmiotów. Skierowane są do instytucji kultury, organizacji pozarządowych, instytucji filmowych, szkół i uczelni wyższych, jednostek samorządu terytorialnego, podmiotów gospodarczych, kościołów i związków wyznaniowych oraz ich osób prawnych. Osoby fizyczne nie są uprawnione do składania wniosków poza jednym programem – Ochrona zabytków. W 2021 roku przyznano ponad 240 mln zł dotacji na cele kulturalne w ramach 33 programów Ministra. Na rok 2022 przewidziano realizację następujących programów: Badanie polskich strat wojennych, Czasopisma, Edukacja artystyczna, Edukacja kulturalna, Film, Groby i cmentarze wojenne w kraju, Infrastruktura domów kultury, Infrastruktura kultury, Infrastruktura szkolnictwa artystycznego, Kultura cyfrowa, Kultura Dostępna, Kultura ludowa i tradycyjna (celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania), Literatura, Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju, Miejsca pamięci narodowej za granicą, Muzyczny ślad, Muzyka, Narodowa Kolekcja Sztuki Współczesnej, Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą, Ochrona zabytków (celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne), Ochrona zabytków archeologicznych (celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych), Partnerstwo dla książki, Promesa dla Kultury, Promocja czytelnictwa, Promocja kultury polskiej za granicą, Rozwój sektorów kreatywnych, Sztuki wizualne, Taniec, Teatr, Wspieranie działań muzealnych, Wydarzenia artystyczne dla dzieci i młodzieży, Zamówienia kompozytorskie, Wspieranie archiwów, bibliotek i muzeów poza krajem, Ballady i romanse. Podkreślono te programy, które najbardziej wpisują się w założenia programowe przyjęte w Programie.

Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków przyznaje dotacje na podstawie art. 74 ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Zakres prac uprawniający do ubiegania się o dotację celową określony jest w art. 77 pkt. 1-17 ww. ustawy. Przepisy wskazują, iż dotacje dotyczą zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku, stabilizacji konstrukcyjnej jego części składowych lub ich odtworzenia, wyeksponowania wartości artystycznych czy estetycznych - nie są skierowane na prace adaptacyjne czy modernizacyjne.

Dotacje mogą dotyczyć prac przy zabytkach nieruchomych, tj. budynkach i budowlach, zabytkach ruchomych (np. wyposażeniu świątyń, rzeźbie plenerowej) oraz zieleni zabytkowej (parkach, cmentarzach). Zabytki archeologiczne podlegają odrębnym uregulowaniom.

Dotacje celowe mogą być udzielane na prace planowane do wykonania w danym roku oraz jako refundacje poniesionych wcześniej nakładów. Szczegółowe zasady przyjęte na dany rok określają poszczególne organy w przyjętych regulaminach. Warunkiem koniecznym uzyskania dotacji celowej jest złożenie przez właściciela lub użytkownika zabytku formalnego wniosku, zgodnego z wymaganiami organu udzielającego dotacji. Konieczne jest dołączenie stosownych dokumentów (np. pozwolenia na budowę, pozwolenia na prowadzenie prac, kosztorysów prac, potwierdzenia prawa do zabytku).

Wnioski do Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków są udzielane na prace przy zabytku wpisanym do rejestru, w dwóch trybach:

- wnioski na prace planowane. Należy je składać do dnia 30 listopada roku poprzedzającego planowane przeprowadzenie prac. Ilość i wartość udzielanych dotacji w danym roku zależy od ilości zgłoszonych wniosków i wartości środków finansowych przyznanych na ten cel z budżetu Wojewody Zachodniopomorskiego. Zazwyczaj kwota dotacji nie przekracza 50 % wartości całości prac;
- wnioski o refundację poniesionych nakładów mogą dotyczyć wydatków poniesionych w ciągu trzech lat poprzedzających złożenie wniosku. Można je składać po zakończeniu wszystkich prac wymienionych w zezwoleniu WKZ, w terminie do 30 czerwca każdego roku

Środki finansowe udzielane w ramach dotacji celowych Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków pochodzą z budżetu państwa.

Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego

Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego prowadzi nabór wniosków na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, położonym na obszarze województwa zachodniopomorskiego.

Środki finansowe przeznaczone na dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na obszarze województwa zachodniopomorskiego określone zostają w uchwale budżetowej na dany rok.

W naborze może uczestniczyć każdy podmiot, posiadający tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego. Wnioskodawcy, o którym mowa powyżej, prowadzącemu działalność gospodarczą może być przyznana dotacja stanowiąca pomoc de minimis zgodnie z przepisami rozporządzenia Komisji UE nr 1407/2013 z dnia 18 grudnia 2013 r. w sprawie stosowania art. 107 i 108 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do pomocy de minimis (Dz. Urz. UE L352/1 z dnia 24 grudnia 2013 r.).

Wnioski o udzielenie dotacji są rozpatrywane przez Komisję powoływaną przez Marszałka Województwa Zachodniopomorskiego. Decyzję o udzieleniu lub nie udzieleniu dotacji podejmuje Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego w drodze uchwały, na wniosek Zarządu Województwa Zachodniopomorskiego.

Szczegółowe informacje o dotacjach znajdują się w Uchwale Nr III/39/15 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 27 stycznia 2015 r. w sprawie określenia trybu i zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, położonym na obszarze województwa zachodniopomorskiego.

Starostwo Powiatowe w Pyrzycach

Na podstawie Uchwały nr XXXIX/217/10 Rady Powiatu Pyrzyckiego z dnia 16 czerwca 2010 r. w sprawie udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, położonym na obszarze Powiatu Pyrzyckiego, Powiat Pyrzycki przyznaje dotacje na zabytki.

O udzielenie dotacji z budżetu Powiatu Pyrzyckiego na dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków może ubiegać osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego. Dotacja na wykonanie prac przy zabytku może być udzielona w wysokości do 50 % nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych. Wysokość dotacji jest uzależniona od wysokości środków finansowych na ochronę zabytków w danym roku określonych przez Radę Powiatu w uchwale budżetowej. Wniosek o przyznanie dotacji w danym roku winien być złożony do dnia 20 września roku poprzedniego. Rada Powiatu Pyrzyckiego podejmuje uchwałę w sprawie przyznania dotacji, w której określona jest nazwa wnioskodawcy - właściciela zabytku, nazwę zadania i kwotę przyznanej dotacji

Fundusz Kościelny

Kościelne osoby prawne będą mogły ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu w 2022 r. Zadanie poświęcone zabytkom zostało przedstawione jako: konserwacja i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo, bądź orzecznictwo. Remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Z Funduszu Kościelnego nie finansuje się co do zasady prac dotyczących otoczenia obiektu (takich jak np.: chodniki, ogrodzenia, trawniki).

Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko

W ramach osi priorytetowej VIII Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury prowadzone są nabory wniosków o dofinansowanie projektu w trybie konkursowym.

Dotyczy to 2 działań pn. 8.1 Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury oraz 8.2 Ochrona zabytków. Dla ww. działań nie przewiduje się naboru w trybie konkursowym w 2021 roku.

W związku z przejściem z perspektywy finansowej 2014-2020 na 2021-2027 należy bacznie obserwować, czy program nie został uaktualniony, a w związku z powyższym, czy nie występują nowe możliwości finansowania zadań na rzecz dziedzictwa kulturowego.

Fundusze Europejskie dla Pomorza Zachodniego 2021 -2027

W ramach priorytetu V Fundusze Europejskie na rzecz przyjaznego mieszkankom i mieszkańcom Pomorza Zachodniego wyznaczono cel szczegółowy (vi) – wzmocnienie roli kultury i turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym i innowacjach społecznych. W jego ramach przewidziano zakres interwencji o kodzie 166 Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury. Oszacowano budżet na poziomie 50 000 000,00 euro. Dofinansowane będą projekty na:

- prace restauratorskie i konserwatorskie obiektów zabytkowych i o znaczeniu historycznym;
- adaptację budynków, budowli i innych obiektów o znaczeniu historycznym wraz z otoczeniem w celu nadania lub rozwinięcia ich funkcji kulturalnych lub turystycznych;
- konserwację muzealiów, starodruków, archiwaliów, księgozbiorów oraz innych zabytków ruchomych wraz z dostosowaniem pomieszczeń do właściwego przechowywania zbiorów i ich zabezpieczenia oraz zakupem wyposażenia;
- cyfryzację zasobów kulturowych, udostępnianie zasobów kultury z wykorzystaniem technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz tworzenie nowych treści cyfrowych.

Ponadto w ramach priorytetu VII wyznaczono cel szczegółowy (i) – wspieranie zintegrowanego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju społecznego, gospodarczego i środowiskowego, kultury, dziedzictwa naturalnego, zrównoważonej turystyki i bezpieczeństwa na obszarach miejskich. W jego ramach przewidziano zakres interwencji o kodzie 166 Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury. Oszacowano budżet na poziomie 40 000 000,00 euro. Wspierane będzie dziedzictwo kulturowe oraz zapewniona zostanie ochrona zabytków o znaczeniu historycznym oraz obiektów przynależnych do szlaków kulturowych (wraz z otoczeniem), jak również przewidziano adaptację budynków, budowli i innych obiektów o znaczeniu historycznym (wraz z otoczeniem). Beneficjentem będą mogły być:

- jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia, jednostki organizacyjne JST;
- organizacje pozarządowe;
- instytucje kultury;
- jednostki sektora finansów publicznych;
- kościoły i związki wyznaniowe;
- podmioty ekonomii społecznej.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich

W ramach działania 7 Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich przewidziano typ operacji pn. 7.6.1. Ochrona zabytków i budownictwa tradycyjnego. Wsparcie w ramach tego typu operacji obejmuje odnawianie lub poprawę stanu zabytkowych obiektów budowlanych, służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego, jak również zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne. Zgodnie z harmonogramem planowanych naborów wniosków w ramach PROW 2014–2020 w 2021 r. nie przewiduje się naboru wniosków na rzecz operacji 7.6.1.

W związku z przejściem z perspektywy finansowej 2014-2020 na 2021-2027 należy bacznie obserwować, czy program nie został uaktualniony, a w związku z powyższym, czy nie występują nowe możliwości finansowania zadań na rzecz dziedzictwa kulturowego.

XI. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTEKÓW

Zaplanowane przez gminę inwestycje związane z ochroną zabytków w ciągu 4 lat obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami, tj. w latach 2022-2025 zostały przedstawione w podrozdziale 7.3. Większość z nich zostanie zrealizowana przy współudziale środków pochodzących z budżetu gminy.

Nowelizacja prawa z 2018 r. rozszerzyła możliwości udzielania wsparcia przez jednostki samorządu terytorialnego wszystkich szczebli o obiekty znajdujące się w gminnych ewidencjach zabytków. Jednostki samorządu terytorialnego wydzielają środki finansowe na dotacje z własnych budżetów.

Do zadań inwestycyjnych nawiązujących do dziedzictwa kulturowego wprowadzonych do gminnych programów należy zaliczyć zadania wskazane w Lokalnym Programie Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce oraz w Strategii Rozwoju Gminy Pyrzyce na lata 2015-2025.

W Lokalnym Programie Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce przypisano następujące zadania:

- Modernizacja obiektów zabytkowych w obszarze rewitalizacji (mury obronne, obwarowania) – projekt częściowo zrealizowany;
- Poprawa dostępności, bezpieczeństwa i estetyki przestrzeni publicznej w obszarze rewitalizacji (uporządkowanie i odnowa parków na terenie obszaru rewitalizacji wraz z wyposażeniem ich w elementy tzw. małej architektury, rozmieszczenie tablic informacyjnych przy miejscach zabytkowych, cennych pod względem dziedzictwa kulturowego) – projekt częściowo zrealizowany.

W Strategii Rozwoju Gminy Pyrzyce na lata 2015-2025 przewidziano następujące zadania nawiązujące do dziedzictwa kulturowego:

- termomodernizacja Pyrzyckiej Szkoły Muzycznej I stopnia;
- termomodernizacja budynku Szkoły Podstawowej im. Władysława Broniewskiego w Mielęcinie.
- stworzenie przestrzeni i zróżnicowanej oferty dla działalności artystycznej i kulturalnej;
- wspieranie działań na rzecz dziedzictwa kulturowego i uczestnictwa w kulturze;
- realizacja imprez budujących markę Gminy Pyrzyce;
- rozbudowa i modernizacja infrastruktury turystycznej, tworzenie produktów turystycznych na bazie lokalnego dziedzictwa;
- działania na rzecz wykorzystania potencjału miejskich murów obronnych w Pyrzycach;
- rozwijanie turystyki religijnej / sakralnej;
- wspieranie działalności kulturalnej organizacji pozarządowych na terenie gminy takich jak OSP czy KGW;
- realizacja zadań wynikających z Lokalnego Programu Rewitalizacji dla Gminy Pyrzyce;
- rewitalizacja zabytków, terenu przy murach (remont i odbudowa obwarowań miejskich, utworzenie uliczek przymurnych, udostępnienie baszt, bram dla celów turystycznych).

Ww. sposoby ochrony wpisują się w zaproponowane zadania przedstawione w podrozdziale 7.3. W tym miejscu należy zaznaczyć, że wszelkie prace remontowe przy zabytkach powinny być konsultowane z WKZ w Szczecinie, w sposób szczególny omówienie możliwości i zasad termomodernizacji w budynkach zabytkowych.

Art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wskazuje na możliwość finansowania przez gminy prac przy obiektach zabytkowych: dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.

Rada Miejska w Pyrzycach podjęła uchwałę NR LX/534/14 z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie zasad udzielania dotacji lub refundacji przez Gminę Pyrzyce na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru. Pierwsza tego typu uchwała przyjęta została już w 2004 r., następnie zmieniona w 2012 i 2014 r. Udzielenie dotacji celowej lub refundacji przez Gminę Pyrzyce, może nastąpić po złożeniu przez właściciela lub posiadacza zabytku wpisanego do rejestru zabytków wniosku do Burmistrza Pyrzyc. Wnioski o udzielenie dotacji lub refundacji składa się do 30 września każdego roku poprzedzającego rok udzielenia dotacji. Termin ten nie ma zastosowania w przypadku ubiegania się o dotację lub refundację na prace mające na celu zapobieganie zagrożeniom zabytku. W uzasadnionych przypadkach wnioski mogą być rozpatrywane w trakcie roku budżetowego. Wnioskodawca, którego prace zostały dofinansowane lub refundowane może ponownie ubiegać się o dotację lub refundację po upływie 3 lat od otrzymania dotacji.

W miarę możliwości finansowych Gmina Pyrzyce udziela corocznie dotacji, o których mowa powyżej.

Należy również wskazać, iż w ostatnich latach Gmina Pyrzyce czynnie uczestniczy w konkursach na dofinansowanie obiektów zabytków. W poniższej tabeli przedstawiono otrzymane dofinansowanie na realizację prac przy obiektach zabytkowych.

Tabela 18. Przyznane dofinansowania na obiekty zabytkowe

Rok	Nazwa zadania	Łączny koszt	Otrzymane dofinansowanie	Podmiot udzielający dofinansowania
2018	„Zabezpieczenie murów obronnych i czatowni między Basztami Sowią i Lodową w Pyrzycach Etap II” (na odcinku 44-47)	1 863 570,28	1 584 034,68	RPO WZ
2019	Prace remontowo zabezpieczające Baszty Sowiej zlokalizowanej w Pyrzycach na działce nr 7/2 obręb 8 miasta Pyrzyce.	608 954,59	25 000,00	Urząd Marszałkowski WZ, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego
2019	Rewitalizacja terenu przy murach obronnych	291 180,00	190 771,00	WIR PROW
2020	Opracowanie dokumentacji budowlanej- konserwatorskiej XIV- wiecznych murów obronnych w Pyrzycach na odcinku od Baszty Lodowej do Baszty Prochowej.	49 815,00	24 907,50	Urząd Marszałkowski WZ, Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego
2021	Zabezpieczenie wzmocnienie i renowacja czatowni nr 41	574 902,00	50000	Urząd Marszałkowski

Zródło: dane własne UM w Pyrzycach

Zadania określone w Programie realizowane będą przez Urząd Miejski w Pyrzycach oraz przez pozostałych realizatorów, tj.

- Pyrzycki Dom Kultury, Plac Wolności 3, 74-200 Pyrzyce;
- Parafie Rzymsko-Katolickie z terenu Gminy Pyrzyce;
- Sołtysi/Rady Sołeckie z terenu Gminy Pyrzyce;
- Muzeum Ziemi Pyrzyckiej, ul. Zabytkowa 34, 74-200 Pyrzyce;
- Starostwo Powiatowe w Pyrzycach, ul. Lipiańska 74-200 Pyrzyce;
- Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego, ul. Korsarzy 34, 70-540 Szczecin;
- Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa;
- właścicieli obiektów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Wszelkie uzgodnienia dotyczące zabytków będą prowadzone z Wojewódzkim Zachodniopomorskim Konserwatorem Zabytków.

XII. BIBLIOGRAFIA

Literatura:

1. Pyrzyce i okolice poprzez wieki, E. Rymar, Pyrzyce 2009 r., Pyrzycka Biblioteka Publiczna;
2. Geografia regionalna Polski, J. Kondracki, Warszawa 2009 r., Wydawnictwo Naukowe PWN;
3. Geografia osadnictwa, D. Szymańska, Warszawa 2009 r., Wydawnictwo Naukowe PWN;
4. Dobrowolska Agnieszka, Strój Pyrzycki. Atlas Polskich Strojów Ludowych, część I, zeszyt 1, Pomorze, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1955.

Strony internetowe:

www.dane.gov.pl
www.geografia.fandom.com
www.mapy.geoportal.gov.pl
www.wspolzedne-gps.pl
www.igrek.amzp.pl
www.mapy.amzp.pl
www.mapy.zabytek.gov.pl
www.zabytek.pl
www.mkidn.gov.pl
www.isap.sejm.gov.pl
www.polskiezabytki.pl
www.pyrzyce.um.gov.pl
www.bip.wzp.pl
www.eregion.wzp.pl
www.gminy.pl
www.pyrzyce.pl
www.polskaniezwykla.pl
www.wrir.wzp.pl
www.pomorz zachodnie.travel
www.museumeta.com
www.otton.parafiapyrzyce.pl
www.gizyn24.pl
www.pdk.pyrzyce.net
www.folkfestivalpyrzyce.pl

XIII. SPISY

13.1. Spis tabel

Tabela 1. Wykaz MPZP z terenu gminy Pyrzyce.....	26
Tabela 2. Liczba mieszkańców Gminy Pyrzyce z podziałem na miejscowości.....	30
Tabela 3. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Pyrzyce.....	64
Tabela 4. Zabytki ruchome ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków z terenu Gminy Pyrzyce.....	65
Tabela 5. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków.....	73
Tabela 6. Nieruchome obiekty architektury i budownictwa wpisane do rejestru zabytków.....	94
Tabela 7. Najstarsze zabytki niewpisane do rejestru zabytków.....	103
Tabela 8. Zabytkowe kościoły.....	107
Tabela 9. Zabytkowe kościoły z podziałem na parafie.....	109
Tabela 10. Zabytkowe cmentarze.....	111
Tabela 11. Zabytkowe dwory i pałace.....	114
Tabela 12. Zabytkowe parki.....	115
Tabela 13. Zabytkowe aleje.....	116
Tabela 14. Zabytkowe szkoły.....	120
Tabela 15. Obiekty typowane do wpisu do rejestru zabytków.....	121
Tabela 16. Analiza SWOT uwzględniająca dziedzictwo kulturowe gminy.....	136
Tabela 17. Zadania gminnego programu opieki nad zabytkami.....	140
Tabela 18. Przyznane dofinansowania na obiekty zabytkowe.....	152

13.2. Spis rycin

Ryc. 1. Gmina Pyrzyce na tle powiatów oraz gmin województwa zachodniopomorskiego.....	28
Ryc. 2. Gmina Pyrzyce na tle gmin powiatu pyrzyckiego.....	29
Ryc. 3. Przestrzenne rozmieszczenie miejscowości w Gminie Pyrzyce.....	30
Ryc. 4. Okolice Pyrzyc na mapie Montaruesa z 1720 r.....	33
Ryc. 5. Panorama Pyrzyc z końca XIX w.....	34
Ryc. 6. Pyrzyce w 1936 r.....	36
Ryc. 7. Brzesko w 1935 r.....	37
Ryc. 8. Brzezin w 1936 r.....	38
Ryc. 9. Giżyn w 1925 r.....	39
Ryc. 10. Krzemlin w 1935 r.....	40
Ryc. 11. Letnin w 1936 r.....	41
Ryc. 12. Mechowo w 1936 r.....	42
Ryc. 13. Mielęcín w 1935 r.....	43
Ryc. 14. Młyny w 1925 r.....	43
Ryc. 15. Nieborowo w 1925 r.....	44
Ryc. 16. Nowielin w 1936 r.....	45
Ryc. 17. Obromino w 1936 r.....	46
Ryc. 18. Okunica w 1936 r.....	47
Ryc. 19. Pstrowice w 1935 r.....	48
Ryc. 20. Ryszewko w 1936 r.....	48
Ryc. 21. Ryszewo w 1936 r.....	49
Ryc. 22. Rzepnowo w 1936 r.....	50
Ryc. 23. Stróżewo w 1936 r.....	51
Ryc. 24. Turze w 1925 r.....	52
Ryc. 25. Żabów w 1936 r.....	53
Ryc. 26. Ruralistyczny układ Brzeska – przykład owalnicy.....	55
Ryc. 27. Urbanistyczny układ Pyrzyc.....	56
Ryc. 28. Plan sytuacyjny murów obronnych.....	58
Ryc. 29. Obszary AZP na terenie Gminy Pyrzyce.....	70
Ryc. 30. Nasycenie stanowisk archeologicznych z podziałem na miejscowości.....	72
Ryc. 31. Lokalizacja stanowisk rejestrowych.....	74

Ryc. 32. Położenie grodziska w Czernicach (Brodach).....	75
Ryc. 33. Położenie grodziska w Pyrzycach.....	76
Ryc. 34. Położenie kurhanu w Ryszewku.....	77
Ryc. 35. Herb Gminy Pyrzyce.....	93
Ryc. 36. Flaga Gminy Pyrzyce.....	93
Ryc. 37. Wzór znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków.....	101

13.3. Spis wykresów

Wyk. 1. Liczba stanowisk archeologicznych z podziałem na sektory AZP.....	70
Wyk. 2. Liczba stanowisk archeologicznych z podziałem na miejscowości.....	71
Wyk. 3. Zabytki rejestrowe z podziałem na funkcje.....	98
Wyk. 4. Zabytki rejestrowe z podziałem na miejscowości.....	99
Wyk. 5. Zabytki rejestrowe z podziałem na datę wpisu.....	99
Wyk. 6. Liczba obiektów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków z podziałem na miejscowości.....	102

13.4. Spis fotografii

Fot. 1. Pyrzyce przed wojną – widok na bramę bańską i centrum miasta od strony południowej.....	57
Fot. 2. Rynek z końcem XIX w.....	57
Fot. 3. Mury miejskie w Pyrzycach.....	59
Fot. 4. Dwór w Brodach w latach 30. XX w.....	62
Fot. 5. Plebania i kościół katolicki w Pyrzycach przed 1939 r.....	63
Fot. 6. Wnętrze kościoła w Brzesku.....	65
Fot. 7. Wnętrze kościoła w Letninie.....	67
Fot. 8. Grodzisko w Czernicach (Brodach).....	75
Fot. 9. Grodzisko w Pyrzycach.....	77
Fot. 10. Muzeum w Pyrzycach.....	79
Fot. 11. Zbiory w pyrzyckim Muzeum.....	80
Fot. 12. Zbiory w pyrzyckim Muzeum.....	80
Fot. 13. Męski, pyrzycki strój ludowy.....	83
Fot. 14. Damski, pyrzycki strój ludowy.....	86
Fot. 15. Zespół pieśni i tańca Pyrzyce.....	87
Fot. 16. Kościół w Rzepnowie przed 1939 r.....	89
Fot. 17. Pasztet z gęsi z Nieborowa.....	92
Fot. 18. Kościół w Brzezynie.....	109
Fot. 19. Cmentarz komunalny w Brzesku.....	113
Fot. 20. Dwór w Ryszewku.....	114
Fot. 21. Park miejski w Pyrzycach.....	116
Fot. 22. Aleja dębowa w Giżynie.....	117
Fot. 23. Dom mieszkalny w Letninie datowany na lata 1790-1810-przykład tzw. chaty pyrzyckiej.....	118
Fot. 24. Pierzeja w ciągu ul. Bogusława w Pyrzycach – przykład budownictwa wielorodzinnego.....	119
Fot. 25. Szkoła, ob. dom mieszkalny w Pstrowicach.....	120
Fot. 26. Kościół w Turzu.....	122
Fot. 27. Kościół w Pyrzycach na Rynku obecnie.....	123
Fot. 28. Kościół w Pyrzycach na Rynku przed 1945 r.....	124
Fot. 29. Kościół w Pyrzycach przy ul. Staromiejskiej obecnie.....	125
Fot. 30. Kościół w Pyrzycach przy ul. Staromiejskiej przed 1945 r.....	125
Fot. 31. Miejsce chrztu Pyrzyczan.....	126
Fot. 32. Relikty średniowiecznych piwnic w Pyrzycach.....	126
Fot. 33. Kościół w Brzesku.....	127
Fot. 34. Dzwonnica w Brzesku.....	128
Fot. 35. Dwór w Krzemlinie.....	128
Fot. 36. Kościół w Letninie.....	129
Fot. 37. Kościół w Mechowie.....	130

Fot. 38. Kościół w Mielęcinie.....	130
Fot. 39. Pałac w Mielęcinie.....	131
Fot. 40. Chaty Pyrzyckie w Nieborowie.....	132
Fot. 41. Kościół w Nieborowie.....	133
Fot. 42. Kościół w Nowielinie.....	133
Fot. 43. Kościół w Pstrowicach.....	134
Fot. 44. Kościół w Żabowie.....	135
Fot. 45. Park w Żabowie.....	135

XIV ANEKSY

Załącznik 1. Nieruchome zabytki architektury i budownictwa ujęte w gminnej ewidencji zabytków

Lp.	Miejscowość	Obiekt funkcja pierwotna	Adres	Datowanie	Wpis do rejestru zabytków
1	Pyrzyce	Historyczny układ urbanistyczny teren Starego Miasta		XIII w.	A-38 z 22.04.1955 r.
2	Pyrzyce	Obwarowania miejskie (pozostałości murów obronnych)		XIII-XV w.	A-54 z 30.07.1955 r.
3	Pyrzyce	Obwałowania miejskie i fosy		XIII w.	A-54 z 30.07.1955 r.
4	Pyrzyce	Brama Bańska	ul. 1 Maja	pocz. XIV – poł. XVI w.	A-54 z 30.07.1955 r.
5	Pyrzyce	Brama Szczecińska	ul. Kilińskiego, ul. J. H. Dąbrowskiego	poł. XIV – poł. XVI w.	A-54 z 30.07.1955 r.
6	Pyrzyce	Baszta Obronna „Sowia”	ul. Szkolna, ul. 1 Maja	poł. XIV – poł. XVI w.	A-54 z 30.07.1955 r.
7	Pyrzyce	Baszta Obronna „Lodowa”	ul. 2 Marca	poł. XV – 2 poł. XVI w.	A-54 z 30.07.1955 r.
8	Pyrzyce	Baszta Obronna „Prochowa”	ul. 2 Marca	poł. XIV – 2 poł. XVI w.	A-54 z 30.07.1955 r.
9	Pyrzyce	Baszta „Mnisza” (Klasztorna)		poł. XIV w., 1562	A-54 z 30.07.1955 r.
10	Pyrzyce	Baszta Obronna „Pijak” (Więzienna)		koniec XV w.	A-54 z 30.07.1955 r.
11	Pyrzyce	Młyn parowy	ul. 1 Maja, ul. Młyńska	1905-1910	
12	Pyrzyce	Dom mieszkalny -kamienica nr 3	ul. Bogusława 3	1890-1910	
13	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 4	ul. Bogusława 4	1890-1900	
14	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 6	ul. Bogusława 6	1890-1910	
15	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 8	ul. Bogusława 8	1890-1910	
16	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 10	ul. Bogusława 10	1890-1910	
17	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 12	ul. Bogusława 12	1890-1910	
18	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 13	ul. Bogusława 13	1890-1910	

19	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 14	ul. Bogusława 14	1890-1910	
20	Pyrzyce	Budynek gospodarczy	ul. Bogusława 14	1900-1910	
21	Pyrzyce	Budynek mieszkalno - usługowy, ob. budynek Poczty Polskiej	ul. Bogusława 15	1890-1910	A – 1672 z 30.11.1993 r.
22	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 16	ul. Bogusława 16	1900	
23	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 17	ul. Bogusława 17	1890-1910	
24	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 18	ul. Bogusława 18	1890-1910	
25	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 19	ul. Bogusława 19	1890-1910	
26	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 21	ul. Bogusława 21	1890-1910	
27	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 23	ul. Bogusława 23	1890-1910	
28	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 26	ul. Bogusława 26	1890-1910	
29	Pyrzyce	Kaplica cmentarna	ul. Cmentarna	1880-1900	
30	Pyrzyce	Cmentarz poewangelicki, ob. komunalny	ul. Cmentarna	1800-1850	
31	Pyrzyce	Cmentarz, ob. komunalny	ul. Cmentarna	1800-1850	
32	Pyrzyce	Cmentarz żydowski	ul. Cmentarna, ul. Basenowa	XVIII w.	
33	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 1	ul. Dworcowa 1	1900-1910	
34	Pyrzyce	Dworzec kolejowy – obecnie mieszkania socjalne	ul. Dworcowa 4	1880-1890	
35	Pyrzyce	Budynek Gospodarczy (kolejowy)	ul. Dworcowa 6	1900-1910	
36	Pyrzyce	Garaż kolejowy	ul. Dworcowa	1900-1910	
37	Pyrzyce	Magazyn kolejowy ob. mieszkania socjalne	ul. Dworcowa 6	1900-1925	
38	Pyrzyce	Nastawnia kolejowa	ul. Dworcowa	1920-1930	
39	Pyrzyce	Budynek sanitarny (kolejowy)	ul. Dworcowa	1910-1920	
40	Pyrzyce	Wieża ciśnień	ul. Dworcowa, ul. Żwirki i Wigury 1B	1936	
41	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 7	ul. Dworcowa 7	1900-1910	
42	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 9	ul. Dworcowa 9	1900-1910	
43	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 13	ul. Dworcowa 13	1910-1920	
44	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 15	ul. Dworcowa 15	1910-1920	
45	Pyrzyce	Budynek gospodarczy	ul. Dworcowa 15	1910-1920	
46	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 19	ul. Dworcowa 19	1900-1910	
47	Pyrzyce	Budynek gospodarczy nr 19	ul. Dworcowa 19	1900-1910	
48	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 21	ul. Dworcowa 21	1910-1920	
49	Pyrzyce	Budynek gospodarczy	ul. Dworcowa 21	1910-1920	

		nr 21			
50	Pyrzyce	Budynek magazynowo-administracyjny	ul. Dworcowa 8	1920-1930	
51	Pyrzyce	Magazyn	ul. Dworcowa 8	1920-1930	
52	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 1	ul. Głowackiego 1	1900-1920	
53	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 5	ul. Głowackiego 5	1910-1920	
54	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 7	ul. Głowackiego 7	1907	
55	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 9	ul. Głowackiego 9	1900-1910	
56	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamieniczka nr 11	ul. Głowackiego 11	1900-1910	
57	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 17-19	ul. Głowackiego 17-19	1910-1920	
58	Pyrzyce	Park Miejski	ul. Górna	1860-1880	
59	Pyrzyce	Szkoła ob. szpital	ul. Jana Pawła II 2	1900-1920	
60	Pyrzyce	Portiernia	ul. Jana Pawła II 2	1920-1930	
61	Pyrzyce	Sala gimnastyczna nr 2	ul. Jana Pawła II 2	1900-1920	
62	Pyrzyce	Dom mieszkalny, ob. Szkoła Muzyczna	ul. Jana Pawła II 5	1910-1930	
63	Pyrzyce	Dom mieszkalny	ul. Jana Pawła II 7	1910-1930	
64	Pyrzyce	Cmentarz wojenny	u. Jana Pawła II	1945	
65	Pyrzyce	Budynek administracyjny	ul. Kilińskiego 8	1890-1900	
66	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 1	ul. Kościuszki 1	1900-1910	
67	Pyrzyce	Dom mieszkalny – willa nr 14	ul. Kościuszki 14	1910-1920	
68	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 18	ul. Kościuszki 18	1910-1920	
69	Pyrzyce	Dom mieszkalny – willa nr 22	ul. Kościuszki 22	1920-1930	
70	Pyrzyce	Budynek użyteczności publicznej	ul. Kościuszki 24	1920-1930	
71	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 33	ul. Kościuszki 33	1900-1910	
72	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 35	ul. Lipiańska 35	1900-1910	
73	Pyrzyce	Budynki magazynowe nr 4	ul. Magazynowa 4	1910-1920	
74	Pyrzyce	Budynek mieszkalny – dom dróżnika nr 6	ul. Magazynowa 6	1900-1910	
75	Pyrzyce	Budynek gospodarczy nr 6	ul. Magazynowa 6	1900-1910	
76	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 1	ul. Mickiewicza 1	1890-1900	
77	Pyrzyce	Młyn	ul. Mickiewicza 1	1894	
78	Pyrzyce	Dom mieszkalny – willa nr 4	ul. Narutowicza 4	1920-1930	
79	Pyrzyce	Dom Pomocy Społecznej nr 4	ul. Niepodległości 4	1920-1930	
80	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 6	ul. Ogrodowa 6	1920-1930	
81	Pyrzyce	Kościół parafialny pw. św. Maurycego, ob. p.w. Wniebowzięcia NMP	Plac Ratuszowy	2 poł. XIII-XV w.	A-1660 z 30.07.1955 r.
82	Pyrzyce	Ratusz nr 1	Plac Ratuszowy 1	XV w. 2 poł. XIX w., l. 50-te XX w.	
83	Pyrzyce	Budynek Gospodarczy	Plac Ratuszowy 1	1890-1910	

		– garaż nr 1			
84	Pyrzyce	Dwór, ob. dom mieszkalny	ul. Podmiejska 1	1825-1850	
85	Pyrzyce	Budynek mieszkalny	ul. Poznańska 1	1910-1920	
86	Pyrzyce	Szkoła ob. budynek administracyjny	ul. Poznańska 3	1890-1910	
87	Pyrzyce	Cmentarz wojenny	ul. Poznańska	1945	
88	Pyrzyce	Dom mieszkalny – willa nr 2	ul. Rejtana 2	1920-1930	
89	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 3	ul. Rejtana 3	1910-1920	
90	Pyrzyce	Zespół folwarczny	ul. Rycerza Przybora 58	4 ćw. XIX w.	
91	Pyrzyce	Budynek mieszkalny nr 18	ul. Stargardzka 18	1929	
92	Pyrzyce	Budynek mieszkalny – kamienica nr 20	ul. Stargardzka 20	1910-1920	
93	Pyrzyce	Budynek mieszkalny nr 21	ul. Stargardzka 21	1900-1920	
94	Pyrzyce	Budynek gospodarczy nr 21	ul. Stargardzka 21	1900-1920	
95	Pyrzyce	Budynek mieszkalny – kamieniczka nr 24	ul. Stargardzka 24	1900-1920	
96	Pyrzyce	Budynek mieszkalny – kamieniczka nr 26	ul. Stargardzka 26	1900-1920	
97	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamieniczka nr 28	ul. Stargardzka 28	1900-1920	
98	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 30	ul. Stargardzka 30	1900-1920	
99	Pyrzyce	Budynek mieszkalno-administracyjny nr 34	ul. Stargardzka 34	1900-1910	
100	Pyrzyce	Budynek masarni	ul. Stargardzka 34	1900-1910	
101	Pyrzyce	Portiernia nr 34	ul. Stargardzka 34	1900-1910	
102	Pyrzyce	Kościół klasztorny augustianek, ob. parafialny pw. NMP Bolesnej	ul. Staromiejska	2 poł. XIII w., odbudowany 1989 - 1991	A-1661 z 12.09.1958 r.
103	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 37	ul. Staromiejska 37	1890-1910	
104	Pyrzyce	Zabudowa pofolwarczna	ul. Staromiejska	1890-1920	
105	Pyrzyce	Cmentarz przykościelny	ul. Staromiejska	2 poł. XIII w.	
106	Pyrzyce	Cmentarz na wzgórzu	ul. Staromiejska	1800-1850	
107	Pyrzyce	Przytułek nr 11	ul. Szkolna 11	1890-1900	
108	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 32	ul. Szkolna 32	1900-1910	
109	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 38	ul. Szkolna 38	1900-1910	
110	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 4-5	ul. Wały Chrobrego 4-5	1900-1920	
111	Pyrzyce	Dom mieszkalny – willa nr 5	ul. Warszawska 5	1910-1920	
112	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 7	ul. Warszawska 7	1900-1920	
113	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 9	ul. Warszawska 9	1900-1920	
114	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 18	ul. Warszawska 18	1900-1910	
115	Pyrzyce	Budynek maszynowni nr 24	ul. Warszawska 24	1900-1910	
116	Pyrzyce	Budynek administracyjno-	ul. Warszawska 24	1900-1910	

		mieszkalny nr 24			
117	Pyrzyce	Wieża ciśnień nr 24	ul. Warszawska 24	1903	
118	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 39	ul. Warszawska 39	1890-1910	
119	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 41	ul. Warszawska 41	1900-1910	
120	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 43	ul. Warszawska 43	1900-1910	
121	Pyrzyce	Miejsce chrztu Pyrzyczan wraz ze starodrzewem oraz XIX wieczną granitową studzienką – Studnia św. Ottona	ul. Warszawska	1825-1826	A-1662 z 10.05.1991 r.
122	Pyrzyce	Park przy studni św. Ottona	ul. Warszawska	XIX-XX w.	A-1662 z 10.05.1991 r.
123	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 1	ul. Wojska Polskiego 1	1920-1930	
124	Pyrzyce	Dom mieszkalny – kamienica nr 2	ul. Woj. Polskiego 2	1920-1930	
125	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 3	ul. Woj. Polskiego 3	1920-1930	
126	Pyrzyce	Dom mieszkalny - kamienica nr 4	ul. Woj. Polskiego 4	1929	
127	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 5	ul. Woj. Polskiego 5	1920-1930	
128	Pyrzyce	Dom mieszkalny – willa nr 6	ul. Woj. Polskiego 6	1920-1930	
129	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 7	ul. Woj. Polskiego 7	1920-1930	
130	Pyrzyce	Kaplica szpitalna pw. św. Ducha ob. biblioteka i muzeum	ul. Zabytkowa 34	XIV-XV w.	A-1699 z 30.07.1955 r.
131	Pyrzyce	Dom mieszkalny nr 22	ul. Żwirki i Wigury 22	1920-1930	
132	Pyrzyce	Relikty średniowiecznych nowożytnych piwnic budynków, ob. zieleniec przy kościele par.	Plac Ratuszowy	XIV/XV – XVIII w.	A-1486 z 21.12.2015 r.
133	Brody (obręb Czernice)	Cmentarz		ok. 1 poł. XIX w.	
134	Brzesko	Kościół rzymsko-katolicki p.w. Narodzenia NMP		XIII, 1817, 1870	A – 423 z 18.06.1954 r.
135	Brzesko	Wieża kościelna (dzwonnica)		1814, 1857	A-423 z 04.03.2014 r.
136	Brzesko	Ogrodzenie przykościelne z bramami		1815-1857	A-423 z 04.03.2014 r.
137	Brzesko	Bramka cmentarna		1850-1890	
138	Brzesko	Poczta nr 13, ob. budynek mieszkalny	Brzesko 13	1920-1930	
139	Brzesko	Dom mieszkalny nr 18	Brzesko 18	1880-1900	
140	Brzesko	Dom mieszkalny nr 22	Brzesko 22	1880-1900	
141	Brzesko	Stodoła nr 22	Brzesko 22	1889	
142	Brzesko	Dom mieszkalny nr 25	Brzesko 25	1880-1900	
143	Brzesko	Dom mieszkalny nr 40	Brzesko 40	kon. XVIII w . przeb l. 10-te XX w.	
144	Brzesko	Dom mieszkalny nr 41	Brzesko 41	1880-1900	
145	Brzesko	Dom mieszkalny nr 44	Brzesko 44	1910-1920	
146	Brzesko	Dom mieszkalny nr 48	Brzesko 48	1890-1910	
147	Brzesko	Dom mieszkalny nr 49	Brzesko 49	1900-1910	
148	Brzesko	Dom mieszkalny nr 64 plebania	Brzesko 64	1790-1810	A-423 z 04.03.2014 r.

149	Brzesko	Dom mieszkalny nr 65	Brzesko 65	1850-1870	
150	Brzesko	Dom mieszkalny nr 71	Brzesko 71	1790-1810 przeb. pocz. XX w.	
151	Brzesko	Dom mieszkalny nr 72	Brzesko 72	1790-1810 przeb. pocz. XX w.	
152	Brzesko	Dom mieszkalny nr 74	Brzesko 74	1790-1810 przeb. pocz. XX w.	
153	Brzesko	Dom mieszkalny nr 85	Brzesko 85	1800-1810 przeb. pocz. XX w. i w l. 90 tych XX w.	
154	Brzesko	Dom mieszkalny nr 86	Brzesko 86	1880-1900	
155	Brzesko	Kuźnia nr 89	Brzesko 89	1880 -1900	
156	Brzesko	Dom mieszkalny nr 105	Brzesko 105	1880	
157	Brzesko	Budynek gospodarczy ob. dom mieszkalny nr 105 a	Brzesko 105a	1880-1890	
158	Brzesko	Gospoda nr 109	Brzesko 109	1880-1900	
159	Brzesko	Świetlica nr 119	Brzesko 119	1880-1900	
160	Brzesko	Szkoła nr 125	Brzesko 125	1880-1900	
161	Brzesko	Dom mieszkalny nr 126	Brzesko 126	1900-1910	
162	Brzesko	Mleczarnia nr 129	Brzesko 129	1900-1910	
163	Brzesko	Dom mieszkalny nr 132	Brzesko 132	1890-1910	
164	Brzesko	Dom mieszkalny nr 133	Brzesko 133	1880-1900 (1887)	
165	Brzesko	Układ przestrzenny		XII w.	
166	Brzesko	Cmentarz przykościelny		1 poł. XV w.	A-423 z 04.03.2014 r.
167	Brzesko	Cmentarz komunalny		1 poł. XIX w.	
168	Brzesko	Cmentarz ewangelicki		1 poł. XVII w.	
169	Brzezin	Kościół ob. filialny pw. MB Częstochowskiej		1850	
170	Brzezin	Szkoła, ob. przedszkole	Brzezin 38	ok. 1900	
171	Brzezin	Dom mieszkalny - chałupa nr 1	Brzezin 1	XIX/XX w.	
172	Brzezin	Dom mieszkalny – chałupa nr 4, 5	Brzezin 4, 5	XIX/XX w	
173	Brzezin	Dom mieszkalny – chałupa nr 6, 7	Brzezin 6, 7	1875-1900	
174	Brzezin	Dom mieszkalny – chałupa nr 8, 9	Brzezin 8, 9	XIX/XX w.	
175	Brzezin	Dom mieszkalny nr 12	Brzezin 12	1910-1920	
176	Brzezin	Dom mieszkalny nr 13	Brzezin 13	1910-1920	
177	Brzezin	Dom mieszkalny – chałupa nr 23	Brzezin 23	XIX/XX w	
178	Brzezin	Owalnicowy układ przestrzenny wsi		XIII-XX w.	
179	Brzezin	Cmentarz przykościelny		nieznane, XIX w.	

180	Brzezin	Cmentarz poewangelicki		2 poł. XIX w.	
181	Czernice	Dwór ob. pustostan	Czernice 9	1913	A-145 z 10.12.2003 r.
182	Czernice	Cmentarz ewangelicki		poł. XIX w.	
183	Czernice	Zespół folwarczny		1 ćw. XX w.	
184	Giżyn	Most drogowy wschodni		1875	
185	Giżyn	Most drogowy zachodni		1872	
186	Giżyn	Pastorówka, szkoła, ob. dom mieszkalny nr 14	Giżyn 14	1900-1905	
187	Giżyn	Cmentarz przykościelny		2 poł. XVIII w.	
188	Giżyn	Cmentarz poewangelicki		2 poł. XVIII w.	
189	Giżyn	Aleja dębowa		pocz. XX w.	
190	Krzemlin	Kościół, ob. parafialny pw. św. Wojciecha BM		2 poł. XIX w. odbud. l. 80 XX w.	A-270 z 22.08.2006 r. (wieża i ściana zachodnia)
191	Krzemlin	Zespół folwarczny		l. 60. XIX w. – pocz. XX w.	
192	Krzemlin	Obora folwarczna (magazyn naisenny)		2 poł. XIX w. przeb. l. 20-te XX w.	
193	Krzemlin	Kuźnia folwarczna		1920	
194	Krzemlin	Stodoła (Magazyn folwarczny)		pocz. XX w.	
195	Krzemlin	Szkoła nr 8, ob. budynek mieszkalny	Krzemlin 8	1900-1910	
196	Krzemlin	Budynek gospodarczy nr 8	Krzemlin 8	pocz. XX w.	
197	Krzemlin	Gorzelnia folwarczna		2 poł. XIX w.	
198	Krzemlin	Dwór		kon. XVIII w.	A-173 z 24.10.1956 r.
199	Krzemlin	Dom rządcy – pofolwarczny nr 12	Krzemlin 12	1910-1920	
200	Krzemlin	Dom mieszkalny – czworak pofolwarczny nr 20, 20a-c	Krzemlin 20, 20a-c	1910-1920	
201	Krzemlin	Dom mieszkalny – czworak pofolwarczny nr 22, 22a-c	Krzemlin 22, 22a-c	1910-1920	
202	Krzemlin	Budynek gospodarczy nr 33	Krzemlin 33	XIX/XX w.	
203	Krzemlin	Układ przestrzenny wsi		XVIII-XIX w.	
204	Krzemlin	Cmentarz przykościelny - (ewangelicki)		2 poł. XVIII w.	
205	Krzemlin	Park dworski		poł. XIX w.	937 A z 05.12.1980 r.
206	Krzemlin	Aleja kasztanowa		l. 20-30-te XX w.	
207	Letnin	Rzymsko-Katolicki Kościół Filialny pw.		XIII w.	A-1659 z 12.09.1958 r.

		MB Różańcowej			
208	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 2	1893	
209	Letnin	Stodoła	Letnin 2	k. XIX w.	
210	Letnin	Dom mieszkalny nr 3	Letnin 3	1880-1890	
211	Letnin	Dom mieszkalny- inwentarski nr 15	Letnin 15	1884	
212	Letnin	Dom mieszkalny ze świetlicą	Letnin 15, 15a	1880-1900	
213	Letnin	Dom mieszkalny nr 19	Letnin 19	1870-1900	
214	Letnin	Dom mieszkalny nr 21	Letnin 21	1890-1910	
215	Letnin	Dom mieszkalny nr 23	Letnin 23	1900-1910	
216	Letnin	Dom mieszkalny nr 26, ob. budynek gospodarczy	Letnin 26	1800-1825	
217	Letnin	Stodoła	Letnin 26	1825-1850	
218	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 29	1880-1900	
219	Letnin	Stodoła	Letnin 29	1825-1850	
220	Letnin	Stodoła	Letnin 32	3 ćw. XIX w.	
221	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 34	1880-1900	
222	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 35	1880-1900	
223	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 36	1881	
224	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 38	1880-1900	
225	Letnin	Dom mieszkalno- inwentarski	Letnin 39	1881	
226	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 40-41	1880-1900	
227	Letnin	Szkoła, ob. świetlica	Letnin 42	1910	
228	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 45	1890-1910	
229	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 49	1790-1810	
230	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 51	1910-1920	
231	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 55	1890-1910	
232	Letnin	Dom mieszkalny	Letnin 56	1910-1920	
233	Letnin	Młyn (Górny) z częścią mieszkalną	Letnin 57	1850-1900	
234	Letnin	Zabudowa zagrody młyńskiej (młyna górnego)	Letnin 57	1870-1920	
235	Letnin	Dom młynarza (młyn dolny)	Letnin 59	1900-1910	
236	Letnin	Budynek magazynowy, ob. dom mieszkalny	Letnin 60	1870-1900	
237	Letnin	Budynek gospodarczy (magazyn)	Letnin 63	1890-1910	
238	Letnin	Układ przestrzenny		XIII w.	
239	Letnin	Cmentarz przykościelny		XIII w.	
240	Letnin	Cmentarz ewangelicki, ob. komunalny		ok. 1850 r.	
241	Lipki	Cmentarz poewangelicki (ob. komunalny)		1770 – XIX w.	
242	Mechowo	Kościół, ob. filialny pw. św. Michała Archanioła		kon. XIII w. przeb. 1861	A-1655 z 16.12.1963 r.
243	Mechowo	Zespół folwarczny		poł. XIX w. – l. 20. XX w.	
244	Mechowo	Spichlerz – w zespole folwarcznym		1923	
245	Mechowo	Stodoła – w zespole		1875-1890	

		folwarcznym 1			
246	Mechowo	Dom mieszkalny (czworaki) nr 31-32	Mechowo 31-32	1886	
247	Mechowo	Cmentarz przykościelny		XVI w. ?	
248	Mechowo	Cmentarz ewangelicki		I poł. XIX w.	
249	Mechowo	Cmentarz rodowy		I poł. XIX w.	
250	Mechowo	Mogiła zbiorowa		1946	
251	Mechowo	Park pałacowy		ok.. 1840	A-1927 z 08.12.1980 r.
252	Mechowo	Aleja Lipowa		1910-1920	
253	Mechowo	Aleja Dębowa		1920-1930	
254	Mielęcín	Kościół ob. parafialny p.w. Nawiedzenia NMP		pocz. XVIII w. przeb. II poł. XIX w.	A-1658 z 22.10.1976 r.
255	Mielęcín	Magazyn (spichlerz komorowy)		1920-1930	
256	Mielęcín	Dom mieszkalny, ob. pustostan	ul. Główna 4	1920-1930	
257	Mielęcín	Dom mieszkalny (chałupa) nr 6	ul. Główna 6	k. XIX w.	
258	Mielęcín	Dom mieszkalny nr 8-10	ul. Główna 8-10	k. XIX w.	
259	Mielęcín	Dom mieszkalny nr 12	ul. Główna 12	XIX/XX w.	
260	Mielęcín	Dom mieszkalny nr 14/16	ul. Główna 14/16	4 ćw. XIX, pocz. XX w.	
261	Mielęcín	Dom mieszkalny (chałupa z częścią inwentarską) nr 18	ul. Główna 18	4 ćw. XIX w.	
262	Mielęcín	Stodoła nr 18	ul. Główna 18	4 ćw. XIX w.	
263	Mielęcín	Dom mieszkalny (chałupa) nr 20	ul. Główna 20	poł. XIX w. przeb. 1 ćw. XX w.	
264	Mielęcín	Dom mieszkalny nr 22	ul. Główna 22	1907	
265	Mielęcín	Dom mieszkalny (z częścią inwentarską) nr 24	ul. Główna 24	poł. XIX w. przeb.. 1 ćw. XX w.	
266	Mielęcín	Dom mieszkalny (ob. ośrodek zdrowia) nr 33	ul. Główna 33	1910-1920	
267	Mielęcín	Budynek inwentarski, ob. dom mieszkalny nr 36, 34	ul. Główna 36, 34	1900-1910	
268	Mielęcín	Dom mieszkalny (trojak) nr 45, 47, 49	ul. Główna 45, 47, 49	1912	
269	Mielęcín	Dom zarządcy, ob. mieszkalny nr 41	ul. Główna 41	1910-1920	
270	Mielęcín	Dom mieszkalny (pięciorak) nr 51, 53, 55, 57, 59	ul. Główna 51, 53, 55, 57, 59	1910-1920	
271	Mielęcín	Dom mieszkalny (czworak) nr 65-67	ul. Główna 65-67	1910-1920	
272	Mielęcín	Pałac, ob. szkoła	ul. Główna 72	1875-1890	A-296 z 22.12.2006 r.
273	Mielęcín	Dom mieszkalny (kolejowy) nr 1	ul. Dworcowa 1	1900-1910	
274	Mielęcín	Dworzec kolejowy, ob. pustostan	ul. Dworcowa 3	XIX/XX w.	
275	Mielęcín	Dom mieszkalny	ul. Zagórska 5	pocz.. XX w.	

		(dwojak) nr 5			
276	Mielęcín	Układ przestrzenny		XIV-XIX w.	
277	Mielęcín	Cmentarz przykościelny (ewangelicki)		XVIII w.	
278	Mielęcín	Park Pałacowy		poł. XIX w.	A-296 z 12.12.1980 r.
279	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 2	Młyny 2	1900-1910	
280	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 3	Młyny 3	1900-1910	
281	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 4	Młyny 4	2 poł. XIX w.	
282	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 5	Młyny 5	2 poł. XIX w.	
283	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 14	Młyny 14	1 poł. XIX w.	
284	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 16	Młyny 16	1 poł. XIX w.	
285	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) nr 21	Młyny 21	2 poł. XIX w.	
286	Młyny	Dom mieszkalny (chałupa) k/nr 3	Młyny k. nr 3	XVIII/XIX w.	
287	Młyny	Cmentarz		2 poł. XVIII w.	
288	Młyny	Ulicowy układ przestrzenny wsi		XVIII w.	
289	Nieborowo	Kościół rzymskokatolicki pw. MB Nieustannej Pomocy		XV-XVI w.	A-777 z 28.12.2010 r.
290	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 4	Nieborowo 4	1875-1900	
291	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 5	Nieborowo 5	1880-1900	
292	Nieborowo	Dom mieszkalno-inwentarski nr 8	Nieborowo 8	1880-1890 (1886)	
293	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 9	Nieborowo 9	1880-1900	
294	Nieborowo	Budynek mieszkalno-inwentarski nr 10	Nieborowo 10	1880-1900	
295	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 11	Nieborowo 11	1870-1900	
296	Nieborowo	Budynek inwentarski nr 11	Nieborowo 11	1870-1890	
297	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 13	Nieborowo 13	1900-1910	
298	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 14	Nieborowo 14	1890-1910	
299	Nieborowo	Dom mieszkalny nr 18	Nieborowo 18	1890-1910	
300	Nieborowo	Budynek stodołno-inwentarski nr 21	Nieborowo 21	2 poł. XIX, kon. XIX w.	
301	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 23	Nieborowo 23	1920-1930	
302	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 24	Nieborowo 24	1 poł. XIX, pocz. XX w.	
303	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 25	Nieborowo 25	2 poł. XIX w.	
304	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 28	Nieborowo 28	XIX/XX w.	
305	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 29	Nieborowo 29	XIX/XX w.	
306	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 31	Nieborowo 31	4 ćw. XIX w.	
307	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 33	Nieborowo 33	1829	A-99 z 15.10.2002 r.

308	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 34	Nieborowo 34	1828	A-1654 z 20.04.1995 r.
309	Nieborowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 44	Nieborowo 44	kon. XIX w.	
310	Nieborowo	Owalnicowy układ przestrzenny wsi		XIII/XIV w.	
311	Nieborowo	Cmentarz przykościelny		XVI w.	A-777 z 28.12.2010 r.
312	Nieborowo	Cmentarz poewangelicki		2 poł. XIX w.	
313	Nieborowo	Kamienny mur ogrodzeniowy z 3 bramkami i starodrzewem		k. XV w., 1980	A-777 z 28.12.2010 r.
314	Nowielin	Kościół, ob. filialny pw. Niepokalanego Serca NMP		2 poł. XIII w., rozb. ok. 1500 r.	A-1656 z 31.07.1956 r.
315	Nowielin	Dom mieszkalny (pokolejowy) nr 1	Nowielin 1	1900-1910	
316	Nowielin	Dom mieszkalny (chałupa) nr 4	Nowielin 4	1875-1900	
317	Nowielin	Dom mieszkalny (chałupa) nr 5	Nowielin 5	1900-1910	
318	Nowielin	Stodoła nr 6	Nowielin 6	2 poł. XIX w.	
319	Nowielin	Dom mieszkalny (chałupa) nr 7	Nowielin 7	1875-1900	
320	Nowielin	Dom mieszkalny (chałupa) nr 8	Nowielin 8	1885-1910	
321	Nowielin	Dom mieszkalny (chałupa) nr 9	Nowielin 9	1885-1910	
322	Nowielin	Dom mieszkalny (Pastorówka) Nr 27	Nowielin 27	1875-1900	
323	Nowielin	Budynek inwentarsko-mieszkalny nr 28	Nowielin 28	1890-1910	
324	Nowielin	Dom mieszkalny (chałupa) nr 31	Nowielin 31	1910-1920	
325	Nowielin	Dom mieszkalny nr 33	Nowielin 33	1880-1900	
326	Nowielin	Świetlica wiejska nr 35a	Nowielin 35a	1900-1910	
327	Nowielin	Budynek gospodarczy	Nowielin 39	1900-1910	
328	Nowielin	Cmentarz przykościelny		XII w. (?), poł. XVI w., XIX-XX w.	
329	Nowielin	Cmentarz poewangelicki		2 poł. XIX w.	
330	Nowielin	Zespół folwarczny		k. XVIII w. - l. 20. XX w.	
331	Nowielin	Park Dworski		1 poł. XIX w.	A-1692 z 12.12.1980 r.
332	Obojno	Zespół folwarczny		4 ćw. XIX w.	
333	Obromino	Kościół, ob. rzymskokatolicki pw. Niepokalanego Poczęcia NMP		XVIII w.	A-1285 z 08.09.2014 r. (ściana zachodnia i wieża)
334	Obromino	Ogrodzenie cmentarza przykościelnego i starodrzew		XVIII – XIX w.	A-1285 z 08.09.2014 r.
335	Obromino	Szkoła, ob. dom	Obromino 30	1914	

		mieszkalny			
336	Obromino	Kuźnia	Obromino 32	1875-1900	
337	Obromino	Dom mieszkalny nr 3	Obromino 3	1910-1920	
338	Obromino	Zabudowa gospodarcza (zagroda)	Obromino 3	1870-1910	
339	Obromino	Dom mieszkalny nr 6	Obromino 6	1790-1820	
340	Obromino	Dom mieszkalny nr 8	Obromino 8	1850-1880	
341	Obromino	Budynek gospodarczy nr 10	Obromino 10	1860-1880	
342	Obromino	Pastorówka, ob. dom mieszkalny nr 10 i świetlica wiejska	Obromino 10	1850-1870	
343	Obromino	Dom mieszkalny nr 12	Obromino 12	1830-1860	
344	Obromino	Ogrodzenie nr 12	Obromino 12	1830-1860	
345	Obromino	Dom mieszkalny nr 14	Obromino 14	1830-1860	
346	Obromino	Dom mieszkalny nr 15	Obromino 15	1890-1910	
347	Obromino	Dom mieszkalny nr 17	Obromino 17	1900-1910	
348	Obromino	Dom mieszkalny nr 26	Obromino 26	1890-1910	
349	Obromino	Dom mieszkalny z częścią gospodarczą nr 27	Obromino 27	1880-1900	
350	Obromino	Dom mieszkalny z częścią gospodarczą nr 29	Obromino 29	1800-1810	A-19 z 09.09.2002 r.
351	Obromino	Dom mieszkalny nr 31	Obromino 31	1890-1910	
352	Obromino	Układ przestrzenny		XIII w.	
353	Obromino	Cmentarz przykościelny		1 poł XIX w.	A- 1285 z 08.09.2014 r.
354	Okunica	Kościół ob. filialny pw. św. Bartłomieja		1920-1930	A-1822 z 10.04.2019 r.
355	Okunica	Ogrodzenie z bramą i starodrzewem		1 ćw. XX w.	A-1822 z 10.04.2019 r.
356	Okunica	Zespół stacji kolejowej	Okunica 46a, 46b	1890-1900	
357	Okunica	Kaplica cmentarna		XIX/XX w.	
358	Okunica	Dom mieszkalny (chałupa) nr 8	Okunica 8	1900-1910	
359	Okunica	Dom mieszkalny – wielorodzinny nr 39	Okunica 39	1900-1910	
360	Okunica	Dom mieszkalny (wielorodzinny) nr 40, 40a	Okunica 40, 40 a	1900-1910	
361	Okunica	Dom mieszkalny – wielorodzinny nr 41	Okunica 41	1900-1910	
362	Okunica	Dom mieszkalny (wielorodzinny) nr 42	Okunica 42	1900-1910	
363	Okunica	Cmentarz poewangelicki		2 poł. XIX w.	
364	Okunica	Zespół cukrowni	Okunica-Kluczewo	XIX/XX w.	
365	Pstrowice	Kościół, ob. filialny p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbe		XV w., XVIII-XIX w.	A-627 z 17.06.2010 r.
366	Pstrowice	Ogrodzenie kościoła z bramą		2 poł. XIX w.	A-627 17.06.2010 r.
367	Pstrowice	Zespół folwarczny		poł. XIX w. – pocz. XX w.	
368	Pstrowice	Pałac	Pstrowice 20	kon. XIX w.	A-1123 z 19.06.1990 r.
369	Pstrowice	Spichlerz	Pstrowice 20	poł. XIX w.	A-1123 z 19.06.1990 r.

370	Pstrowice	Szkoła, ob. dom mieszkalny	Pstrowice 3	1900-1910	
371	Pstrowice	Remiza	Pstrowice 11b	1900-1910	
372	Pstrowice	Dom mieszkalny (chałupa) nr 6	Pstrowice 6	2 poł. XIX w., przeb. I 20/30-te XX w.	
373	Pstrowice	Dom mieszkalny nr 7	Pstrowice 7, 7a	1900-1910	
374	Pstrowice	Dom mieszkalny (budynek wielorodzinny) Nr 15-15 a	Pstrowice 15, 15a	1900-1910	
375	Pstrowice	Dom mieszkalny (chałupa) nr 26	Pstrowice 26	1880-1900	
376	Pstrowice	Cmentarz przykościelny (ewangelicki)	Pstrowice	XV-XVI w.	A-627 z 17.06.2010 r.
377	Pstrowice	Cmentarz poewangelicki, ob. komunalny		1 poł. XIX w.	
378	Pstrowice	Park pałacowy	Pstrowice 20	XIX w.	A-994 z 27.10.1982 r.
379	Ryszewko	Kościół, ob. parafialny pw. Wniebowzięcia NMP		1866	
380	Ryszewko	Stodoła nr 4	Ryszewko 4	XVIII/XIX w.	
381	Ryszewko	Dom mieszkalny (chałupa) nr 5	Ryszewko 5	k. XIX w.	
382	Ryszewko	Stodoła nr 7	Ryszewko 7	poł. XIX w., przeb. 1 ćw. XX w.	
383	Ryszewko	Dom mieszkalny (chałupa) nr 7	Ryszewko 7	pocz. XIX, pocz. XX w.	
384	Ryszewko	Dom mieszkalny (chałupa) nr 9	Ryszewko 9	poł. XIX w.	
385	Ryszewko	Zespół folwarczny	Ryszewko 30	4 ćw. XIX w.	
386	Ryszewko	Dwór, ob. dom mieszkalny nr 30	Ryszewko 30	2 poł. XIX w.	
387	Ryszewko	Budynek inwentarski nr 29	Ryszewko 29	2 poł. XIX w.	
388	Ryszewko	Budynek inwentarski nr 30	Ryszewko 30	2 poł. XIX w.	
389	Ryszewko	Obora nr 30	Ryszewko 30	1877	
390	Ryszewko	Stodoła nr 30	Ryszewko 30	1877	
391	Ryszewko	Układ przestrzenny wsi		XIII/XIV w.	
392	Ryszewko	Cmentarz przykościelny		XVIII	
393	Ryszewko	Cmentarz poewangelicki		1 poł. XIX w.	
394	Ryszewko	Park dworski	Ryszewko 30	2 poł. XIX w.	A-1689 z 15.12.1980 r.
395	Ryszewko	Aleja kasztanowa		pocz. XX w.	
396	Ryszewko	Kościół - ruina		XV / XVI w.	A-1700 z 22.10.1976 r.
397	Ryszewko	Dom mieszkalny (chałupa) nr 6	Ryszewko 6	1885-1900	
398	Ryszewko	Dom mieszkalny (chałupa) nr 7	Ryszewko 7	1885-1900	

399	Ryszewo	Stodoła nr 8	Ryszewo 8	1850-1875	
400	Ryszewo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 12	Ryszewo 12	kon. XIX w., 1948	
401	Ryszewo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 20	Ryszewo 20	1852	
402	Ryszewo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 36	Ryszewo 36	XIX/XX w.	
403	Ryszewo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 37	Ryszewo 37	XIX/XX w.	
404	Ryszewo	Układ Przestrzenny (sakowy) wsi		XII/XIII-XX w.	
405	Ryszewo	Cmentarz przykościelny		XIV/XV, XVIII-XX w.	A-1700 z 04.09.1990 r.
406	Ryszewo	Cmentarz poewangelicki, ob. komunalny		2 poł. XIX w.	
407	Rzepnowo	Kościół, ob. filialny pw. Nawiedzenia NMP		XV-XVI w.	A-1701 z 10.01.1990 r.
408	Rzepnowo	Szkoła, ob. świetlica	Rzepnowo 21	1900-1910	
409	Rzepnowo	Dom mieszkalny (chałupa) nr 8	Rzepnowo 8	kon. XIX w.	
410	Rzepnowo	Cmentarz przykościelny		XV – XVI w.	A-1701 z 10.01.1990 r.
411	Sicina, ob. Pyrzyce	Zespół folwarczny	Sicina, ob. Pyrzyce ul. Podmiejska 1	4 ćw. XIX w.	
412	Stróżewo	Szkoła, ob. dom mieszkalny	Stróżewo 51	1910-1920	
413	Stróżewo	Kapliczka przydrożna		1947	
414	Stróżewo	Dom mieszkalny nr 17		1910-1920	
415	Stróżewo	Budynek mieszkalno-gospodarczy nr 17	Stróżewo nr 17	2 poł XIX w.	
416	Stróżewo	Dom mieszkalny nr 25	Stróżewo 25	XIX / XX w.	
417	Stróżewo	Dom mieszkalny nr 26	Stróżewo 26	1900-1910	
418	Stróżewo	Dom mieszkalny nr 32, 32a	Stróżewo 32, 32a	XIX / XX w.	
419	Stróżewo	Dom mieszkalny nr 49a, 49b	Stróżewo 49a, 49b	1900-1910	
420	Stróżewo	Cmentarz przykościelny		XV/XVI w.	
421	Stróżewo	Cmentarz poewangelicki, ob. komunalny		1 poł. XIX w.	
422	Turze	Kościół, ob. filialny p.w. Najświętszego Zbawiciela		XV / XVI, XVIII/XIX w.	
423	Turze	Miejsce pamięci poległych w czasie I wojny światowej		ok. 1920 r.	
424	Turze	Dom mieszkalny nr 11	Turze 11	1920-1930	
425	Turze	Dom mieszkalny nr 37	Turze 37	1920-1930	
426	Turze	Budynek mieszkalno-inwentarski nr 42	Turze 42	1905 r.	
427	Turze	Dom mieszkalny nr 43	Turze 43	1925 r.	
428	Turze	Dom mieszkalny nr 46	Turze 46	1910-1920	
429	Turze	Cmentarz przykościelny		XV/XVI w.	
430	Turze	Cmentarz przykościelny – mur i filarki		XV/XVI w.	

431	Turze	Cmentarz poewangelicki, ob. komunalny		XVIII/XIX w.	
432	Turze	Aleja kasztanowa		1900-1915	
433	Żabów	Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela		1569, 1899	A-1657 z 14.09.1958 r.
434	Żabów	Upamiętnienie ofiar I wojny światowej		po 1918 r.	
435	Żabów	Kostnica cmentarna		kon. XIX w.	
436	Żabów	Zespół folwarczny		4 ćw. XIX w. – l. 30. XX w.	
437	Żabów	Kuźnia – w zespole folwarcznym		kon. XIX w.	
438	Żabów	Obora, ob. magazyn paszowy – w zespole folwarcznym		1896 r.	
439	Żabów	Obora – w zespole folwarcznym		4 ćw. XIX w.	
440	Żabów	Stajnia – w zespole folwarcznym		4 ćw. XIX w.	
441	Żabów	Stodoła – w zespole folwarcznym		pocz. XX w.	
442	Żabów	Stolarnia – w zespole pofolwarcznym		1912	
443	Żabów	Dom mieszkalny – stróżówka w zespole folwarcznym	Żabów 77	1910-1920	
444	Żabów	Dom mieszkalny (dwojak) nr 5-6	Żabów 5/6	pocz. XX w.	
445	Żabów	Dom mieszkalny (czworak)	Żabów 25-28	1900-1910	
446	Żabów	Cmentarz przykościelny, ob. katolicki		XVI w.	
447	Żabów	Cmentarz poewangelicki		1 poł. XIX w.	
448	Żabów	Park dworski		XIX w.	A-1707 z 22.10.1957 r.

Zródło: Gminna ewidencja zabytków

Załącznik 2. Nieruchome zabytki archeologiczne ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Lp.	Miejscowość	Nr w obrębie miejsc.	AZP	Nr na arkuszu AZP	Uwagi
1	Krzemlin	9	38-08	8	
2	Krzemlin	10	38-08	9	
3	Krzemlin	11	38-08	10	
4	Krzemlin	12	38-08	11	
5	Krzemlin	13	38-08	12	
6	Nowielin	12	37-08	85	
7	Nowielin	13	37-08	86	
8	Krzemlin	1	37-08	89	
9	Krzemlin	2	37-08	94	
10	Krzemlin	3	37-08	95	
11	Krzemlin	4	37-08	96	
12	Krzemlin	5	37-08	97	
13	Krzemlin	6	37-08	98	
14	Krzemlin	7	37-08	99	
15	Krzemlin	8	37-08	100	
16	Nowielin	17	37-08	104	
17	Miełęczin	23	38-08	13	
18	Miełęczin	24	38-08	14	
19	Miełęczin	26	38-09	1	
20	Miełęczin	28	38-09	3	
21	Miełęczin	29	38-09	4	
22	Miełęczin	31	38-09	6	
23	Miełęczin	32	38-09	7	
24	Miełęczin	35	38-09	10	
25	Miełęczin	36	38-09	11	
26	Miełęczin	12	37-08	152	
27	Miełęczin	13	37-08	153	
28	Miełęczin	14	37-08	154	
29	Miełęczin	15	37-08	155	
30	Miełęczin	16	37-08	156	
31	Miełęczin	17	37-08	157	
32	Miełęczin	18	37-08	158	
33	Miełęczin	19	37-08	159	
34	Miełęczin	20	37-08	160	
35	Miełęczin	21	37-08	161	
36	Miełęczin	22	37-08	162	
37	Miełęczin	2	37-09	8	
38	Miełęczin	3	37-09	9	
39	Miełęczin	4	37-09	10	
40	Miełęczin	5	37-09	11	
41	Miełęczin	6	37-09	12	
42	Miełęczin	7	37-09	13	
43	Miełęczin	8	37-09	14	
44	Pstrowice	1	37-09	15	
45	Pstrowice	2	37-09	16	
46	Pstrowice	3	37-09	17	
47	Pstrowice	4	37-09	18	
48	Pstrowice	5	37-09	19	
49	Pstrowice	6	37-09	20	
50	Pstrowice	7	37-09	21	
51	Pstrowice	8	37-09	22	
52	Pstrowice	9	37-09	23	
53	Pstrowice	10	37-09	24	
54	Pstrowice	11	37-09	25	

55	Pstrowice	12	37-09	26	
56	Pstrowice	13	37-09	27	
57	Pstrowice	14	37-09	28	
58	Pstrowice	17	37-09	33	
59	Pstrowice	18	37-09	34	
60	Pstrowice	19	37-09	35	
61	Pstrowice	20	37-09	36	
62	Pstrowice	21	37-09	37	
63	Pstrowice	22	37-09	38	
64	Pstrowice	23	37-09	39	
65	Pstrowice	24	37-09	40	
66	Pstrowice	25	37-09	41	
67	Pstrowice	26	37-09	42	
68	Pstrowice	27	37-09	43	
69	Pstrowice	28	37-09	44	
70	Obromino	3	37-09	45	
71	Pstrowice	29	37-09	68	
72	Pstrowice	30	37-09	69	
73	Pstrowice	31	37-09	70	
74	Pstrowice	32	37-09	71	
75	Pstrowice	33	37-09	72	
76	Letnin	67	37-09	73	
77	Obromino	25	37-09	74	
78	Obromino	26	37-09	75	
79	Obromino	27	37-09	76	
80	Letnin	25	37-09	77	
81	Letnin	26	37-09	78	
82	Obromino	1	37-09	166	
83	Obromino	9	37-09	51	
84	Obromino	10	37-09	52	
85	Obromino	11	37-09	53	
86	Obromino	12	37-09	54	
87	Obromino	28	37-09	164	
88	Obromino	8	37-09	50	
89	Obromino	7	37-09	49	
90	Obromino	13	37-09	55	
91	Obromino	2	37-09	56	
92	Obromino	14	37-09	57	
93	Obromino	15	37-09	58	
94	Obromino	16	37-09	59	
95	Obromino	17	37-09	60	
96	Obromino	18	37-09	61	
97	Obromino	19	37-09	62	
98	Obromino	20	37-09	63	
99	Obromino	21	37-09	64	
100	Obromino	22	37-09	65	
101	Obromino	23	37-09	66	
102	Obromino	24	37-09	67	
103	Obromino	4	37-09	46	
104	Obromino	5	37-09	47	
105	Obromino	6	37-09	48	
106	Letnin	43	37-09	118	
107	Letnin	44	37-09	119	
108	Letnin	2	37-09	116	
109	Letnin	8	37-09	112	
110	Kosin	19	37-09	113	
111	Kosin	3	37-09	114	
112	Letnin	13	37-09	115	

113	Letnin	45	37-09	120	
114	Letnin	46	37-09	121	
115	Letnin	47	37-09	122	
116	Letnin	19	37-09	123	
117	Letnin	48	37-09	124	
118	Letnin	49	37-09	125	
119	Letnin	50	37-09	126	
120	Letnin	51	37-09	127	
121	Letnin	1	37-09	128	
122	Letnin	15	37-09	129	
123	Letnin	52	37-09	130	
124	Letnin	55	37-09	135	
125	Letnin	22	37-09	137	
126	Letnin	17	37-09	136	
127	Letnin	35	37-09	96	
128	Letnin	36	37-09	97	
129	Letnin	39	37-09	100	
130	Letnin	34	37-09	95	
131	Letnin	33	37-09	94	
132	Letnin	5	37-09	93	
133	Letnin	7	37-09	92	
134	Letnin	32	37-09	91	
135	Letnin	10	37-09	90	
136	Letnin	31	37-09	89	
137	Letnin	30	37-09	88	
138	Letnin	28	37-09	86	
139	Letnin	9	37-09	85	
140	Letnin	58	37-09	147	
141	Letnin	59	37-09	148	
142	Letnin	60	37-09	149	
143	Letnin	61	37-09	150	
144	Letnin	62	37-09	151	
145	Letnin	63	37-09	152	
146	Letnin	64	37-09	153	
147	Letnin	23	37-09	154	
148	Brzesko	34	37-09	155	
149	Letnin	20	37-09	156	
150	Letnin	4	37-09	157	
151	Letnin	65	37-09	158	
152	Letnin	66	37-09	159	
153	Letnin	24	36-09	50	
154	Letnin	68	36-09	51	
155	Letnin	16	37-09	140	
156	Letnin	6	37-09	142	
157	Letnin	11	37-09	139	
158	Letnin	14	37-09	138	
159	Letnin	21	37-09	143	
160	Letnin	56	37-09	144	
161	Letnin	12	37-09	145	
162	Letnin	57	37-09	146	
163	Letnin	53	37-09	131	
164	Letnin	54	37-09	134	
165	Brzesko	33	37-09	132	
166	Brzesko	11	37-09	133	
167	Brzesko	11	37-09	141	
168	Brzesko	36	37-09	161	
169	Brzesko	35	37-09	160	
170	Brzesko	13	37-09	162	

171	Brzesko	37	37-09	163	
172	Brzesko	49	37-10	25	
173	Brzesko	50	37-10	26	
174	Brzesko	24	37-10	14	
175	Brzesko	25	37-10	15	
176	Brzesko	26	37-10	16	
177	Brzesko	4	37-10	2	
178	Brzesko	15	37-10	5	
179	Brzesko	51	37-10	27	
180	Brzesko	52	37-10	28	
181	Brzesko	57	37-10	33	
182	Brzesko	58	37-10	34	
183	Brzesko	59	37-10	35	
184	Brzesko	16	37-10	6	
185	Brzesko	17	37-10	7	
186	Brzesko	29	37-10	19	
187	Brzesko	20	37-10	10	
188	Brzesko	21	37-10	11	
189	Brzesko	22	37-10	12	
190	Brzesko	23	37-10	13	
191	Brzesko	27	37-10	17	
192	Brzesko	28	37-10	18	
193	Brzesko	56	37-10	32	
194	Brzesko	54	37-10	30	
195	Brzesko	55	37-10	31	
196	Brzesko	48	37-10	24	
197	Brzesko	47	37-10	23	
198	Brzesko	5	37-10	3	
199	Brzesko	3	37-10	1	
200	Brzesko	19	37-10	9	
201	Brzesko	18	37-10	8	
202	Brzesko	46	37-10	22	
203	Brzesko	53	37-10	29	
204	Brzesko	60	37-10	36	
205	Brzesko	61	37-10	37	
206	Brzesko	6	37-10	4	
207	Brzesko	73	37-10	49	
208	Brzesko	62	37-10	38	
209	Brzesko	31	37-10	20	
210	Brzesko	32	37-10	21	
211	Brzesko	74	37-10	50	
212	Brzesko	82	37-10	58	
213	Brzesko	83	37-10	59	
214	Brzesko	84	37-10	60	
215	Brzesko	63	37-10	39	
216	Brzesko	64	37-10	40	
217	Brzesko	65	37-10	41	
218	Brzesko	66	37-10	42	
219	Brzesko	67	37-10	43	
220	Brzesko	68	37-10	44	
221	Brzesko	69	37-10	45	
222	Brzesko	70	37-10	46	
223	Brzesko	71	37-10	47	
224	Brzesko	72	37-10	48	
225	Brzesko	75	37-10	51	
226	Brzesko	76	37-10	52	
227	Brzesko	77	37-10	53	
228	Brzesko	78	37-10	54	

229	Brzesko	79	37-10	55	
230	Brzesko	80	37-10	56	
231	Brzesko	81	37-10	57	
232	Brzesko	1	36-10	1	
233	Brzesko	95	36-10	15	
234	Brzesko	96	36-10	16	
235	Brzesko	97	36-10	17	
236	Brzesko	98	36-10	18	
237	Brzesko	94	36-10	14	
238	Brzesko	88	36-10	8	
239	Brzesko	90	36-10	10	
240	Brzesko	91	36-10	11	
241	Brzesko	92	36-10	12	
242	Brzesko	93	36-10	13	
243	Brzesko	89	36-10	9	
244	Brzesko	87	36-10	7	
245	Brzesko	86	36-10	6	
246	Brzesko	85	36-10	5	
247	Brzesko	23	36-10	4	
248	Brzesko	12	36-10	3	
249	Brzesko	9	36-10	2	
250	Brzesko	38	36-09	52	
251	Brzesko	39	36-09	53	
252	Brzesko	40	36-09	54	
253	Brzesko	41	36-09	56	
254	Brzesko	42	36-09	59	
255	Brzesko	43	36-09	60	
256	Brzesko	44	36-09	98	
257	Brzesko	8	36-09	58	
258	Brzesko	7	36-09	57	
259	Brzesko	2	36-09	55	
260	Brzesko	45	36-09	99	
261	Mechowo	18	36-09	62	
262	Mechowo	19	36-09	63	
263	Mechowo	3	36-09	61	
264	Mechowo	20	36-09	64	
265	Mechowo	11	36-09	39	
266	Mechowo	14	36-09	44	
267	Mechowo	15	36-09	45	
268	Mechowo	16	36-09	46	
269	Mechowo	5	36-09	42	
270	Mechowo	13	36-09	43	
271	Mechowo	12	36-09	41	
272	Mechowo	17	36-09	47	
273	Mechowo	2	36-09	48	
274	Mechowo	7	36-09	49	
275	Mechowo	8	37-09	79	
276	Mechowo	9	37-09	80	
277	Mechowo	1	37-09	81	
278	Mechowo	10	37-09	82	
279	Mechowo	4	37-09	83	
280	Letnin	27	37-09	84	
281	Letnin	29	37-09	87	
282	Stróżewo	9	36-09	65	
283	Stróżewo	35	36-09	97	
284	Stróżewo	2	36-09	69	
285	Stróżewo	12	36-09	68	
286	Stróżewo	11	36-09	67	

287	Stróżewo	10	36-09	66	
288	Stróżewo	6	36-09	70	
289	Stróżewo	13	36-09	71	
290	Stróżewo	15	36-09	73	
291	Stróżewo	14	36-09	72	
292	Stróżewo	16	36-09	74	
293	Stróżewo	17	36-09	75	
294	Stróżewo	1	36-09	76	
295	Stróżewo	18	36-09	77	
296	Stróżewo	19	36-09	78	
297	Stróżewo	20	36-09	79	
298	Stróżewo	24	36-09	85	
299	Stróżewo	25	36-09	87	
300	Stróżewo	26	36-09	88	
301	Stróżewo	7	36-09	84	
302	Stróżewo	27	36-09	89	
303	Stróżewo	28	36-09	90	
304	Stróżewo	29	36-09	91	
305	Stróżewo	30	36-09	92	
306	Stróżewo	31	36-09	93	
307	Stróżewo	32	36-09	94	
308	Stróżewo	33	36-09	95	
309	Stróżewo	34	36-09	96	
310	Stróżewo	42	35-09	140	
311	Stróżewo	41	35-09	139	
312	Stróżewo	40	35-09	138	
313	Stróżewo	39	35-09	137	
314	Stróżewo	38	35-09	136	
315	Stróżewo	37	35-09	135	
316	Stróżewo	36	35-09	134	
317	Stróżewo	8	35-09	133	
318	Stróżewo	5	35-09	132	
319	Stróżewo	43	35-09	141	
320	Stróżewo	44	35-09	142	
321	Stróżewo	46	35-09	144	
322	Stróżewo	45	35-09	143	
323	Ryszewo	27	35-09	80	
324	Ryszewo	28	35-09	81	
325	Ryszewo	29	35-09	82	
326	Okunica	27	35-09	54	
327	Okunica	28	35-09	55	
328	Okunica	29	35-09	56	
329	Okunica	30	35-09	57	
330	Okunica	31	35-09	58	
331	Okunica	32	35-09	59	
332	Okunica	33	35-09	60	
333	Okunica	22	35-09	49	
334	Okunica	23	35-09	50	
335	Okunica	24	35-09	51	
336	Okunica	25	35-09	52	
337	Okunica	26	35-09	53	
338	Ryszewo	23	35-09	76	
339	Ryszewo	24	35-09	77	
340	Ryszewo	25	35-09	78	
341	Ryszewo	26	35-09	79	
342	Okunica	21	35-09	48	
343	Grędziec	1	35-09	20	
344	Grędziec	2	35-09	21	

345	Wierzбно	9	35-09	145	
346	Czernice	1	35-09	9	
347	Czernice	2	35-09	10	
348	Czernice	3	35-09	11	
349	Czernice	4	35-09	12	
350	Czernice	5	35-09	13	
351	Czernice	6	35-09	14	
352	Czernice	7	35-09	15	
353	Czernice	9	35-09	17	
354	Czernice	10	35-09	18	
355	Czernice	11	35-09	19	
356	Grędziec	3	35-09	22	nr rej. 570, obr. Czernice
357	Grędziec	7	35-09	26	
358	Grędziec	8	35-09	27	
359	Grędziec	9	35-09	28	
360	Nowielin	49	37-08	147	
361	Nowielin	50	37-08	148	
362	Miełęczin	9	37-08	149	
363	Miełęczin	10	37-08	150	
364	Miełęczin	11	37-08	151	
365	Nowielin	14	37-08	101	
366	Nowielin	15	37-08	102	
367	Nowielin	16	37-08	103	
368	Nowielin	18	37-08	105	
369	Nowielin	19	37-08	106	
370	Nowielin	20	37-08	107	
371	Nowielin	21	37-08	108	
372	Nowielin	22	37-08	109	
373	Nowielin	23	37-08	110	
374	Nowielin	7	37-08	111	
375	Nowielin	24	37-08	112	
376	Nowielin	25	37-08	113	
377	Nowielin	26	37-08	114	
378	Nowielin	3	37-08	115	
379	Nowielin	27	37-08	116	
380	Nowielin	28	37-08	117	
381	Nowielin	29	37-08	118	
382	Nowielin	30	37-08	119	
383	Nowielin	31	37-08	120	
384	Nowielin	32	37-08	121	
385	Nowielin	33	37-08	122	
386	Nowielin	34	37-08	123	
387	Nowielin	35	37-08	124	
388	Nowielin	36	37-08	125	
389	Nowielin	37	37-08	126	
390	Nowielin	38	37-08	127	
391	Nowielin	39	37-08	128	
392	Nowielin	40	37-08	129	
393	Nowielin	41	37-08	130	
394	Nowielin	6	37-08	131	
395	Nowielin	42	37-08	132	
396	Nowielin	43	37-08	133	
397	Nowielin	4	37-08	134	
398	Nowielin	44	37-08	135	
399	Nowielin	45	37-08	136	
400	Nowielin	46	37-08	142	
401	Nowielin	1	37-08	143	

402	Nowielin	47	37-08	144	
403	Nowielin	48	37-08	145	
404	Nowielin	5	37-08	146	
405	Nowielin	2	37-08	83	
406	Nowielin	11	37-08	84	
407	Pyrzyce	29	37-08	70	
408	Pyrzyce	32	37-08	71	
409	Nowielin	8	37-09	4	
410	Nowielin	9	37-09	5	
411	Nowielin	10	37-09	6	
412	Mielęcín	1	37-09	7	
413	Kozielice	60	37-08	72	
414	Kozielice	15	37-08	68	
415	Pyrzyce	30	37-08	67	
416	Pyrzyce	33	37-08	66	
417	Pyrzyce	79	36-08	114	
418	Pyrzyce	78	36-08	113	
419	Pyrzyce	77	36-08	112	
420	Pyrzyce	76	36-08	111	
421	Pyrzyce	75	36-08	110	
422	Pyrzyce	74	36-08	109	
423	Pyrzyce	72	36-08	107	
424	Pyrzyce	71	36-08	106	
425	Pyrzyce	70	36-08	105	
426	Pyrzyce	69	36-08	104	
427	Pyrzyce	68	36-08	103	
428	Pyrzyce	67	36-08	102	
429	Pyrzyce	25	36-08	101	
430	Pyrzyce	65	36-08	99	
431	Pyrzyce	21	36-08	98	
432	Pyrzyce	64	36-08	156	
433	Pyrzyce	31	37-08	69	
434	Pyrzyce	27	36-08	162	
435	Pyrzyce	41	36-08	55	
436	Pyrzyce	42	36-08	56	
437	Pyrzyce	43	36-08	57	
438	Pyrzyce	45	36-08	59	
439	Pyrzyce	45	36-08	59	
440	Pyrzyce	46	36-08	60	
441	Pyrzyce	28	36-08	61	
442	Pyrzyce	3	36-08	62	
443	Pyrzyce	47	36-08	63	
444	Pyrzyce	3a	36-08	64	
445	Pyrzyce	26	36-08	65	
446	Pyrzyce	48	36-08	66	
447	Pyrzyce	3b	36-08	67	
448	Pyrzyce	49	36-08	68	
449	Pyrzyce	50	36-08	69	
450	Pyrzyce	15	36-08	70	
451	Pyrzyce	51	36-08	71	
452	Pyrzyce	52	36-08	72	
453	Pyrzyce	52	36-08	73	
454	Pyrzyce	54	36-08	74	
455	Pyrzyce	13	36-08	75	
456	Pyrzyce	61	36-08	93	
457	Pyrzyce	14	36-08	95	
458	Pyrzyce	63	36-08	96	
459	Pyrzyce	20	36-08	97	

460	Rzepniewo	16	36-08	37	
461	Pyrzyce	37	36-08	38	
462	Pyrzyce	38	36-08	39	
463	Rokity	1	36-08	40	
464	Pyrzyce	39	36-08	41	
465	Pyrzyce	40	36-08	52	
466	Pyrzyce (Karniewo)	130	36-08	185	
467	Rzepniewo	15	36-08	36	
468	Rzepniewo	3	36-08	35	
469	Rzepniewo	14	36-08	34	
470	Rzepniewo	6	36-08	33	
471	Rzepniewo	2	36-08	32	
472	Rzepniewo	1	36-08	31	
473	Rzepniewo	13	36-08	30	
474	Rzepniewo	12	36-08	29	
475	Rzepniewo	11	36-08	28	
476	Rzepniewo	18	36-08	82	
477	Rzepniewo	19	36-08	83	
478	Rzepniewo	20	36-08	84	
479	Rzepniewo	21	36-08	86	
480	Rzepniewo	22	36-08	87	
481	Pyrzyce	56	36-08	88	
482	Pyrzyce	57	36-08	89	
483	Pyrzyce	58	36-08	90	
484	Rzepniewo	17	36-08	81	
485	Rzepniewo	23	36-08	152	
486	Rzepniewo	24	36-08	80	
487	Rzepniewo	5	36-08	79	
488	Rzepniewo	4	36-08	78	
489	Pyrzyce	55	36-08	77	
490	Pyrzyce	17	36-08	76	
491	Pyrzyce	59	36-08	91	
492	Pyrzyce	60	36-08	92	
493	Pyrzyce	62	36-08	94	
494	Pyrzyce	87	36-08	123	
495	Pyrzyce	88	36-08	124	
496	Pyrzyce	89	36-08	125	
497	Pyrzyce	90	36-08	126	
498	Pyrzyce	91	36-08	127	
499	Pyrzyce	92	36-08	128	
500	Pyrzyce	94	36-08	130	
501	Pyrzyce	95	36-08	131	
502	Pyrzyce	96	36-08	132	
503	Pyrzyce	97	36-08	133	
504	Pyrzyce	98	36-08	134	
505	Pyrzyce	99	36-08	135	
506	Pyrzyce	100	36-08	136	
507	Pyrzyce	101	36-08	137	
508	Pyrzyce	102	36-08	138	
509	Pyrzyce	103	36-08	139	
510	Pyrzyce	104	36-08	140	
511	Pyrzyce	9	36-08	85	
512	Brzezin	5	36-09	2	
513	Brzezin	6	36-09	3	
514	Brzezin	7	36-09	4	
515	Pyrzyce	6	36-09	17	
516	Pyrzyce	22	36-09	16	
517	Pyrzyce	111	36-09	10	

518	Pyrzyce	112	36-09	11	
519	Pyrzyce	113	36-09	12	
520	Pyrzyce	114	36-09	13	
521	Pyrzyce	115	36-09	14	
522	Pyrzyce	116	36-09	15	
523	Pyrzyce	117	36-09	18	
524	Pyrzyce	12	36-09	19	
525	Pyrzyce	118	36-09	20	
526	Pyrzyce	119	36-09	21	
527	Pyrzyce	120	36-09	22	
528	Pyrzyce	121	36-09	23	
529	Pyrzyce	122	36-09	24	
530	Pyrzyce	11	36-09	25	
531	Pyrzyce	123	36-09	26	
532	Pyrzyce	124	36-09	27	
533	Pyrzyce	126	36-09	29	
534	Pyrzyce	128	36-09	31	
535	Pyrzyce	129	36-09	32	
536	Stróżewo	21	36-09	80	
537	Stróżewo	22	36-09	81	
538	Stróżewo	23	36-09	82	
539	Pyrzyce	7	36-09	83	
540	Stróżewo	3	36-09	86	
541	Pyrzyce	106	36-08	144	
542	Pyrzyce	107	36-08	145	
543	Pyrzyce	108	36-08	146	
544	Pyrzyce	109	36-08	147	
545	Pyrzyce	110	36-08	148	
546	Pyrzyce	24	36-08	149	
547	Pyrzyce	2	36-08	150	
548	Pyrzyce	5	36-08	151	
549	Pyrzyce	23	36-08	153	
550	Pyrzyce	1	36-08	154	
551	Pyrzyce	16	36-08	157	
552	Pyrzyce	18	36-08	159	
553	Pyrzyce	18a	36-08	160	
554	Pyrzyce	93	36-08	129	
555	Pyrzyce	85	36-08	121	
556	Pyrzyce	86	36-08	122	
557	Pyrzyce	66	36-08	100	
558	Pyrzyce	84	36-08	120	
559	Pyrzyce	19	36-08	119	
560	Pyrzyce	83	36-08	118	
561	Pyrzyce	82	36-08	117	
562	Pyrzyce	73	36-08	108	
563	Pyrzyce	16a	36-08	158	
564	Pyrzyce	80	36-08	115	
565	Pyrzyce	81	36-08	116	
566	Pyrzyce	36	37-08	168	
567	Pyrzyce	34	37-08	137	
568	Pyrzyce	35	37-08	138	
569	Pyrzyce PGR	11	37-08	139	
570	Pyrzyce PGR	12	37-08	140	
571	Pyrzyce PGR	13	37-08	141	
572	Pyrzyce PGR	14	37-08	169	
573	Pyrzyce PGR	9	37-09	1	
574	Pyrzyce PGR	5	37-09	2	
575	Pyrzyce PGR	6	37-09	3	

576	Pyrzyce PGR	8	36-09	40	
577	Pyrzyce PGR	7	36-09	38	
578	Pyrzyce	125	36-09	28	
579	Pyrzyce	127	36-09	30	
580	Pyrzyce PGR	15	36-09	33	
581	Pyrzyce PGR	10	37-09	165	
582	Pyrzyce PGR	4	36-09	34	
583	Pyrzyce PGR	16	36-09	35	
584	Pyrzyce	1	36-09	36	nr rej. 618 (grodzisko wraz z podgrodzciem)
585	Pyrzyce	2	36-09	37	nr rej. 618 (grodzisko wraz z podgrodzciem)
586	Pyrzyce PGR	4	36-09	100	
587	Pyrzyce PGR	3	36-08	161	
588	Pyrzyce	8	36-08	141	
589	Pyrzyce	10	36-08	142	
590	Pyrzyce	105	36-08	143	
591	Brzezin	4	36-09	1	
592	Brzezin	17	35-09	5	
593	Brzezin	18	35-09	6	
594	Brzezin	19	35-09	7	
595	Brzezin	20	35-09	8	
596	Ryszewo	11	35-09	64	
597	Ryszewo	9	35-08	74	
598	Ryszewo	8	35-08	73	
599	Ryszewo	7	35-08	72	
600	Brzezin	3	35-08	71	
601	Brzezin	1	35-08	70	
602	Brzezin	2	35-08	2	
603	Ryszewo	6	35-08	68	
604	Ryszewo	5	35-08	67	
605	Turze	13	35-08	76	
606	Turze	14	35-08	77	
607	Turze	15	35-08	78	
608	Turze	16	35-08	79	
609	Ryszewo	10	35-08	75	
610	Ryszewo	20	35-09	73	
611	Turze	17	35-08	80	
612	Turze	5	35-08	81	
613	Turze	18	35-08	82	
614	Turze	1	35-08	83	
615	Turze	2	35-08	84	
616	Turze	3	35-08	85	
617	Turze	10	35-08	60	
618	Turze	9	35-08	59	
619	Turze	8	35-08	58	
620	Młyny	4	35-08	56	
621	Turze	7	35-08	54	
622	Turze	6	35-08	53	
623	Turze	4	35-08	52	
624	Młyny	5	35-08	50	
625	Młyny	3	35-08	51	
626	Młyny	1	35-08	55	
627	Młyny	2	35-08	57	
628	Ryszewko	13	35-08	63	
629	Ryszewko	12	35-08	62	

630	Turze	11	35-08	61	
631	Turze	12	35-08	66	
632	Ryszewko	15	35-08	65	
633	Ryszewko	14	35-08	64	
634	Ryszewko	5	35-08	48	
635	Ryszewko	11	35-08	49	
636	Ryszewko	2	35-08	44	
637	Żabów	12	35-08	43	
638	Żabów	7	35-08	42	
639	Ryszewko	10	35-08	41	
640	Ryszewko	3	35-08	40	
641	Nieborowo	29	35-08	39	
642	Nieborowo	13	35-08	38	
643	Ryszewko	9	35-08	37	
644	Ryszewko	4	35-08	36	
645	Ryszewko	8	35-08	35	
646	Ryszewko	7	35-08	34	
647	Nieborowo	15	35-08	33	
648	Nieborowo	16a	35-08	32	
649	Nieborowo	10	35-08	17	
650	Chrapowo	6	35-08	20	
651	Chrapowo	7	35-08	21	
652	Żabów	11	35-08	27	
653	Żabów	2	35-08	28	
654	Żabów	4	35-08	45	
655	Żabów	3	35-08	46	
656	Żabów	5	35-08	47	
657	Żabów	6	35-08	22	
658	Żabów	1	35-08	23	
659	Żabów	8	35-08	24	
660	Żabów	9	35-08	25	
661	Żabów	10	35-08	26	
662	Rokity	8	36-08	24	
663	Rokity	9	36-08	25	
664	Rzepniewo	7	36-08	26	
665	Rzepniewo	10	36-08	27	
666	Nieborowo	11	35-07	66	
667	Nieborowo	17	35-08	1	
668	Nieborowo	18	35-08	2	
669	Nieborowo	19	35-08	3	
670	Nieborowo	3	35-08	4	
671	Nieborowo	20	35-08	5	
672	Nieborowo	5	35-08	6	
673	Nieborowo	21	35-08	7	
674	Nieborowo	16	35-08	8	
675	Nieborowo	22	35-08	9	
676	Nieborowo	23	35-08	10	
677	Nieborowo	14	35-08	11	
678	Nieborowo	24	35-08	12	
679	Nieborowo	25	35-08	13	
680	Nieborowo	2	35-08	14	
681	Nieborowo	1	35-08	15	
682	Nieborowo	26	35-08	16	
683	Nieborowo	4	35-08	29	
684	Nieborowo	9	35-08	30	
685	Nieborowo	28	35-08	31	
686	Nieborowo	7	34-08	18	
687	Ryszewko	1	34-08	22	

688	Giżyn	2	34-08	21	
689	Giżyn	3	34-08	20	
690	Giżyn	1	34-08	19	
691	Brzezin	13	35-09	1	
692	Brzezin	14	35-09	2	
693	Brzezin	15	35-09	3	
694	Brzezin	16	35-09	4	
695	Ryszewo	30	35-09	83	
696	Ryszewo	31	35-09	84	
697	Ryszewo	21	35-09	74	
698	Ryszewo	22	35-09	75	
699	Ryszewo	2	35-09	62	
700	Ryszewo	3	35-09	63	
701	Ryszewo	12	35-09	65	
702	Ryszewo	13	35-09	66	
703	Ryszewo	14	35-09	67	
704	Ryszewo	16	35-09	69	
705	Ryszewo	17	35-09	70	
706	Ryszewo	18	35-09	71	
707	Ryszewo	19	35-09	72	
708	Ryszewo	15	35-09	68	
709	Brzezin	8	36-09	5	
710	Brzezin	9	36-09	6	
711	Brzezin	10	36-09	7	
712	Brzezin	11	36-09	8	
713	Brzezin	12	36-09	9	

Zródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie